

Eusebes en osios in het Grieksch taalgebruik na de IVe eeuw

<https://hdl.handle.net/1874/358900>

1. g. n. 192, 1941

ΕΥΣΕΒΗΣ EN ΟΣΙΟΣ

IN HET GRIEKSCH TAALGEBRUIK
NA DE IVe EEUW

WITH AN ENGLISH SUMMARY

DOOR

W. J. TERSTEGEN

ΕΤΣΕΒΗΣ ΕΝ ΟΣΙΟΣ

11

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

100 34

ΕΤΣΕΒΗΣ ΕΝ ΟΣΙΟΣ IN HET GRIEKSCH TAALGEBRUIK NA DE IVe EEUW WITH AN ENGLISH SUMMARY

ΠΡΟΪΚΣΗΦΤ

ΠΡΟΪΚΣΗΦΤ ΤΗΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

PROMOTOR PROF. Dr. H. BOLKESTEIN

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0852 0854

A. zw 192 1941

ΕΥΣΕΒΗΣ EN ΟΣΙΟΣ

IN HET GRIEKSCH TAALGEBRUIK
NA DE IVe EEUW

WITH AN ENGLISH SUMMARY

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKS-
UNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN
WAARNEMENDEN RECTOR MAGNIFICUS L. VAN
VUUREN, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT VAN
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT
VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE
BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE IN HET OPENBAAR TE VER-
DEDIGEN OP VRIJDAG 21 NOVEMBER 1941, DES
NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

WILHELMUS JOHANNUS TERSTEGEN

GEBOREN TE HOUTEN

ETZELBAZ EN OZIOZ
IN HET GRIEKSCH TAALGEBRIJK
NA DE IVe EEUW
WITH AN ENGLISH SUMMARY

PROGRANMA

DE VERBODING VAN DEN ERAND VAN DOCTEN
IN DE LETTEREN EN WISSENSCHAPEN AAN DE RIJKS-
UNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GELEG VAN DEN
WAARNEEMDE RECTOR MAGISTER J. VAN
AUBREY HOOGLEERAR IN DE FACULTEIT VAN
LETTEREN EN WISSENSCHAPEN, ALZIJN VERBOD
VAN DEN ERAND VAN DE UNIVERSITEIT TOEGEN DE
BESPREKING VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WISSENSCHAPEN, OVER DE
BESPREKING VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WISSENSCHAPEN, ALZIJN VERBOD

WILHELMUS JOHANNES TESTEREN
VERBODEN TE HOUDEN

VERHAARDE

IN BLIJDE DANKBAARHEID OPGEDRAGEN
AAN MEVROUW ROLANDA VAN SEUMEREN-
VAN ENGELEN. Z. G.

VOORWOORD.

Daar deze dissertatie de sluitsteen is van mijn academische studie, gevoel ik de behoefte om allen, die mij hierin geleid en geholpen hebben, mijn erkentelijkheid te betuigen.

Aan U, Hooggeleerde Bolkestein, Zeer geachte Promotor, breng ik op de eerste plaats mijn oprechten dank. U hebt mij een wetenschappelijke methode van werken bijgebracht. Uw groote belangstelling en hulpvaardigheid, met den onmisbaren steun waarvan ik dit proefschrift geschreven heb, zullen mij steeds als een aangename en tot dankbaarheid stemmende herinnering bijblijven.

Uw belangstelling voor de zedelijkheid en den godsdienst der oudheid heeft aan uw colleges steeds een bijzonder cachet gegeven. De aantrekkingskracht, waarmee U deze belangrijke stof wist te behandelen, is voor mij de doorslaggevende factor geweest om onder uw bekwame leiding deze dissertatie te schrijven.

Wat ik van uw voor mij hoogst interessante colleges heb mogen meenemen en wat ik daarna van uw leiding bij dit proefschrift als een geestelijke verrijking heb meegekregen, zal voor mij een hooggeschat bezit blijven voor heel het leven.

U, Hooggeleerde Vollgraff, betuig ik mijn hartelijken dank voor uw colleges, die ik heb mogen volgen. Uw hoogstaande wetenschappelijke critiek, die wist te waardeeren of te kapittelen, waar dit op zijn plaats was, maakte uw colleges in hooge mate leerrijk, omdat zij aan uw collegianten een wetenschappelijke methode van critiekbeoefening gaven. Steeds zal ik uw colleges in dankbaarheid gedenken.

Ook U, Hooggeleerde Wagenvoort, zij mijn dank voor uw leerrijke colleges, die, naast taalkundige problemen, ook rijkelijk stof van godsdienstigen aard behandelden.

Uw colleges, Hooggeleerde Franken, Gerlach Royen en Zeergeleerde Van Hoorn, hebben belangrijk tot mijn ontwikkeling bijgedragen en steeds zal ik dankbaar zijn ze te hebben gevolgd.

Naast deze Hooggeleerde Professoren wil ik ook aan J. F. van Seumeren mijn oprechte erkentelijkheid betuigen, omdat hij, in voortzetting van zijn Moeder, mij een academische vorming mogelijk gemaakt heeft. Behalve zijn finantieele steun, hebben zijn christelijke levensopvattingen een basis voor mijn wetenschappelijke opleiding gevormd. Aan zijn op christelijken grondslag gebaseerde ideeën, die hij zelf van zijn vrome Moeder z.g. als ook van Prof. Dr. R. Ligtenberg O.F.M. z.g. ontving en die hij mij als een kostbaar kleinood heeft meegegeven, hoop ik in mijn toekomstig leven vorm te geven.

Ik dank den Heer J. F. van Seumeren tevens voor de leerrijke gezellig-wijsgeerige gesprekken, waaraan ik buitengewoon veel goeds te danken heb. Mogen zijn bezielend levensidealisme en de verheven levensopvatting van zijn Moeder mij in het verdere leven tot een leidstar zijn.

Rest mij nog mijn erkentelijkheid te betuigen aan de Roomsche Katholieke Studentenvereniging Veritas. De jaren, dat ik lid van Veritas geweest ben, zijn voor mij een geestelijke verrijking geweest en zullen voor mij steeds een aangename herinnering blijven.

INHOUD

Voorwoord	0
Inleiding	1
Groep A. Geschiedschrijvers.	
Polybius	2
Diodorus Siculus.	12
Dionysius van Halicarnassus	18
Strabo	38
Arrianus	40
Appianus	40
Pausanias.	46
Cassius Dio	48
Philostratus.	61
Herodianus	62
Eunapius	63
Groep B. Wijsgeeren en Moralisten.	
Oude Stoa	65
Midden Stoa Panaetius.	66
Nieuwe Stoa { Epictetus	66
{ Marcus Aurelius	68
Palaephatus.	70
Philodemus	70
Dio Chrysostomus	71
Plutarchus	76
Lucianus	105
L. Annaeus Cornutus	114
Apollonius van Tyana	114
Maximus uit Tyrus	115
Sextus Empiricus	115
Phlegon.	116
Plotinus	116

Diogenes Laertius	117
Jamblichus	118
Dexippus	121
Sallustius	121
Groep C. Dichters.	
Pseudophocylidea	121
Aratus, Theocritus, Appollonius Rhodius	122
Callimachus	122
Lycophron	122
Herondas, Bion, Moschus, Nicander	122
Appianus uit Corycus, Quintus Smyrnaeus	123
Philippus Thessalonicus.	123
Babrius.	123
Appianus uit Apamea	124
Scriptores Varii.	
Athenaeus.	124
Aristides	126
Anonymus, Herodes Atticus	131
Alciphron	131
Julianus	132
Xenophon Ephesius	136
Heliodorus	137
Apollonius	138
Artemidorus	138
Summary	143
Register der besproken plaatsen.	175

INLEIDING.

De bedoeling van deze dissertatie is een bescheiden bijdrage te leveren tot de kennis van de zedelijkheid en religie der Grieken en van den onderlingen samenhang van deze twee verschijnselen.

In deze dissertatie zijn de auteurs van den post-klassieken tijd behandeld na de IVe eeuw. De klassieke tijd, met betrekking tot dezelfde termen, is reeds in een vroegere dissertatie behandeld ¹⁾, zoodat deze beschouwd kan worden als een vervolg op de genoemde.

Wegens de omvangrijkheid van het materiaal, heb ik mij moeten beperken tot de heidensche schrijvers, de Joodsche en Christelijke auteurs heb ik achterwege moeten laten.

De auteurs zijn zooveel mogelijk in chronologische orde behandeld. De samenvatting is, ten behoeve van buitenlandsche lezers, in het Engelsch gesteld.

¹⁾ Bolkestein, Johanna Christina, "Ὅσιος en εὐσεβής, bijdrage tot de godsdienstige en zedelijke terminologie der Grieken. Diss. Utrecht. 1936.

GROEP A. GESCHIEDSCHRIJVERS.

Polybius¹⁾.

Door een gelukkig toeval is ons bij Polybius in een overigens verminkt overgeleverde passage een omschrijving bewaard gebleven van wat de Grieken van zijn tijd onder *ἀσέβημα* verstonden. In het begin van het XXXVIIe boek geeft hij een overzicht van de verschillende meeningen, die men in Griekenland had over het optreden van de Romeinen tegen Carthago. Sommigen zagen daarin een voorbeeld van *ἀσέβημα*, van *παρασπόνδημα* en van *ἀδίκημα*. Anderen echter betwistten dit.

²⁾ Ἀσέβημα μὲν γὰρ εἶναι τὸ εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς τεθνηῶτας ἀμαρτάνειν· παρασπόνδημα δὲ παρὰ τοὺς ἐνόρκους καὶ τὰς ἐγγράπτους ὁμολογίας πρὸς τὸν . . . τοὺς ἐθισμοὺς ἐπιτελοῦμεν . . . ὧν οὐδὲν . . . τὸ παρὸν ἐνόρκους εἶναι Ῥωμαίους· οὐ γὰρ εἰς τοὺς θεοὺς οὔτ' εἰς τοὺς γονεῖς, οὐδ' εἰς τοὺς τεθνηκότας ἐξαμαρτάνειν, οὐδὲ μὴν ὄρκους οὐδὲ συνθήκας παραβαίνειν· τὸ δ' ἐναντίον, αὐτοὺς ἐγκαλεῖν τοῖς Καρχηδονίοις ὅτι παραβεβήκασι· καὶ μὴν οὐδὲ νόμους οὐδὲ ἐθισμοὺς οὐδὲ τὴν ἀκεραίαν πίστιν ἀθετεῖν: „Een *ἀσέβημα* is een vergriep tegen de goden, de ouders en de dooden. Een *παρασπόνδημα* is het schenden van verdragen, die onder eede en op geschrift bekrachtigd zijn. . . . Hieraan hebben de Romeinen zich in geen enkel opzicht schuldig gemaakt. Zij hebben noch jegens ouders noch jegens dooden een vergriep gepleegd, noch hebben zij eeden of verdragen geschonden. Omgekeerd beschuldigen de Romeinen de Carthagers van deze misdaden; zelf hebben zij noch de wetten, noch de geldende gebruiken noch de tot nog toe ongerept bewaarde trouw geschonden.”

Onder *ἀσέβημα* verstond men dus een vergriep tegen de goden, de ouders en de dooden³⁾.

¹⁾ Ed. Lud. Dindorf.

²⁾ XXXVII l.c.

³⁾ Wat Polybius hier noemt als omschrijving van vele Grieken sluit zich nauw aan bij een definitie, die ons uit de school van Aristoteles is overgele-

Bij de beschouwing der volgende plaatsen zal dus uitgegaan worden van de genoemde volgorde; daarbij zal dan blijken dat het feitelijk spraakgebruik van Polybius slechts zeer ten deele overeenkomt met de door Polybius zelf overgeleverde definitie. ¹⁾

Eerst dus eenige voorbeelden van ἀμαρτάνειν εἰς τοὺς θεοὺς. De Aetoliërs kwamen bij den tempel van Artemis en trachtten de kudde vee van de godin weg te voeren en de bezittingen van den tempel te rooven. De Lusiaten wisten het tot een compromis te brengen en gaven hun eenige gewijde voorwerpen en zoo ²⁾ παρητήσαντο τὴν τῶν Αἰτωλῶν ἀσέβειαν καὶ τοῦ μηδὲν παθεῖν ἀνήκεστον hielden zij hen af van tempelroof en van het begaan van zware misdaden.

Philippus had de tempels te Thermi geplunderd en was daarom schuldig aan ³⁾ τῆς μὲν γὰρ εἰς τὸ θεῖον ἀσεβείας, heiligschennis jegens de godheid. Het schenden van tempelgoederen wordt vaak als ἀσέβεια εἰς τοὺς θεοὺς aangeduid. Omdat Philippus de standbeelden in den tempel van Apollo schond wordt er van hem gezegd ⁴⁾ τὸ γὰρ τοῖς ἀνθρώποις ὀργιζόμενον εἰς τὸ θεῖον ἀσεβεῖν τῆς πάσης ἀλογιστίας ἐστὶ σημεῖον dat het volkomen dwaas is zich jegens de goden aan heiligschennis schuldig te maken omdat men op menschen vertoornd is.

Het Arcadische volk genoot een goede reputatie onder de Grieken, niet alleen op grond van zijn human en gastvrij karakter ⁵⁾

verd. [Arist.] Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν 1250 b. 22. Er is sprake van de rechtvaardigheid: δικαιοσύνη. Ἔστι δὲ πρώτη τῶν δικαιοσύνων πρὸς τοὺς θεοὺς, εἶτα πρὸς δαίμονας, εἶτα πρὸς πατρίδα καὶ γονεῖς, εἶτα πρὸς τοὺς κατοικομένους· ἐν οἷς ἐστὶν ἡεὺσέβεια ἥτις μέρος οὖσα δικαιοσύνης ἢ παραχολουθοῦσα: „De eerste plicht van rechtvaardigheid geldt ten eerste jegens de goden, ten tweede jegens de half-goden, ten derde jegens het vaderland en onze ouders en tenslotte jegens de gestorvenen. Hieronder is de εὐσέβεια als deel van genoemde plichten gerangschikt ofwel volgt zij onmiddellijk op de rechtvaardigheid.”

Beprekter is de Stoïsche definitie bij Stobaeus II p. 68. W. Τὴν γὰρ ἀσέβειαν κακίαν οὖσαν, ἄγνοιαν εἶναι θεῶν θεραπείας, τὴν δ' εὐσέβειαν, ὡς εἶπομεν (p. 62. 2), ἐπιστήμην θεῶν θεραπειάς: „Immers ἀσέβεια bestaat in slechtheid en in onkunde aangaande den dienst der goden; εὐσέβεια echter, zooals wij reeds uiteengezet hebben (p. 62. 2) in kennis aangaande den cultus der goden.

¹⁾ Hetzelfde is omtrent het woordgebruik bij Plato opgemerkt door Mej. Bolkestein pag. 146.

²⁾ IV. 18.

³⁾ IX. 30.

⁴⁾ XI. 7.

⁵⁾ IV. 20.

μάλιστα δὲ διὰ τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν doch vooral wegens zijn vroomheid jegens de goden. Zoo wordt ook van Alexander verteld, dat hij allerlei verwoestingen bij de Thebanen aanrichtte, doch zich ervoor hoedde hun tempels en heiligdommen te schenden. 1) Τῆς γε πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβείας οὐκ ὀλιγώρησε περὶ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως: „Bij het innemen van de stad verwaarloosde hij zijn plicht jegens de goden niet.”

In de aangehaalde voorbeelden verdienen sommige wendingen nader onze aandacht. Het is n.l. opvallend dat de woorden ἀ- en εὐσέβεια vaak verbonden worden met de toevoeging εἰς τὸ θεῖον, waaruit men misschien zou mogen afleiden dat deze, althans als verduidelijking, wenschelijk werd geacht, omdat het absoluut gebruik een te vage aanduiding zou zijn. Ook het werkwoord ἀσεβεῖν wordt nauwkeuriger bepaald door de toevoeging εἰς τὸ θεῖον. Omgekochte jonge mannen vielen den Ephoor aan, juist toen hij bezig was te offeren, en doodden hem. Deze misdaad wordt een 2) πρῶγμα ἀσεβέστατον genoemd.

Opmerking verdient verder de verbinding ἀσεβῶς καὶ παρανόμως en ἀσεβήμα καὶ παρανόμημα. Onomarchus en Philippus maakten zich meester van Delphi en 3) ἀσεβῶς καὶ παρανόμως ἐγένοντο κύριοι τῶν τοῦ θεοῦ χρημάτων stelden zich op heiligschennende en misdadige wijze in het bezit van het geld van de godheid. Dan volgt er in het relaas, dat Philippus wreed was tegenover menschen en verschillende tempels plunderde. Later troffen hem vele rampen die men beschouwde als een straf voor 4) πάντων τῶν ἀσεβημάτων καὶ παρανομημάτων al zijn goddelooze en misdadige handelingen.

Men zou kunnen meenen dat hier twee soorten vergrijpen onderscheiden worden: ἀσεβήματα εἰς τοὺς θεοὺς en παρανομήματα tegenover menschen. Ditzelfde moet men aannemen op grond van de wonderlijke mededeeling, die Polybius geeft omtrent Dicaearchus. Deze persoon wordt als een doortrapt mensch beschreven, die het er op aanlegde goden en menschen vrees aan te jagen. Overal waar hij met zijn schepen landde 5) δύο κατεσκευάζε βωμούς, τὸν μὲν Ἀσεβείας, τὸν δὲ Παρανομίας, καὶ ἐπὶ τούτοις ἔθυε καὶ τούτους προσε-

1) V. 10.

2) IV. 35.

3) IX. 33.

4) XXIII. 10.

5) XVIII. 37.

κύνει καθάπερ ἄν εἰ δαίμονας richtte hij twee altaren op, een voor „Onrecht” betreffende de godheid, een voor „Onrecht” aangaande de menschheid. Op deze offerde hij en hij vereerde ze alsof zij goden waren. Deze booswicht bouwde dus een altaar ter eere van Ἀσεβεία met betrekking tot zijn godsdienstige vergrijpen en een ter eere van Παρανομία met betrekking tot zijn zedelijke misdaden. De scheiding van Ἀσεβεία te beschouwen als de personificatie van alle onrecht dat den goden geschiedt en Παρανομία als de personificatie van alle onrecht tegen de menschen begaan, lijkt mij op deze plaats zeer aannemelijk. ¹⁾

In dit licht moet men ook de volgende passage zien. Moorde-naars, inbrekers en dieven stroomden samen naar het hof van den tyran Nabis te Sparta. Het waren lieden ²⁾ οἷς ἄβατος ἦν ἡ θρόψασσα δι' ἀσεβείαν καὶ παρανομίαν die geen voet in hun eigen vaderland durfden te zetten wegens hun goddeloos en schurkachtig gedrag; wij zouden zeggen „mensen die om God noch gebod gaven”.

Een duidelijk voorbeeld dat eenzelfde vergrijp zoowel tegen goden als menschen gericht is doet zich voor bij het breken van eeden. Meer dan 300 burgers waren uit de stad Cynaetha verbannen. Door middel van den Achaëischen Bond wisten zij weer terug te keeren naar hun vaderland nadat zij de meest bindende eeden hadden afgelegd. Toch smeedden deze gerepatrieerde burgers een samenzwering tegen de stad. Ik kan moeilijk gelooven, zegt Polybius, dat zij, op het oogenblik dat zij plechtig hun woord van trouw gaven en hun eed aflegden onder offerplechtigheden, reeds het plan koesterden ²⁾ περί τε τῆς εἰς τὸ θεῖον καὶ τοὺς πιστεύ-

¹⁾ Pauly-Wissowa s.v. εὐσεβεία. Wenn Dikaiarchos, der Admiral Philippos' V. von Makedonien, in Frevelmut überall, wo er landete, zwei Altäre errichtete, den der Asebeia und den der Paranoia, auf diesen opferde und Asebeia und Paranoia als göttliche Wesen (δαίμονας) verehrte, so ist dies ein indirektes Zeugnis für den Kult der E. und den der Eunomia und deren Bedeutung. Dan haalt hij verschillende plaatsen aan om te bewijzen dat er een heiligdom van Eusebeia was te Philippopolis in Syrië. S.v. Eunomia wordt gezegd: Eunomia: die Gesetzmäßigkeit personifiziert E. die in der Ordnung des Gesetzes Prangende, veranschaulicht mit einem einzigen Wort, dessen schöne Begriffsfügung in jeder anderen Sprache unnachahmlich ist, die die ganze Natur beherrschende Gesetzmäßigkeit, welche sich aber nicht als Zwang offenbart, sondern als freie Hingebung an jene uranfänglichen Vorschriften, durch welche die Welt im Innersten zusammengehalten wird. Cf. p. 41.

²⁾ IV. 17.

σαντας ἀσεβείας hun woord van trouw jegens de godheid en jegens hen, die op hen vertrouwden, te verbreken. Ook misbruik van vrouwen kan dus ἀσέβεια heeten. Een soortgelijk voorbeeld treft men aan met betrekking tot het gedrag van Philippus en Antiochus. Deze waren groote vrienden van Ptolemaeus IV. Toen Ptolemaeus bij zijn dood een kind als troonopvolger achterliet, trachtten Philippus en Antiochus, misbruik makend van het zwakke kind, het rijk van Ptolemaeus onder zich te verdeelen. Wie ziet nu niet in dit schandelijk gedrag, klaar als in een spiegel, het beeld ¹⁾ τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς ἀσεβείας καὶ τῆς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ὠμότητος van een handelwijze die tegenover de goden onverantwoordelijk is en van wreedheid jegens menschen getuigt? Dit een en hetzelfde gedrag beteekent dus een ἀσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς en een ὠμότης πρὸς τοὺς ἀνθρώπους.

Echter komt de combinatie ἀσεβῶς καὶ παρανόμως ook op verschillende plaatsen voor, waar uitsluitend van vergrijpen tegen menschen sprake is. Tegen de Carthagers was een opstand van hun huurlegers uitgebroken; deze huursoldaten belegerden zelfs de stad Carthago. In hongersnood geraakt, begonnen zij elkaar op te eten, wat beschouwd werd als een straf ²⁾ τῇ πρὸς τοὺς πέλας ἀσεβείᾳ καὶ παρανομίᾳ voor hun misdadig optreden tegenover hun medemenschen.

Philippus trok Messenië binnen en pleegde allerlei gruwelen en wreedheden. De geschiedschrijvers zijn in stilte aan de wreedheden, die Philippus den Messeniërs aandeed, voorbijgegaan. Ja zelfs ³⁾ οὐχ οἷον ἐν ἀμαρτίᾳ γεγονέναι τὴν εἰς τοὺς Μεσσηνίους ἀσέβειαν Φιλίππου καὶ παρανομίαν, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐν ἐπαίνῳ καὶ κατορθώματι τὰ πεπραγμένα zij verklaarden dat men de wreedheid en onmensche-lijkheid, waarmee Philippus tegen de Messeniërs gewoed had, niet als een fout moest aanrekenen doch als een prachtige daad moest prijzen.

Ook een besluit, voor het doorvoeren waarvan men het volk opruit en handelt in strijd met grondwettelijke bepalingen, heet ἀσεβής καὶ παράνομος. Critolaus voerde zulk een besluit uit en ging hierbij te werk ⁴⁾ οὐδενὶ λόγῳ τοῦτο πράττων, ἀλλὰ πάντων ἀσεβει-

¹⁾ XV. 20.

²⁾ IV. 17.

³⁾ VIII. 10.

⁴⁾ XXXVIII. 5.

τάτοις καὶ παρανομωτάτοις ἐπιβαλλόμενος zonder naar rede te luisteren en volgens volkomen minderwaardige en onwettige plannen.

Door den grondigen afschuw, dien de oudheid gehad heeft voor de tyrannen, wordt de tyrannie geteekend met de combinatie van ἀσεβής en παρανομία. De schrijver Phylarchus trachtte den indruk te wekken dat Aristomachus lang niet zoo wreed was geweest als men voorgesteld had. Bij dit pleidooi vertelde hij echter dat Aristomachus tyran te Argos was geweest en van tyrannen afstamde. Een zwaardere beschuldiging had de schrijver nauwelijks tegen Aristomachus kunnen aanvoeren. 1) Ἀὐτὸ γὰρ τοῦνομα περιέχει τὴν ἀσεβεστάτην ἔμφρασιν καὶ πάσας περιείληφε τὰς ἐν ἀνθρώποις ἀδικίας καὶ παρανομίας: „Het woord „tyran” bevat de sterkste uitdrukking van wreedheid en sluit in zich de som van alle menschelijk onrecht en misdadigheid”.

In al deze gevallen is van ἀμαρτάνειν εἰς θεοὺς geen sprake; er blijkt uit dat ἀσεβής c.s. ook gebruikt wordt voor zekere als zeer ernstig beschouwde vergrijpen tegen menschen; vergrijpen tegen zekere fundamenteele zedelijke regels 2); en wel geheel andere dan die betrekking hebben op de plichten tegenover ouders en gestorvenen. Een dergelijk gebruik van ἀσεβής treffen we aan in de volgende gevallen. Samenzweringen van een huurleger tegen hen, die het gehuurd hebben, heeten ἀσέβεια, zooals wij reeds zagen 3). Een dergelijke handelwijze is in strijd met τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων ἔθη. Het huurleger voerde openlijk strijd met de Car-

1) II. 59.

2) Natuurlijk was het geen algemeene opvatting, wat in de Stoa geleerd werd, dat ieder 4) ἀμάρτημα een ἀσέβημα was. Stob. II p. 105 W. Ἀρέσκει δὲ καὶ πᾶν ἀμάρτημα ἀσέβημα εἶναι. Τὸ γὰρ παρὰ τὴν βούλησιν τι πράττεσθαι τοῦ θεοῦ, ἀσεβείας εἶναι τεκμήριον. Τῶν γὰρ θεῶν οικειουμένων μὲν τῇ ἀρετῇ καὶ τοῖς ταύτης ἔργοις, ἀλλοτριουμένων δὲ τῇ κακίᾳ καὶ τοῖς ἀπὸ ταύτης συντελουμένοις, τοῦ δ' ἀμαρτήματος ὄντος ἐνεργήματος κατὰ κακίαν, καταφαίνεται πᾶν ἀμάρτημα ἀπαρεστὸν θεοῖς ὑπάρχον, τοῦτο δ' ἐστὶν ἀσέβημα. καθ' ἕκαστον γὰρ ἀμάρτημα ὁ φαῦλος ἀπαρεστὸν τι ποιεῖ θεοῖς: „Men neemt aan dat ieder ἀμάρτημα een ἀσέβημα is. Elke daad, die indruischt tegen den wil der godheid, is een bewijs van ἀσέβεια. Daar de goden geheel opgaan in de deugd en haar werken en afkeer hebben van de slechtheid en wat daarmee samengaat, en elk ἀμάρτημα een slechte daad is, is het zonneklaar dat elk ἀμάρτημα een afschuw beteekent voor de goden: dit is ἀσέβημα. De φαῦλος begaat bij elk ἀμάρτημα een in de oogen der goden afkeurenswaardige daad”.

3) p. 6.

4) Cf. p. 66.

thaggers ¹⁾ συνωμοσίαις ἀσεβείῃς καὶ παρὰ τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων ἔθῃ ποιησάμενοι nadat zij zich verbonden hadden in goddelooze samen-zweringen, indruischend tegen algemeen erkende beginselen en het volkenrecht.

Synoniem met τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων ἔθῃ is τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων δίκαια. Ook een vergrijp hiertegen wordt als een ἀσέβημα beschouwd. De Mantineërs hadden op hun verzoek 300 man Achaeers gekregen om hun stad te bewaken. Toen er twist ontstaan was gaven zij hun stad aan de Lacedaemoniërs en vermoordden het garnizoen der Achaeërs. Dit was een afschuwelijke daad; zij hadden het garnizoen kunnen laten wegtrekken, een behandeling die men, op grond van het internationaal recht, zelfs aan vijanden toestaat. De Mantineërs ²⁾ τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων δίκαια παραβάντες τὸ μέγιστον ἀσέβημα κατὰ προαίρεσιν ἐπετέλεσαν schonden een algemeen aanvaarde zedelijke norm en bedreven opzettelijk een lage daad.

Wanneer menschen elkaar opeten, ook al geschiedt het uit hongersnood, wordt dit aangeduid als καταχράσμαι ἀσεβῶς τίνα, ongetwijfeld omdat het in strijd is met τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων ἔθῃ. Het ingesloten huurleger der Carthaggers geraakte in hongersnood. ³⁾ Ἐπει δὲ κατεχρήσαντο μὲν ἀσεβῶς τοὺς αἰχμαλώτους, τροφῇ ταύτῃ χρώμενοι, κατεχρήσαντο δὲ τὰ δουρικὰ τῶν σωμάτων: „Nadat zij reeds hun krijgsgevangenen op deze afschuwelijke wijze, door ze op te eten, hadden verbruikt, aten zij ook hun slaven op”.

Vaak wordt in het algemeen wreedheid en onmenschelijk optreden als een uiting van ἀσέβεια gekarakteriseerd. Meermalen wordt de wreedheid van tyrannen er mee aangeduid. Zoo werd Philip-pus van koning een wreed tyran, ⁴⁾ ἤρξατο ἄπτεσθαι τῶν μεγίστων ἀσεβημάτων hij begon de grootste wreedheden te begaan. Dan wordt beschreven hoe hij moord op moord stapelde, menschenbloed vergoot en bondgenooten verried.

De tyran Nabis vermoordde vele aanzienlijke burgers; ⁵⁾ δῆλον ἔμελλε πολυχρόνιον ἔχειν τὴν ἐπ' ἀσεβείᾳ φήμην καὶ δυναστείαν: „het was duidelijk dat hij een langdurige heerschappij zou bezitten,

¹⁾ I. 70.

²⁾ II. 58.

³⁾ I. 85.

⁴⁾ VII. 13.

⁵⁾ XIII. 6.

zelfs ten koste van een duurzamen naam van misdadigheid”.

Hasdrubal had de krijgsgevangenen wreed behandeld. Toen hij later aan Scipio voorstelde de ongelukkige stad Carthago te sparen antwoordde deze hem: ¹⁾ ταῦτα μέλλων ἀξιοῦν, ἔφη, τοιαύτην καὶ τηλικαύτην ἀσέβειαν εἰς τοὺς αἰχμαλώτους ἡμῶν ἐναπεδείξω: „je dient dit verzoek in terwijl je onze krijgsgevangenen zoo onmenschelijk behandeld hebt”.

Eveneens worden de in oorlogstijd bedreven wreedheden ἀσεβήματα genoemd. Ik heb een beschrijving gegeven, zegt Polybius, van den opstand der Libyërs tegen Carthago, van al zijn dramatische verrassingen en afloop ²⁾ καὶ τὰ συμβάντα κατὰ τοῦτον ἀσεβήματα en van al de verschrikkelijke onmenschelijkheden in dezen oorlog begaan. Wie krijgsgevangenen vermoordt ἀσεβεῖ. Gesco met de zijnen (Carthagiers) werden vermoord. De Carthagiers verzochten Hamilcar en Hanno wraak te nemen voor de slachtoffers, ³⁾ πρὸς δὲ τοὺς ἡσεβηκότας κήρυκας ἐξαπέστελλον περὶ τῆς τῶν νεκρῶν ἀναιρέσεως tot de moordenaars zonden zij gezanten om de lijken te verkrijgen.

Een folterdood op de pijnbank heet, waarschijnlijk als uiting van wreedheid, eveneens ἀσέβεια. Aristomachus werd op de pijnbank doodgefolterd. Sommige kreten van hem werden opgeteekend door de omstaanders, ⁴⁾ ὢν τοὺς μὲν ἐκπληττομένους τὴν ἀσέβειαν, τοὺς δ' ἀπιστοῦντας, τοὺς δ' ἀγανακτοῦντας ἐπὶ τοῖς γινομένοις προστρέχειν πρὸς τὴν οἴκων sommigen van hen huiverden over deze wreedheid, anderen konden het nauwelijks gelooven en anderen, in verbittering hierover, snelden naar huis.

De aangewezen beteekenis van ἀσέβεια, blijkt nader ook uit de verbinding met een synoniem als ὀμότης. Sommige geschiedschrijvers hebben uitvoerig geschreven over Hieronymus ⁵⁾ τραγωδοῦντες δὲ τὴν ὀμότητα τῶν τρόπων καὶ τὴν ἀσέβειαν τῶν πράξεων terwijl zij in dramatische woorden de ruwheid van zijn karakter en de onmenschelijkheid van zijn daden beschreven.

Ook komt ἀσεβής in denzelfden zin persoonlijk gebruikt voor. Philippus was jegens menschen, die hij in zijn macht had, zacht-

¹⁾ XXXIX. 2.

²⁾ II. 1.

³⁾ I. 85.

⁴⁾ II. 59.

⁵⁾ VII. 7.

zinnig, tegenover menschen die hij nog in zijn macht moest brengen was hij ¹⁾ ἀσεβέστατος.

Nog meer plaatsen zouden aan te halen zijn om aan te toonen dat ἀσεβής c.s. dikwijls het gevoelloos handelen van menschen aanduidt.

Het werkwoord ἀσεβεῖν komt ook in een meer omvattende beteekenis voor en heeft dan zoowel op zuiver zedelijke als op zuiver godsdienstige misdragingen betrekking. Dit wordt door de volgende passage duidelijk geïllustreerd. Philippus was op aanraden van de Epiroten de stad Ambracia binnengedrongen. Hij had er de stadsmuren, het gymnasium, de zuilen rondom het heiligdom, de godsdienstige monumenten en de koninklijke standbeelden vernield. Toen hij daarna weer naar Aetolië terugkeerde, werd hij geëerd en bewonderd ²⁾ οὐχ ὡς ἡσεβητικῶς ἀλλ' ὡς ἀγαθὸς ἀνὴρ εἰς τὰ κοινὰ πράγματα γεγονώς alsof hij zich niet aan schandelijke verwoestingen had schuldig gemaakt, doch alsof hij een grooten gemeenschapsdienst bewezen had.

In weer anderen zin treffen we ἀσέβεια aan wanneer het gebruikt wordt tot karakteristiek van de Epiroten. Zij waren uit hun land verdreven, omdat zij vrienden en landgenooten verraden hadden. Opgenomen door de Carthagers, plunderden zij Agrigentum; daarna verrieden zij de Carthagers en liepen over naar de Romeinen. Bij dezen plunderden zij den tempel van Venus. Onmiddellijk na den oorlog nu verbanden de Romeinen hen uit geheel Italië: ³⁾ διὸ σαφῶς ἐπεγνωκότες Ῥωμαῖοι τὴν ἀσέβειαν αὐτῶν: „omdat zij van hun verraderlijkheid overtuigd waren”.

Handelingen, die indruischen tegen een eenmaal gesloten verdrag, vallen onder ἀσέβεια. Hannibal bracht, in strijd met het verdrag, burgers uit verschillende steden over naar andere plaatsen en liet hun goederen door zijn soldaten plunderen. ⁴⁾ Ἐξ ὧν προσκόπτοντες οἱ μὲν ἀσέβειαν κατεγίνωσκον: „Op grond hiervan beschuldigen sommigen hem van verdragschennis”.

Zooals het schenden van een verdrag onder ἀσέβεια valt, heet een expeditie, die geen open en eerlijk karakter draagt, doch gebaseerd is op list en bedrog, ἀσέβημα. Philippus had besloten op

¹⁾ IX. 23.

²⁾ IV. 62.

³⁾ II. 7.

⁴⁾ IX. 26.

verraderlijke wijze de Cycladen en de steden in den Hellespont aan te vallen. Dicaearchus, met de opperleiding belast, was overtuigd dat hij hierdoor goden en menschen deed huiveren: ¹⁾ ἐπὶ πρόδηλον ἀσέβειαν ἐκπεμπόμενος: „uitgezonden als hij was voor deze klaarblijkelijk misdadige onderneming”.

Ἀσέβεια teekent ook het onredelijk doorzetten van een oorlog, die alle burgers uitput zonder met succes bekroond te kunnen worden.

De strateeg Diaeus maakte zich hieraan schuldig zoodat de verbittering toenam, omdat de leiders van de Achaeërs ²⁾ ἐπιλαβομένους δὲ προτερήματος, ἀποδείξασθαι αὐτῶν ἀσέβειαν εἰς τοὺς ὁμοφύλους door een of ander succes vol eigenwaan blijk gaven van „Rücksichtslosigkeit” jegens hun burgers.

In de opgesomde gevallen blijken te ontbreken: vergrijpen tegenover ouders en dooden; daarentegen blijkt het gebruik veel ruimer toepassing te hebben dan uit de definitie zou kunnen afgeleid worden.

Slechts zeer zelden treffen wij ὄσιος bij Polybius aan. Sprekend over verschillende staatsvormen zegt hij, dat er twee belangrijke factoren zijn: de gewoonten en de wetten. Wat hierin begeerenswaardig is maakt het algemeen karakter van den staat zachtzinnig en rechtvaardig en: ³⁾ κατ' ἰδίαν βίους τῶν ἀνθρώπων ὄσιους ἀποτελεῖ: „maakt de menschen in hun privaat leven humaan”.

De wending ὄσιόν ἐστι komt bij dezen schrijver voor om den plicht, een geschreven verdrag na te komen, aan te duiden; de wending ἀνόσιόν ἐστιν teekent de schande van daden te stellen, die indruischen tegen de uit bewezen diensten voortvloeiende verplichtingen. Zoo wijst een redenaar zijn toehoorders er op ⁴⁾ οὐχ οὕτως ὄσιόν ἐστι τὸ τὰς ἐγγράπτους πίστει βεβαιοῦν, ὡς ἀνόσιον τὸ τοῖς σώσασσι πολεμεῖν dat de plicht een geschreven verdrag na te komen minder zwaar is dan de schande tegen zijn weldoeners te strijden.

Het schaars voorkomen van ὄσιος c.s. laat niet toe een duidelijk verschil en overeenkomst in beteekenis met εὐσεβής c.s. aan te wijzen.

¹⁾ XXXI. 37.

²⁾ XXXX. 5.

³⁾ VI. 47.

⁴⁾ IX. 36.

Diodorus Siculus¹⁾.

In de mythologische verhalen treft men herhaaldelijk *ἀσέβεια* aan om verschillende tegen de goden gerichte misdaden te kenmerken. Zoo werden de Titanen, die den strijd aanbonden tegen Zeus, schuldig verklaard aan²⁾ *ἀσέβεια*.

Pirithoüs, de vorst der Lapithen, besloot Persephone te schaken en te huwen; hiertoe riep hij de hulp in van zijn vriend Theseus.³⁾ „Ο Θησεύς μετέπειθεν ἀποτρέπων τῆς πράξεως αὐτὸν διὰ τὴν ἀσέβειαν: „Theseus ried het hem af wegens de goddeloosheid ervan”. Ook Minos trachtte de godin Dictynna te schaken en daarom verweet men hem⁴⁾ *ἀσέβειαν*.

Εὐσεβῶς διάκεισθαι heet het vroom gestemd zijn, soms met de toevoeging jegens de goden: van den koning van Egypte wordt openlijk verklaard dat hij⁵⁾ *πρὸς τε τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς διάκειται*.

Zoo treft men bij dezen schrijver ook *εὐσέβεια* vaak aan in den zin van vroomheid⁶⁾.

Wie anderen belet offers te brengen *ἀσεβεῖ εἰς τὸ θεῖον*. De Joniërs brachten, op grond van een orakel, offers op het altaar van Poseidon; ⁷⁾ *οἱ δ' Ἑλικεῖς τὰ χρήματα διαβρίψαντες τῶν Ἰόνων, τοὺς τε θεωροὺς συνήρπασαν ἡσέβησάν τε εἰς τὸ θεῖον*: „De Helicensers wierpen de zaken van de Joniërs omver en zondigden zoo tegen de goden”. Zoo wordt ook het spotten met de mysteriën als *ἀσεβεῖν* beschouwd. Alcibiades bespote ze en ⁸⁾ *ἀσεβεῖ περὶ τὰ μυστήρια* vergreep zich aan de mysteriën.

Wie godenbeelden voor een of ander doel realiseert ⁹⁾ *ἀσεβεῖ περὶ τοὺς θεοὺς*. Dieren doden, die als goddelijk beschouwd worden, rekent men aan als ¹⁰⁾ *ἀσεβεῖν*.

Vergrijpen jegens de goden en godsdienstige zaken worden herhaaldelijk met genoemde termen aangeduid¹¹⁾. Zich aan heilig-

1) Ed. Imm. Bekker.

2) III. 73. 8.

3) IV. 63. 4.

4) V. 76. 4.

5) I. 70. 6.

6) I. 2. 2. 65. 2. 5. en nog talrijke andere plaatsen.

7) XV. 49. 3.

8) XIII. 69. 2.

9) XVI. 57. 3.

10) XX. 58. 5.

11) XX. 101. 3. XIV. 71. 3.

dommen vergrijpen is ¹⁾ ἀσεβεῖν εἰς τὰ ἱερά. Door tempelroovers te straffen en orakelopdrachten na te komen geeft men blijk van ²⁾ εὐσέβεια. Ook bij deze voorbeelden zijn de termen vaak nader gepreciseerd door toevoeging van εἰς τὸ θεῖον.

Ook priesters gelden als eigendom der goden en bijgevolg wordt mishandeling van priesters als een zwaar religieus vergrijp aangevoeld. Sabaco, een Ethiopiër, regeerde over Egypte. De god van Thebe verscheen hem herhaaldelijk in een droom en deelde hem mee, dat hij noch lang noch gelukkig zou heerschen over Egypte, tenzij hij alle priesters van Egypte zou doodden. Sabaco trok zich terug naar Ethiopië liever dan ³⁾ μιάναις ἀσεβεῖ φόνῳ τὸν ἴδιον βίον ἄρχειν τῆς Αἰγύπτου zijn leven met een heiligschennenden moord te bezoedelen en koning van Egypte te zijn.

Het niet-erkennen van inheemsche goden door den veroveraar wordt als ἀσέβεια aangemerkt. Dit was een van de redenen waarom de Egyptenaren tegen de Perzen in opstand kwamen ⁴⁾ φέρειν οὐ δυνάμενοι τὴν τραχύτητα τῆς ἐπιστασίας καὶ τὴν εἰς τοὺς ἐγγχωρίους θεοὺς ἀσέβειαν omdat zij de hardheid van hun regiem en de miskenning van hun inlandsche goden niet konden verdragen.

In de boven aangehaalde plaatsen worden ἀ- en εὐσεβεῖν gebruikt rechtstreeks in betrekking tot de goden, die niettemin soms nog er bij genoemd worden. De verstrengeling van het godsdienstige en het zedelijke komt uit in een verbinding als de volgende. Een voorstelling geeft weer hoe de koning van Egypte geschenken offert aan de goden van Egypte om zoo voor Osiris te getuigen ⁵⁾ ὅτι τὸν βίον ἐξετέλεσεν εὐσεβῶν καὶ δικαιοπραγῶν πρὸς τε ἀνθρώπους καὶ θεοὺς dat hij zijn leven heeft doorgebracht in trouwe plichts-
vervulling tegenover goden en menschen.

Onder bijzondere bescherming van de goden staan de s m e e k e l i n g e n; vandaar dat de eerbiediging van hun recht als εὐσέβεια, gode-welgevallige daad, daarentegen het schenden ervan als ἀσέβεια, smaad jegens de goden werd aangemerkt. De Grieken waren verwoed met elkaar slaags geraakt; de tempels verschaften geen veiligheid aan hen die daarin hun toevlucht gezocht had-

¹⁾ XVII. 49. 2.

²⁾ XVI. 1. 4.

³⁾ I. 65. 8.

⁴⁾ I. 44. 4.

⁵⁾ I. 49. 3.

den; ¹⁾ ἀλλ' ἡ πρὸς θεοὺς ἀσέβεια ἐνίκαι τὴν πρὸς ἀνθρώπους doch de goddeloosheid jegens de goden overtrof nog de wreedheid jegens de menschen. De volledige zin zou natuurlijk zijn: τὴν πρὸς ἀνθρώπους (ἀσέβειαν) welke term het schenden van het smeekelingenrecht aangeeft ²⁾.

Het tegengestelde n.l. de eerbiediging van het smeekelingenrecht werd als εὐσέβεια gequalificeerd. Decutius was naar Syracuse gevlucht en werd smeekeling bij hun altaren. De Syracusanen overlegden wat zij met hem doen zouden. ³⁾ Ἀποκτεῖναι γὰρ τὸν πεπτωκότα τῇ τύχῃ μὴ προσῆκον, σφάζειν δ' ἅμα τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβειαν καὶ τὸν ἰκέτην ἄξιόν ἐστι τῆς τοῦ δήμου μεγαλοψυχίας: „Iemand, door het lot terneergeslagen dooden is onbehoorlijk, doch van eerbied jegens de goden te getuigen door den smeekeling te redden strekt het volk tot eer”.

Van de Carthagers wordt verhaald, dat zij zich soms van actie tegen den vijand onthielden om de tempels der goden te plunderen. Dit vormt een schrille tegenstelling ⁴⁾ τῶν λοιπῶν ἕνεκα τοῦ μηδὲν ἀσεβεῖν εἰς τὸ δαιμόνιον διασωζόντων τοὺς εἰς τὰ ἱερὰ καταπεφευγότας tot de anderen die, om geen misdaad tegenover de godheid te begaan, hen, die naar de tempels vluchten, vrij laten.

De aangehaalde plaatsen bewijzen ons duidelijk hoe innig het asylrecht met het godsdienstig voelen was samengeweven.

Evenals de ἰκέται staan ook de vreemdelingen-gasten onder bescherming der goden; vandaar dat de ongastvrijheid, ἀξενία, als ἀσέβεια wordt bestempeld. Psammetichus was de eerste Egyptische koning die het land openstelde voor vreemdelingen. Zijn voorgangers hadden Egypte steeds voor hen gesloten gehouden door ze tot slaaf te maken of te dooden. ⁵⁾ Καὶ γὰρ ἡ περὶ τὸν Βούσιριν ἀσέβεια διὰ τὴν τῶν ἐγχωρίων ἀξενίαν διεβοήθη παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν: „De wreedheid van Busiris werd algemeen bekend bij de Grieken wegens de ongastvrijheid van het volk.”

De gastvrijheid daarentegen wordt met εὐσέβεια aangeduid. Medea nam de Argonauten welwillend op. Toen zij van haar vernamen dat het landsgewoonte was vreemdelingen te dooden, prezen

¹⁾ XIX. 7. 4.

²⁾ XIII. 90. 2. ἀσέβεια in denzelfden zin gebruikt.

³⁾ XI. 92. 3.

⁴⁾ XIII. 57. 5.

⁵⁾ I. 67. 11.

zij haar zachtheid doch wezen haar tevens ¹⁾ τὸν ὑπάρχοντα αὐτῇ κίνδυνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς διὰ τὴν πρὸς τοὺς ξένους εὐσεβείαν op het dreigend gevaar van den kant van haar vader wegens haar vriendelijkheid ten opzichte van vreemdelingen.

Meermalen treft men ²⁾ ἀσεβήs aan in den zin van verworpen in het hiernamaals, ³⁾ εὐσεβήs in de beteekenis van gelukzalig in het hiernamaals.

Menschen offeren, ook al waren het boosdoeners, voelde men aan als een onmenselijke wreedheid, waarin de goden geen genoegen vonden. De Cimbriërs namen Rome in en traden wreed op. ⁴⁾ Περὶ τὰς θυσίας ἐκτόπως ἀσεβοῦσι· τοὺς γὰρ κακούργους κατὰ πενταετηρίδα φυλάξαντες ἀνασκοποῦσιν τοὺς θεοὺς: „Betreffende de offers voerden zij een uitheemschen goddeloozen vorm in; hun misdadigers, die zij vijf jaren gevangen gehouden hadden, sloegen zij ter eere van de goden aan het kruis”.

Evenals ἀσεβεῖν op menschenoffers betrekking heeft, komt ook ἀσέβεια voor om een soortgelijk offer aan te duiden. De Carthagers hadden de overwinning behaald en brachten dankoffers aan de goden. Bij deze gelegenheid offerden zij de schoonste krijgsgevangenen; ⁵⁾ αὐτῆς τῆς ἀσεβείας ἕστην τὴν τιμωρίαν πορισσαμένης later boetten zij hun wreedaardig optreden jegens de krijgsgevangenen.

Van zuiver menselijke betrekkingen is sprake in het volgende. Van ἀσέβεια voor onmenselijke wreedheid volgt hier nog eens een voorbeeld. Phalaris had zijn burcht op den heuvel Ecnomus; hier stond ook de bekende bronzen stier, die witgloeiend gemaakt werd om menschen levend te verbranden. ⁶⁾ Διὸ καὶ τὸν τόπον Ἐκνομον ἀπὸ τῆς εἰς τοὺς ἀτυχοῦντας ἀσεβείας προσηγορεῦσθαι: „Daarom wordt ook de plaats, naar de onmenselijke foltering jegens de ongelukkigen „Misdadig” genoemd”.

Eigenaardig is de beteekenis van ἀσεβήs in den zin van ophitser, raddraaier tot den oorlog, in tegenstelling tot vredelievende menschen. De Phocensers overlegden in een vergadering over den

¹⁾ IV. 46. 4.

²⁾ I. 96. 5.

³⁾ I. 93. 3. 92. 5. V. 79. 2.

⁴⁾ V. 32. 6.

⁵⁾ XX. 65. 2.

⁶⁾ XIX. 103. 1.

oorlog. ¹⁾ Οἱ μὲν οὖν ἐπιεικέστατοι πρὸς τὴν εἰρήνην ἔβρεπον, οἱ δ' ἀσεβεῖς καὶ τόλμη καὶ πλεονεξία διαφέροντες ἐφρόνουσι τὰ ἐναντία: „De oprechtvoelende menschen waren tot vrede geneigd, de oorlogsophitsers en die zich sterk lieten meesleepen door overmoed en hebzucht waren van tegenovergestelde gevoelens”.

Het adjectief ἀσεβής komt ook voor om een stempel te drukken op misdaden in het algemeen. Antigonus vertrouwde de opstandelingen der Argyraspiërs toe aan Sibyrtius, wien hij opdracht gaf ze voor zulke oorlogsdoeleinden te gebruiken dat zij zouden omkomen. Onder hen waren ook zij die Eumenes hadden verraden, zoodat er weldra wraak genomen werd om hun misdaden. ²⁾ Αἱ γὰρ ἀσεβεῖς χρεῖται τοῖς μὲν δυνάσταις διὰ τὴν ἐξουσίαν γίνονται λυσιτελεῖς, τοῖς δ' ὑπακούουσιν ἰδιώταις μεγάλων κακῶν ὡς ἐπίπαν αἴτιαι καθίστανται: „Misdadige plannen loopen gewoonlijk voor vorsten, gezien hun macht, goed af, voor onderdanen echter beteekenen ze gewoonlijk veel ellende”.

Typhon vermoordde zijn broeder Osiris en heette daarom ³⁾ ἀσεβής. Zoo wordt ook broedermoord als ⁴⁾ ἀσέβημα gebrandmerkt.

Ἀσέβημα kan ook bloedschandige en tegennatuurlijke handelingen aanduiden. Oedipus huwde, weliswaar zonder het te weten, met zijn moeder en verwekte vier kinderen bij haar. Toen deze kinderen groot geworden waren ⁵⁾ καὶ τῶν περὶ τὴν οἰκίαν ἀσεβημάτων γνωσθέντων en de schanddaden der familie bekend waren geworden, dwongen zij Oedipus teruggetrokken te leven ⁶⁾.

Dezelfde dubbelzijdigheid in het gebruik van εὐσεβής c.s. n.l. in betrekking tot de goden en in die tot de menschen, treffen wij ook aan in de beteekenissen van ὅσιος c.s.

Volgens oude verhalen zou Themis ⁷⁾ μαντείας καὶ θυσίας καὶ θεσμούς τοὺς περὶ τῶν θεῶν πρώτην εἰσηγήσασθαι, καὶ τὰ περὶ τὴν εὐνομίαν καὶ εἰρήνην καταδειῖξαι orakels, offers en godsdienstige instellingen ingevoerd hebben, alsook de op wetten berustende

¹⁾ XVI. 32. 2.

²⁾ XIX. 48. 4.

³⁾ I. 21. 2.

⁴⁾ IV. 50. 2. 3.

⁵⁾ IV. 65. 1.

⁶⁾ Cf. Mej. Bolkestein p. 27. waar voor hetzelfde verschijnsel de term ἀνόσιος gebruikt wordt.

⁷⁾ V. 67. 3.

orde en vredelievendheid. Deze instellingen worden dan in den volgenden zin onderscheiden in τὰ περὶ τοὺς θεοὺς ὅσια καὶ τοὺς τῶν ἀνθρώπων νόμους. ¹⁾ Διὸ καὶ θεσμοφύλακας καὶ θεσμοθέτας ὀνομάζεσθαι τοὺς τὰ περὶ τοὺς θεοὺς ὅσια καὶ τοὺς τῶν ἀνθρώπων νόμους διαφυλάττοντας: „Daarom worden zij, die de godsdienstige ceremonies en de wetten der menschen bewaken, Thesmophylaken en Thesmotheten genoemd”. Dat onder τὰ ὅσια godsdienstige ceremonies zijn te verstaan wordt nog door het volgende gesteund. Schamen wij ons niet onze godsdienstige aangelegenheden toe te vertrouwen aan den vijand, die de tempels met heiligschennissen bezoedelt? Zoo spraken de Syracusanen die door den vijand overrompeld waren en wier land bezet was. Wij doen dit, zoo zeiden zij, ²⁾ τῶν ἄλλων μάλιστα τηρούντων τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς ὅσια διὰ τὸ μέγεθος τῶν κινδύνων terwijl anderen de godsdienstige gebruiken jegens de goden eerbiedigen wegens de groote gevaren.

Daarentegen heeten in een ander verband τὰ ὅσια de verplichtingen tegenover φίλοι en συγγενεῖς. Agathocles belegerde de Uticensers en had ongeveer drie honderd Uticensers op het platteland gevangen genomen. Door middel van deze gevangenen trachtte hij de overgave van de stad af te dwingen. Hij bond ze daartoe vast aan de krijgsmachines die hij tegen de stad aanvoerde. Zoo stonden de Uticensers voor het alternatief, ofwel hun burgers te sparen en de stad over te geven, ofwel de stad te verdedigen en hun burgers zonder medelijden te dooden. ³⁾ Καὶ ταῦτ' ἐγένετό τιςιν ὑπὸ συγγενῶν ἢ φίλων, εἰ τύχοι, τῆς ἀνάγκης οὐ πολυπραγμονοῦσης τι τῶν παρ' ἀνθρώποις ὀσίων: „En het gebeurde dan dat sommigen gedood werden, zooals dit trof, door hun verwanten en vrienden omdat de dwingende noodzaak geen rekening hield met de onder de menschen geldende verplichtingen”.

De oneerlijke bloedige manier om aan geld te komen heeft als praedicaat ἀνόσιος. Agathocles liet vermogenden om het leven brengen en eigende zich hun rijkdommen toe. ⁴⁾ Διὰ δὲ μιᾶς ἀνοσίου πράξεως χρημάτων εὐπορήσας: „Door een schandelijke daad verrijkte hij zich met geld”.

¹⁾ V. 67. 4.

²⁾ XIV. 67. 4.

³⁾ XX. 54. 7.

⁴⁾ XX. 4. 3.

De wending τὸ ὄσιον teekent het recht dat de smeekelingen bezitten.

Om zich meester te maken van het geld en de vloot trok Psammetichus zich niets aan van de bewezen diensten ¹⁾ καὶ τὸ πρὸς τοὺς ἐκέτας ὄσιον παρ' οὐδὲν ἡγησάμενος ἀπέσφαξε τὸν ἐκέτην καὶ φίλον μετὰ τῶν τέκνων en schond het smeekelingenrecht en doodde den smeekeling en vriend gezamenlijk met de kinderen.

Opmerkelijk is dat τὸ ὄσιον en ἡ εὐσεβεια respectievelijk de rechten en de plichten vertegenwoordigen betreffende de smeekelingen. Het blijkt dat τὸ ὄσιον het persoonlijk recht is van den smeekeling verhoord te worden; daarentegen is ἡ εὐσεβεια de op godsdienstige grondslag gebaseerde plicht den smeekelingen genade te schenken.

Hierboven ²⁾ werd een plaats aangehaald waar broedermoord ἀσεβημα heet; merkwaardig is nu, dat elders de wending πρᾶξις ἀνόσιος wordt gebezigd om dezelfde misdaad aan te geven. De broeders van Hyperion zwoeren samen tegen hem en doodden hem. Dit was een ³⁾ πρᾶξις ἀνόσιος lage daad. Het is een duidelijk voorbeeld dat ἀσεβής en ἀνόσιος elkaar raken.

Dionysius van Halicarnassus ⁴⁾.

Men mag van te voren verwachten dat hier zich veel gevallen van nieuwe toepassing der onderzochte termen zullen voordoen; immers het is een vreemde, on-Grieksche gedachtenwereld waarvan hier verhaald wordt: de Romeinsche. Ook is het niet onmogelijk dat hier rekening zou moeten gehouden worden met den invloed van Latijnsche termen. Een onderzoek hiernaar, een vergelijking dus met het gebruik van pius en fas, ligt geheel buiten het kader van dit werkje.

Het gebruik van εὐσεβής en ἀσεβής is schaarsch, terwijl dat van ὄσιος en ἀνόσιος zeer veelvuldig is. We zullen beginnen met de voorbeelden van het eerste.

Den tribuni werd onder het oog gebracht dat zij hun ambt van den staat hadden ontvangen onder bepaalde voorwaarden. Gij, tribuni, wordt niet centuries-gewijze gekozen, noch brengt gij vóór

¹⁾ XIV. 35. 5.

²⁾ p. 16.

³⁾ III. 57. 5.

⁴⁾ Ed. Carolus Jacoby.

de vergadering offers aan de goden, welke de wet voorschrijft ¹⁾ οὔτε ἄλλο τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβῶν ἢ πρὸς ἀνθρώπους ὁσίων οὐθὲν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ὑμετέρας γίνεται noch geschiedt er in uw ambt een godsdienstige daad, noch worden er voor de menschen bindende maatregelen in getroffen. Τὰ εὐσεβῆ wordt verduidelijkt door πρὸς τοὺς θεοὺς; τὰ ὄσια door πρὸς ἀνθρώπους. Waarschijnlijk denkt de schrijver ook aan de verhouding tot de goden wanneer hij naast εὐσεβῆς en εὐσέβεια van δίκαιος en δικαιοσύνη spreekt. Van de Romeinen, oorspronkelijk een laag gepeupel van barbaren en vagebonden, wordt gezegd dat zij uitgegroeid zijn tot een wereldbeheerschend volk door de onrechtvaardigheid van de Fortuin, die meestal hen het meest begunstigt die dit het minst verdienen ²⁾ οὐ δι' εὐσέβειαν δὲ καὶ δικαιοσύνην καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν niet op grond van hun vroomheid, rechtvaardigheid en andere deugden. De combinatie εὐσέβεια καὶ δικαιοσύνη komt men vaak tegen. Deze verbinding beantwoordt volkomen aan de vaak uitgesproken opvatting dat godsdienstig leven en zedelijk-hoogstaand levenspeil onafscheidelijk samengaan. Dit vindt men o.a. scherp geformuleerd bij Lucianus ³⁾.

Dionysius wil dit wanbegrip betreffende de Romeinen uit de wereld weghelpen en aantoonen dat geen staat van meet af aan ⁴⁾ οὐτ' εὐσεβεστέρους οὔτε δικαιοτέρους οὔτε σωφροσύνη πλείονι παρά πάντα τὸν βίον χρησαμένους vromere noch rechtvaardigere of redelijkere menschen heeft voortgebracht.

Meermalen heeft ⁵⁾ εὐσεβῆς de beteekenis van vroom en ⁶⁾ εὐσέβεια van vroomheid.

Ook ten aanzien van sommige handelingen tegen menschen worden de woorden gebruikt. Evenals het verbreken van een eed een vergrijp is zoowel jegens de goden als tegenover de menschen, geldt ook het schenden van een politiek verdrag, waarbij men de goden tot borgen gemaakt heeft, als een

¹⁾ X. 4.

²⁾ I. 4.

³⁾ Lucianus: Pro. imag. C. 170: "Ὅσοι τὸ θεῖον μὴ ἐν παρέργῳ σέβουσιν, οὗτοι καὶ τὰ πρὸς ἀνθρώπους ἄριστοι ἂν εἴεν: „Zij die de godheid met hart en ziel eeren zullen ook onberispelijk zijn in het zedelijk verkeer met de menschen".

⁴⁾ I. 5.

⁵⁾ II. 72. 73. VIII. 28.

⁶⁾ II. 15. 62. 72. VIII. 33.

misdaad tegen goden en menschen. De twaalf steden wilden zich niet aansluiten bij koning Tullius, hoewel zij aan zijn voorganger Tarquinius de souvereiniteit hadden gegeven.¹⁾ Τύλλιος δὲ τῆς μὲν ἀφροσύνης ἕνεκα καὶ τῶν εἰς τοὺς θεοὺς ἀσεβημάτων, οὓς ἐγγυητὰς ποιησάμενοι τῶν ὁμολογιῶν παρέβησαν τὰ συγκείμενα, πολλῶν αὐτοῦς ἔφη τιμωριῶν ἀξίους εἶναι καὶ μεγάλων: „Tullius verklaarde dat zij, wegens hun dwaasheid en goddeloosheden jegens de goden, die zij als borgen van hun overeenkomsten hadden gemaakt, terwijl zij die toch verbraken, vele en groote straffen verdienden”.

De goede verstandhouding tusschen ouders en kinderen wordt als εὐσέβεια gequalificeerd. In een vergadering verklaarde de oudste zoon niet eigenmachtig het recht te hebben een beslissing te nemen; eerst wilde hij zijn vader, zonder wiens advies hij niets wilde doen, raadplegen.²⁾ Ἐπαινέσαντος δὲ τοῦ Τύλλου τὴν εὐσέβειαν αὐτῶν καὶ κελεύσαντος οὕτω ποιεῖν ἀπήρισαν ὡς τὸν πατέρα: „Tullus prees hun kinderlijke piëteit en spoorde hen aan zoo te handelen; daarna gingen zij naar hun vader”.

Geheel synoniem met εὐσέβεια in dezen zin is πρᾶγμα εὐσεβές. Toen de zonen hun vader om raad vroegen zei deze:³⁾ ἀλλ' εὐσεβές μὲν, ἔφη, πρᾶγμα ποιεῖτε, ὦ παῖδες, τῷ πατρὶ ζῶντες καὶ οὐδὲν ἄνευ τῆς ἐμῆς γνώμης διαπραττόμενοι: „uw gedrag, mijn zonen, is voortreffelijk als je voor je vader leeft en niets doet zonder mijn advies”. Ook τὸ εὐσεβές drukt de piëteit uit van kinderen tegenover hun ouders⁴⁾.

Strikte eerlijkheid in het rechtspreken heeft εὐσεβής als epitheton. Tusschen de Aricini en de Ardeaten was een geschil ontstaan over een stuk grond. Een college van Romeinsche scheidsrechters moest in dit geschil een vonnis vellen. Van deze commissie wordt gezegd:⁵⁾ οὐκ εὐσεβές ἐξοίσειν τέλος ὑπολαμβάνοντες, ἐὰν Ἀρικηνοὺς ἢ Ἀρδεάτας κυρίους ἀποδείξωσι τῆς ἀμφισβητουμένης γῆς ὁμωμοκότες ὧν ἂν εὐρωσιν αὐτὴν οὐσαν τούτων ἐπικρινεῖν: „zij meenden in strijd met hun geweten te zullen handelen als zij het omstreden gebied aan de Aricini of aan de Ardeaten zouden toekennen, daar zij gezworen hadden het gebied

1) IV. 27.

2) III. 17.

3) III. 17.

4) X. 49.

5) IX. 25.

toe te kennen aan hen, aan wie het volgens hun bevindingen zou toebehooren”.

Zij die hun verplichtingen jegens vaderland en medeburgers nakomen worden als εὐσεβεῖς geprezen. Eenigen hadden een geheim verdrag tegen hun vaderland en medeburgers gesloten. Men wees hen op het schandelijke van dit gedrag en verklaarde: ¹⁾ φυλαττομένας μὲν ἀνοσίτους εἶναι νόμιζε, ὡς κατὰ πολιτῶν καὶ πατρίδος, καταλυομένας δ' εὐσεβεῖς: „indien gij deze belofte houdt pleegt gij lage daden, omdat zij tegen uw vaderland en medeburgers gericht zijn, breekt gij ze, dan stelt gij eervolle daden”.

De betrekkingen en verplichtingen tusschen moederland en kolonisten worden onder τὸ εὐσεβές samengevat. De Fidenaten, die in een driegevecht overwonnen hadden op Alba, uit welke stad zij kolonisten waren, verklaarden dat zij na een strijd tuschen drie mannen uit elke stad overwonnen hadden en verder geen vijandelijkheden hadden begaan. Wij hadden, aldus verklaarden zij, een garnizoen in de stad kunnen achterlaten, de voornaamste bewerkers van den strijd kunnen dooden of verbannen etc., etc.. ²⁾ Τούτων μὲν οὐδὲν ἤξιώσαμεν ποιῆσαι, τῷ δ' εὐσεβεῖ μᾶλλον ἢ τῷ ἀσφαλεῖ τῆς ἀρχῆς ἐπετρέψαμεν: „Van dit alles hebben wij niets gedaan omdat wij handelden volgens onze verplichtingen jegens onze moederstad eerder dan volgens de veiligheid van onze macht”.

Voor drastische en bloedige voorstellen in den senaat treft men ἀνόσιος en δυσσέβημα aan. Men had voorgesteld het volk door hongersnood te vernietigen. Dit heet ³⁾ πάντων ἀνοσιώτατον. Door zoo te handelen zouden wij de straten en het forum van de stad met lijken bezaaid hebben. ⁴⁾ Τοιούτων ὑμῖν δυσσεβημάτων εἰσηγητῆς, ὃ πατέρες, ἐγένετο: „Van deze drastische voorstellen, senatoren, was hij de zegsman”.

Ook de plicht en discipline van soldaten ten opzichte van de legerleiding wordt onder εὐσέβεια uitgedrukt. Onder de soldaten was opstand uitgebroken. Virginius, de leider van de beweging, spoorde de Centurionen aan

¹⁾ XI. 11.

²⁾ III. 28.

³⁾ VII. 44.

⁴⁾ VII. 44.

hun troepen naar huis te voeren. Toen hij nu bemerkte dat de soldaten talmden, verklaarde hij dat hun krijgseed niet meer van kracht was omdat een wettig gekozen veldheer over de troepen moest bevelen en dat de macht van de decemviri tegen de wet indruischte, aangezien het jaar, waarvoor ze gekozen waren, verstreken was. ¹⁾ Τὸ δὲ τοῖς μὴ κατὰ νόμον ἄρχουσι ποιεῖν τὸ κελευόμενον οὐκ εὐπειθεῖαν εἶναι καὶ εὐσεβειαν, ἀλλ' ἀνοιαν καὶ μανίαν: „De bevelen op te volgen van hen, die niet krachtens de wet bevelen, beteekent geen gehoorzaamheid en soldatenplicht doch dwaasheid en onzin”.

Hiervóór ²⁾ werden plaatsen aangehaald, waaruit kan worden afgeleid dat εὐσεβής als goede houding tegenover de goden gesteld werd naast δίκαιος tegenover menschen. Het komt echter ook voor dat rechtschapenheid in gedragingen tegenover menschen alleen εὐσεβής genoemd wordt als nagenoeg synoniem van δίκαιος.

De eerlijkheid, die men betoont door een onrechtvaardig verkregen positie aan den rechtmatigen eigenaar terug te geven, wordt εὐσεβής καὶ δίκαιος genoemd. Toen Tarquinius maatregelen trof om Tullus van den troon te verjagen, deed Tullus hierover zijn beklag in den senaat. Tarquinius antwoordde hem echter: „Mijn grootvader Tarquinius verkreeg de koningsmacht van de Romeinen op grond van zijn heldendaden. Volgens de wetten ben ik, na zijn dood, de opvolger ervan. Langs den weg van kuiperij en omkooprij hebt gij die macht verkregen. Volgens het recht moet gij mij het koningschap terstond teruggeven, reeds lang hebt gij dit behooren te doen, ³⁾ περιῆν γὰρ ἂν σοι ταῦτα πράξαντι πρῶτον μὲν εὐσεβεῖ καὶ δικαίῳ λέγεσθαι, zoudt gij dit gedaan hebben dan zoudt gij een reputatie van eerlijkheid en rechtschapenheid verworven hebben”. Εὐσεβής en δίκαιος zijn hier nagenoeg synoniem gebruikt en onderstrepen gecombineerd het begrip eerlijkheid.

Alvorens over te gaan tot de bespreking van ὄσιος c.s. zal ik het verhaal betreffende Coriolanus in zijn samenhang behandelen, omdat juist hierin de onderzochte woorden zeer veelvuldig worden gebruikt. Om den draad van het verhaal te kunnen volgen zullen εὐσεβής en ὄσιος niet afzonderlijk behandeld worden.

¹⁾ XI. 43. cf. p. 52.

²⁾ p. 19.

³⁾ IV. 32.

Coriolanus was door de Romeinen verbannen en vriendelijk opgenomen bij de Volsci. Tullus, behoorend tot de Volsci, en Coriolanus besloten Rome den oorlog te verklaren. Tullus meende dat zij Rome terstond moesten aanvallen; Marcius maakte hier-tegen bezwaar.¹⁾ 'Ο δὲ Μάρκιος αἰτίαν πρῶτον ᾤετο δεῖν εὐσεβῆ καὶ δικαίαν ἐνστήσασθαι τοῦ πολέμου: „Marcius meende eerst een rechtvaardige en gegronde reden te moeten hebben tot oorlogvoering". Wanneer nu de αἰτία om oorlog te voeren εὐσεβῆς καὶ δικαία — een vaak voorkomende verbinding — is, toont ons het verdere relaas. Wij, zoo merkte Marcius op, hebben een vredesverdrag voor twee jaren gesloten; zouden wij nu haastig den oorlog tegen Rome beginnen, dan schenden wij dit verdrag. Laten wij nu wachten tot de Romeinen het eerst met den oorlog beginnen, dan kunnen wij den ons aangedanen oorlog afslaan en ons wreken voor het geschonden verdrag.²⁾ 'Ημεῖς δὲ δόξαμεν ὅσιον καὶ δίκαιον ἐπιφέρειν πόλεμον: „Zoo zullen wij een zedelijk gewettigden en rechtvaardigen oorlog voeren". Verder sprekend over dit onderwerp zegt Marcius:³⁾ πρῶτον μὲν οὖν ὑμῖν παραινῶ σκοπεῖν, ὅπως εὐσεβῆ καὶ δικαίαν ποιήσεσθε τοῦ πολέμου πρόφασιν. Εὐσεβῆς δὲ καὶ δικαία τοῦ πολέμου πρόφασις ἦτις ἂν γένοιτο... ἀκούσατέ μου: „Eerst heb ik gezorgd dat gij een grondige en rechtvaardige reden hebt tot oorlog voeren. Verneemt nu welke die gegronde en rechtvaardige reden is".

Een oorlog dus, die gevoerd wordt omdat een vredesverdrag geschonden is, heet ὅσιος καὶ δίκαιος ofwel εὐσεβῆς καὶ δίκαιος. Zonder zulk een voorafgaande verdragsschending wordt de oorlog tegen het eigen vaderland als οὐχ ὅσιος beschouwd. Ik ben er zeker van, zegt Marcius, dat de gezindheid der goden steeds tegen mij zal zijn⁴⁾ εἰ γὰρ δὴ ἂν κατὰ τῆς πατρίδος οὐχ ὅσιον ἐγὼ πόλεμον ἐνεστήσαμην indien ik een onrechtvaardigen oorlog tegen mijn vaderland zou voeren. Echter kan ook om een geheel andere reden, een formeelen grond, van een ὅσιος καὶ δίκαιος πόλεμος gesproken worden. Een plaats uit het Xe boek bewijst ons dat een oorlog eveneens als ὅσιος καὶ δίκαιος beschouwd werd, als de Fetiales alle ceremonies in acht genomen hadden en van den kant van den vijand

¹⁾ VIII. 2.

²⁾ VIII. 2.

³⁾ VIII. 8.

⁴⁾ VIII. 33.

geen voldoening geschonken was. Hoewel de Romeinen hevig verbitterd waren tegen de samenzweerders, die heimelijk 's nachts de stad wilden aanvallen, trokken zij niet terstond tegen hen op; voor een tweede keer zonden zij de Fetiales ¹⁾ μαρτυρόμενοι θεούς τε και δαίμονας, ὅτι μή δυνηθέντες τῶν δικαίων τυχεῖν ὅσιον και δίκαιον ἀναγκασθήσονται πόλεμον ἐκφέρειν en riepen de goden tot getuigen dat, indien zij hun recht niet zouden krijgen, zij zich genoodzaakt zouden zien een eerlijken en rechtvaardigen oorlog te voeren ²⁾.

Naar aanleiding van deze oneenigheid wilde men Marcius terugzenden naar zijn vaderstad, waar hem veel ellende zou wachten. Tot den spreker, die hem met dezen terugtocht dreigde, sprak Marcius: ³⁾ ἄρ' οὐ φανερόν, ὅτι καλλιλογεῖτε και εἰρωνεύεσθε, ὦ Μηνύκιε, ὄνομα καλὸν ἔργω περιθέντες ἀνοσίῳ;: Ziet gij niet, Minucius, dat gij onder een schoone en geveinsde rede en onder een schoon voorwendsel een schandelijke daad verbergt?" Marcius had den Volsci veel diensten bewezen, zoodat een ἔργον ἀνόσιον een daad teekent die in strijd is met de bewezen diensten van iemand. In tegenstelling tot zulk een ἔργον ἀνόσιον beteekent εὐσέβεια de goede reputatie die men geniet door zijn weldoeners goed te behandelen. Weet wel, zegt Marcius, dat de terugtocht, dien gij mij oplegt ⁴⁾ οὐδὲ πρὸς εὐδοξίαν ἢ τιμὴν ἢ πρὸς εὐσέβειαν u noch tot roem noch tot eer noch tot goede reputatie zal strekken. De verbinding met εὐδοξία en τιμή, die in dit geval zeker als synoniemen van εὐσέβεια optreden, rechtvaardigt de beteekenis van goede reputatie.

Interessant is het te hooren hoe Marcius, op grond van zijn succes, concludeert vroom, misschien nog beter: van de goden gezegend te zijn: ⁵⁾ Ὅποτε δὲ οὐρίῳ πνεύσῃ κέχρημαι τῇ περι τοὺς πολέμους τύχη, και ὁπόσοις ἀν ἐπιβάλωμαι πράγμασι κατ' ὀρθὸν ἅπαντά μοι χωρεῖ, δῆλον ὅτι εὐσεβῆς εἰμι ἀνήρ: „Daar ik in oorlogen steeds

¹⁾ X. 10.

²⁾ Ook de katholieke leer spreekt van een rechtvaardigen oorlog (bellum justum). De behandelde plaats bewijst dat de oudheid het al of niet rechtvaardig karakter van een oorlog bepaalde naar de wijze waarop hij verklaard werd; de katholieke leer daarentegen beoordeelt het al of niet rechtvaardig karakter van een oorlog, naar de motieven die eraan ten grondslag liggen.

³⁾ VIII. 32.

⁴⁾ VIII. 32.

⁵⁾ VIII. 33.

succes heb en al wat ik onderneem mij steeds gelukt, blijkt het duidelijk dat ik van de goden gezegend ben”.

Onder τὰ ὅσια verstond men ook de plichten van den burger tegenover den staat. Minucius hield een rede waarin hij Marcus aanspoorde terug te keeren naar zijn vaderstad. Hierop antwoordde Marcus: wij allen beminnen hen die ons beminnen en haten hen die ons haten. 1) “Ὅταν δὲ φίλους ἔτι καλῆς, ὦ Μηνύκιε, τοὺς ἐξελάσαντάς με, καὶ πατρίδα τὴν ἀπαρνημένην, φύσεώς τε νόμους ἀνακαλῆ καὶ περὶ τῶν ὀσίων διαλέγῃ, φαίνη μοι τὰ καινότεα καὶ ὑπὸ μηδενὸς ἀγνούμενα μόνος ἀγνοεῖν: „Wanneer gij nu, Minucius, hen nog bevriend noemt die mij verbannen hebben als ook het vaderland dat mij uitgestooten heeft en gij de wetten van de natuur aanroept en uitweidt over de verplichtingen tegenover het vaderland, dan blijkt het dat, hoe treurig het ook zij, gij alleen niet weet wat iedereen weet”. Verplichtingen tegenover het vaderland, ὅσια, vormen een onderdeel van het natuurrecht. Bij zijn beredeneering dat hij terecht zijn vaderland haat, gebruikt Marcus de wending πρὸς τοὺς θεοὺς ὀσιώτατα, waarmee hij een gedragslijn bedoelt die volledig overeenkomt met de menschelijke psyche en de natuurwet en bijgevolg de goedkeuring der goden heeft. Wij beminnen onze vrienden, sprak hij, als zij ons beminnen, wij beminnen het vaderland als het ons bevoordeelt, wij haten onze vrienden als zij ons haten, wij haten het vaderland als het ons schaadt. Wie deze opinie heeft, zondigt noch tegen de goden noch tegen het volkenrecht. Daar ik nu deze meening heb 2) δίκαια ἡγοῦμαι . . . καὶ πρὸς τοὺς θεοὺς ὀσιώτατα meen ik dat mijn gedrag juist en volkomen rechtvaardig is in de oogen der goden.

Toen Marcus met een Volscisch leger voor Rome lag, ging een deputatie vrouwen tot Volumnia, zijn echtgenote, en verzocht haar, haar man te smeeken naar zijn vaderstad terug te keeren en de stad te sparen. 3) Πείσεις γὰρ, εὖ ἴσθι, καὶ οὐ περιώψεται σε ἐρριμένην παρὰ τοῖς ἑαυτοῦ ποσὶν ἀνὴρ εὐσεβής: „Weet wel dat gij hem hiertoe zeker zult overhalen en dat, indien hij u lief heeft, hij niet zal kunnen toezien dat gij uitgestrekt aan zijn voeten ligt”. Zoo heeft εὐσεβής op de verhouding tusschen man en vrouw betrekking.

Ἄσεβεῖν schildert het brute optreden, εὐσέβεια daarentegen het

1) VIII. 34.

2) VIII. 34.

3) VIII. 40.

humaan optreden tegenover zwakke vrouwen. De senaat juichte de deputatie vrouwen toe in de hoop op goed resultaat. ¹⁾ Τοῦ δὲ Μαρκίου τῆς εὐσεβείας ὅτι πολέμιος ὢν ἐπιστεύετο μηδὲν ἀσεβήσειν εἰς τὸ ἀσθενέστατον τῆς πόλεως μέρος κύριος αὐτοῦ καταστάς: „Wegens de zachtzinnigheid van Marcius was de senaat er zeker van dat hij, hoewel vijand, geen wreedheid zou begaan tegenover het zwakste deel van den Staat, wanneer dit in zijn macht zou komen”.

Hetzelfde begrip εὐσεβεία wordt gebezigd om den eerbied van een man tegenover zijn vrouw, kinderen en moeder aan te duiden. Genoemde deputatie, met de echtgenoote, kinderen en moeder aan het hoofd, trok buiten de stadsmuren naar het kamp der vijanden. Marcius trad hen tegemoet en beval de lictoren hun fasces en secures neer te laten. Dit doen de Romeinen tot op heden toe zoo dikwijls magistraten van minderen rang die van hooger rang tegemoet gaan. Deze gewoonte kwam Marcius ook toen na alsof hij een grootere macht tegemoet ging, terwijl hij alle teekenen van macht aflegde, ²⁾ τσαύτη περὶ αὐτὸν ἦν αἰδῶς καὶ πρόνοια τῆς πρὸς τὸ γένος εὐσεβείας zooveel eerbied en hoogachting bezat hij voor zijn familie.

Een verzoek dat men niet inwilligen kan of mag, heeft als praedicaat ἀνόσιος bij zich. Marcius vraagt zijn moeder waarom zij gekomen is. Deze antwoordt hem: ³⁾ οὐδενὸς γὰρ ἀνοσίου δεήσεσθαι dat zij niets onbetamelijks zou vragen.

Zoo heeten daden, die met de aan politieke weldoeners verschuldigde plichten in strijd zijn, ἀνόσιοι. Marcius wijst er op, hoe hij door zijn landgenooten is uitgestooten en zeer welwillend ontvangen is door de Volsci: ⁴⁾ σοῦ δὲ, ὦ μήτερ, ἐν μέρει πάλιν υἱὸς ὢν ἐγὼ δέομαι μὴ με παρακαλεῖν εἰς ἀνοσίους πράξεις: „ik op mijn beurt vraag u dan ook, moeder, mij niet tot ondankbare handelingen aan te sporen”.

Het is ἀσεβές vijandelijkheden tegen eigen landgenooten te beginnen, alsook zijn gegeven woord tegenover politieke weldoeners niet gestand te doen. Op het verzoek van zijn moeder de stad te sparen, voerde Marcius aan, dat hij aan zijn weldoeners verplicht was Rome den oorlog aan te doen. Zijn moeder gaf hem

¹⁾ VIII. 43.

²⁾ VIII. 44.

³⁾ VIII. 45.

⁴⁾ VIII. 47.

vervolgens den raad voor een jaar wapenstilstand te sluiten om in dien tijd door onderhandelingen een eervollen vrede te sluiten. Zoo behoeft ge geen verrader te worden van hen die op u vertrouwen noch de vijand te worden van hen die nauw met u verbonden zijn: 1) ἀσεβὲς γὰρ ἑκάτερον: „want beide daden zijn slecht”. Ik vraag u echter dingen, mijn zoon, die 2) ἀδίκου καὶ ἀνοσίτου συνειδήσεως καθαρὰ vrij zijn van elk godsdienstig en zedelijk bezwaar. Bij deze verbinding zou men kunnen aannemen dat ἀδίκος op zedelijke, ἀνόσιος op religieuze vergrijpen slaat. Zoo moet men wellicht ook de volgende passage beoordeelen, waarin dezelfde verbinding zich voordoet. Opdat alles goed zou afloopen stelde de deputatie vrouwen borgen: 3) θεοὺς μὲν πρῶτον, οἷς καθοσιωθεῖσθαι τὰς ἱκεσίας ποιήσονται, ἔπειτα τὸν ἄνδρα αὐτόν, πρὸς ὃν ἐμελλον πορεύεσθαι, πάσης ἀδίκου τε καὶ ἀνοσίτου πράξεως καθαρὸν καὶ ἀμίαντον ἐζήχοντα τὸν βίον: „allereerst de goden, onder wier bescherming zij zouden smeecken, vervolgens den man, naar wien zij gingen, omdat hij een vlekloos leven geleid had, rein in de oogen van menschen en goden”.

Dat θεμιτός en ὄσιος nauw aan elkaar grenzen toont ons het volgende voorbeeld. Ik zal mij, zegt de moeder, neerwerpen aan uw voeten en ik ben bereid, om wille van het heil van den Staat, ook elke andere vernederende en dienende houding aan te nemen 4) εἰ δ' ὄσιόν ἐστι καὶ θεμιτὸν indien dit passend en plichtmatig is.

Onerlijkheid in het rechtspreken wordt ἀνόσιος genoemd. Omdat Marcius op het voorstel van zijn moeder was ingegaan trachtte Tullus hem uit den weg te ruimen. Daar hij geen kans zag hem in het geheim te vermoorden, beschuldigde hij hem ten onrechte van verraad en daagde hem voor de rechtbank. 5) Θρασύτατους τ' ἄνδρας εὐεργεσιῶν ἐλπίσιν ἐπάρας ἀρχηγούς ἀνοσίτου ἔργου γενέσθαι: „Overmoedige lieden had hij door voorgespiegelde beloften aangedreven om het initiatief tot deze valsche beschuldiging op zich te nemen”. Ook het ter dood brengen van iemand zonder vorm van proces gold als een ἔργον ἀνόσιον. Na deze valsche aanklacht betrad Marcius het spreekgestoelte om zich te verdedigen; een omgekochte

1) VIII. 46.

2) VIII. 48.

3) VIII. 43.

4) VIII. 53.

5) VIII. 58.

bende sprong op hem toe en doodde hem. Zijn lijk werd op het forum ten toon gesteld. Velen bejammerden hem; velen verlangden hen gevangen te nemen, die dit schelmstuk voltrokken hadden: 1) ὡς ἀνοσίου ἔργου καὶ ἀσυμφόρου ταῖς πόλεσιν ἄρξαντας, ἄνευ δίκης ἐν χειρῶν νόμῳ τινὰ ἀποκτεῖναι: „omdat zij voor de steden de bewerkers waren geweest van een lage en nadeelige daad door iemand gewelddadig, onder het uitspreken van zijn verdediging, te dooden”.

Na de behandeling van dit Coriolanus-verhaal zullen we nu de beteekenissen van ὅσια nagaan.

Onder τὰ ὅσια verstond men de verplichtingen tegenover de goden. Een van de Vestaalsche maagden, Ilia, had haar maagdelijkheid geschonden. Op advies van haar moeder hield zij zich ziek 2) ἀσφαλείας τε καὶ τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς ὀσίων ἕνεκα omwille van haar veiligheid en religieuze plichten. Zoo heet ook al wat van den dienst der goden geheim moet blijven en slechts aan de Vestaalsche maagden bekend is. Hierover sprekend zegt Dionysius: 3) τίνα δὲ τῶν ἑστῶν οὐκ ἀξιῶ πολυπραγμονεῖν οὔτ' ἑμαυτὸν οὔτε ἄλλον οὐδένα τῶν βουλομένων τὰ πρὸς θεοὺς ὅσια τηρεῖν: „Wat deze dingen nu precies zijn daaromtrent zal, naar ik meen, noch ik noch een ander, die den aan de goden verschuldigden eerbied in acht neemt, een nauwkeurig onderzoek instellen”.

Een voorbeeld van deze beteekenis biedt ook het volgende. Horatius had onvrijwillig zijn zuster gedood. Hoewel hij door het volk werd vrijgesproken, ontbood zijn vader de pontifices en verzocht hen de goden te verzoenen en Horatius te zuiveren door reinigingsplechtigheden, omdat hij meende dat het door het volk uitgesproken vonnis geen voldoende boete was 4) τοῖς βουλομένοις τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς ὅσια φυλάττειν: „in de oogen van hen die de plichten jegens de goden in acht nemen”.

Deze plaats leert ons tevens hoe een zedelijk misdrijf uitgewischt wordt door godsdienstige handelingen en hoe de misdaad, door één lid begaan, besmetting brengt over geheel de gemeenschap.

1) VIII. 59.

2) I. 77.

3) II. 66.

4) III. 22.

Ὅσιος en ἀνόσιος hebben vaak betrekking respectievelijk op ritueele reinheid en ritueele onreinheid. Zoo wordt de bijwoordelijke uitdrukking οὐχ ὀσίως aangewend als Vestaalsche maagden, na schennis van haar maagdelijkheid, haar religieuze functies blijven uitoefenen. Dionysius vertelt hoe ze dan levend begraven werden. ¹⁾ Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα δοκεῖ μηνύματα εἶναι τῆς οὐχ ὀσίως ὑπηρετούσης τοῖς ἱεροῖς: „Naar het schijnt zijn er verschillende aanwijzingen als een priesteres haar heilige functie niet in reinen staat bekleedt”.

In een gebed dat Aemilia, een valschelijk beschuldigde Vestaalsche maagd, uitsprak komen verschillende termen voor die op het ritueele leven betrekking hebben. Ten onrechte aangeklaagd ging zij voor het altaar van de godin staan en bad: ²⁾ Ἐστία, τῆς Ῥωμαίων πόλεως φύλαξ, εἰ μὲν ὀσίως καὶ δικαίως ἐπιτετέλεκά σοι τὰ ἱερά χρόνον ὀλίγου δέοντα τριακονταετοῦς καὶ ψυχὴν ἔχουσα καθαρὰν καὶ σῶμα ἄγνόν, ἐπιφανηθί μοι καὶ βοήθησον καὶ μὴ περιίδῃς τὴν σεαυτῆς ἱερίαν τὸν οἰκτιστὸν μόρον ἀποθανοῦσαν· εἰ δὲ ἀνοσιόν τι πέπρακται μοι, ταῖς ἐμαῖς τιμωρίαις τὸ τῆς πόλεως ἄγος ἀφάργισον: „O Vesta, bewaakster van de stad Rome, indien ik gedurende bijna dertig jaren in een reinen en ongerepten staat uw heilige diensten vervuld heb, terwijl ik rein van geest en zuiver van lichaam was, verschijn nu dan tot mijn verdediging; sta mij bij en duld niet dat uw priesteres een afschuwelijken dood sterft. Heb ik echter een verontreinigende daad begaan, laat dan mijn straf de smet over deze stad uitboeten”. Dit citaat leert ons dat ὀσιος op ritueele reinheid betrekking heeft en in dezen zin versterkt kan worden door zijn synoniem δίκαιος, terwijl ἀνόσιον τι een daad teekent die deze reinheid schendt. De wending ψυχὴν καθαρὰν καὶ σῶμα ἄγνόν wijst evenzeer op ritueele reinheid zoodat men concludeeren mag dat ὀσιος, δίκαιος, καθαρὸς en ἄγνός als synoniemen van elkaar kunnen optreden met betrekking tot het ritueel leven.

De verbinding οὐχ ὀσίως οὐδὲ καθαρῶς ³⁾ heeft eveneens betrekking op de reinheid, waarmee Vestaalsche maagden haar functies uitoefenen.

Bij dezen auteur treedt ook het substantief ὀσιώσις op met de

¹⁾ II. 67.

²⁾ II. 68.

³⁾ IX. 40.

beteekenis van ritueele reiniging. Het volk had in een onderlingen strijd talrijke dooden gemaakt. Romulus legde een vuur aan en beval het volk door de vlammen heen te springen ¹⁾ τῆς ὀσιώσεως τῶν μισμμάτων ἕνεκα om zich van zijn smetten te zuiveren.

Geheel gelijk aan ὀσιώσις is het compositum ἀφοσιώσις ²⁾. Toen er afgezanten vermoord waren kwam het Romulus voor dat dit een groote misdaad was ³⁾ καὶ ταχείας ἀφοσιώσεως δεόμενον en terstond uitgewischt moest worden.

Men treft ὀσιος ook aan in den zin van reinigend. Tengevolge van onderlingen burgermoord rustte er smet op de stad. Er werd bepaald dat er dan pas dankoffers aan de goden mochten gebracht worden, ⁴⁾ ἐπειδὴ πᾶν ὄσον ἦν ὄσιον ὑπὸ τῶν ἐξηγουμένων τὰ θεῖα κατὰ τὸν ἐπιχώριον νόμον ἐπράχθη nadat alle reinigingsplechtigheden volgens traditie verricht waren door hen die voor de res divinae te zorgen hadden. Ook zou ὄσιον hier heel goed beteekenen: al hetgeen door het heilig gebruik vereischt werd. Deze beteekenis wordt wellicht nog gesteund door het gebruik van ὀσιος in betrekking tot de Fetiales. In een uitvoerige beschrijving wordt uiteengezet hoe zorgvuldig zij te werk gaan voordat zij openlijk in den senaat verklaren ⁵⁾ ὅτι πέπρακται πᾶν αὐτοῖς ὄσον ἦν ὄσιον ἐκ τῶν ἱερῶν νόμων dat door hen alles betreffende de heilige voorschriften zoo nauwgezet mogelijk volbracht is.

De aan Romilius opgelegde geldboete werd kwijtgescholden. Hij wilde echter van deze gunst geen gebruik maken doch stond er op de geldboete te betalen: ⁶⁾ ἱερὰν γὰρ ἦδη τῶν θεῶν εἶναι, καὶ οὔτε δίκαια οὔτε ὄσια ἂν ποιεῖν, ἀποστερῶν τοὺς θεοὺς ἃ δίδωσιν αὐτοῖς ὁ νόμος: „want deze boete was reeds het eigendom der goden en hij zou zijn plichten verzaken tegenover menschen en goden door de goden van hun eigendom te berooven”. Ook hiervóór ⁷⁾ vonden wij dat τὰ ὄσια de verplichtingen tegenover de goden beteekenen. Wie geld steelt uit de tempels is ἀνόσιος en deze wijze van geld bemachtigen is een πόρος ἀνόσιος. Toen Pyrrhus in geld-

¹⁾ I. 88.

²⁾ Hiervóór (p. 29) bleek dezelfde reiniging ἀφαγιρίζειν te heeten.

³⁾ II. 52.

⁴⁾ V. 26.

⁵⁾ II. 72.

⁶⁾ X. 52.

⁷⁾ p. 28.

verlegenheid zat ¹⁾ οἱ κάκιστοι καὶ ἀνοσιώτατοι τῶν φίλων πόρον ὑποτίθενται χρημάτων ἀνόσιον, τοὺς ἱερούς ἀνοϊῆσαι τῆς Περσεφόνης θησαυρούς deden zijn slechtste en misdadigste vrienden hem een heiligschennend middel aan de hand om aan geld te komen door de tempelkassen van Persephone te openen.

Als heilig beschouwde voorwerpen met bloed te bevleken was οὐχ ὅσιον. Zoo beschouwden de Romeinen den grenssteen als een godheid en brachten er jaarlijks offers voor, doch offerden daarbij geen dieren ²⁾ οὐ γὰρ ὅσιον αἱμάττειν τοὺς λίθους want het was ongeoorloofd deze steenen met bloed te bevleken. Gelijk in dit geval οὐχ ὅσιον als een cultusverbod optreedt kan ὅσιον permissie, verlof betekenen om een godsdienstig terrein te betreden. Vlak bij Cutilia ligt een meer dat iets goddelijks heeft; men beschouwde het als heilig aan Victoria. In dat meer ligt een eiland dat niemand mocht betreden ³⁾ ὅτι μὴ καιροῖς τισιν ἐτησίοις, ἐν οἷς ἱερὰ θύουσιν ἃ νόμος ἐπιβαίνοντες τῆς ἐν αὐτῇ νησιῶδος οἷς ὅσιον behalve dat op bepaalde tijden van het jaar diegene toegang daartoe hadden die er de gebruikelijke offers brachten.

Naast dit gebruik van godsdienstigen doen zich ook vele gevallen voor van zedelijken aard. Zoo slaat ὄσιος op de wederzijdsche rechten en plichten tusschen de patriciërs en cliënten. ⁴⁾ Κοινῇ δ' ἀμφοτέροις οὔτε ὄσιον οὔτε θέμις ἦν κατηγορεῖν ἀλλήλων ἐπὶ δίκαις ἢ καταμαρτυρεῖν ἢ ψῆφον ἐναντίαν ἐπιφέρειν: „Het was zoowel den patriciërs als den cliënten streng verboden elkaar voor de rechtbank te beschuldigen of tegen elkaar te stemmen”. Reeds is opgemerkt ⁵⁾ dat ὄσιος synoniem is van θεμιτός; de juistheid ervan wordt gesteund door aangehaald voorbeeld, waar ὄσιον in beteekenis overeenkomt met θέμις. Het vogelvrijverklaren wordt met ὄσιόν ἐστι uitgedrukt. Indien iemand van de twee genoemde partijen de wederzijdsche rechten en plichten schond dan werd hij beschuldigd van verraad krachtens de wet ⁶⁾ ὃν ἐκύρωσεν ὁ Ῥωμύλος, τὸν δὲ ἀλόντα τῷ βουλομένῳ κτείνειν ὄσιον ἦν welke Romulus had

¹⁾ XX. 9.

²⁾ II. 74.

³⁾ I. 15.

⁴⁾ II. 10.

⁵⁾ p. 27.

⁶⁾ II. 10.

bekrachtigd en het stond aan een ieder vrij hem te dooden.

Naast rechtsverhoudingen heeft *ῥσιος* ook betrekking op de verhoudingen tusschen de Romeinen en hun onderdanen. De Veïënten en de Fidenaten besloten hun gehoorzaamheid aan de Romeinen te weigeren en smeedden een samenzwering tegen hen, die echter mislukte. Eenige samenzweerders n.l. stelden de vijanden van de list op de hoogte hetzij uit persoonlijk voordeel hetzij uit afgunst tegen de leiders, ¹⁾ εἴτε ὑπὸ θείας ἀναγκάζομενοι γνώμης οὐκ ἀξιούσης ἔργον ἀνόσιον εἰς εὐτυχῆς κατασκήψαι τέλος hetzij door den goddelijken wil er toegedreven, die niet toestaat dat een lage daad met succes be kroond wordt.

Deze samenzweerders worden *ἀνόσιοι* genoemd. Zoodra de samenzwering bekend was spoorde een spreker de Romeinen aan niet te aarzelen: ²⁾ ἀλλὰ γὰρ ὅτι μὲν ἐπὶ τοὺς ἀνοσίους ἀνθρώπους ἰτέον ἡμῖν ἀπάσῃ σπουδῇ: „doch laten wij met alle ijver oprukken tegen deze afschuwelijke menschen”. Ook elders wordt een samenzwering ³⁾ πράγμα τι ἀνόσιον genoemd.

De wending οὐχ ῥσιον slaat op de betrekkingen tusschen bloedverwanten onderling. Toen de spreker de Romeinen tot den strijd aanspoorde maakte Tullus de tegenwerping: ⁴⁾ ἔρα δὴ μὴ ποτε οὐδ' ῥσιον ἦ τοῦτοις ἀναδιδόναι τὰ ὅπλα καὶ καλεῖν αὐτοὺς ἐπὶ τὸν κατ' ἀλλήλων ὄνον ἀνεψιούς καὶ συντρόφους ὄντας: „Zie toe of het niet, aangezien zij neven en gezamenlijk opgevoed zijn, goddeloos is dat wij hun wapenen geven en aansporen tot wederzijdsche moorden”. Menschen, die onderling verwant zijn, tegen elkaar in de wapenen te jagen is dus οὐχ ῥσιον, evenzeer is het οὐχ ῥσιον oorlog te voeren in strijd met een gesloten vriendschapsverdrag. De Etruriërs verzochten de Latijnen om hulp; de Latijnen weigerden hen te helpen, ⁵⁾ ὡς οὐχ ῥσιον αὐτοῖς ὄν οὔτε Ταρκύνιοις πολεμεῖν οὔτε Ῥωμαίοις, ἐπειδὴ κοινῇ συνέθεντο πρὸς ἀμφοτέρους τὰ περὶ τῆς φιλίας ἔρκια: „omdat zij noch met de Tarquiniërs noch met de Romeinen oorlog mochten voeren, daar zij met beide volkeren een vriendschapsverdrag gesloten hadden”.

¹⁾ III. 6.

²⁾ III. 8.

³⁾ III. 23.

⁴⁾ III. 15.

⁵⁾ V. 26.

Zelfs het verzoek van goede burgers af te wijzen valt onder het begrip οὐχ ὄσιον. Toen een burgeroorlog op het punt stond uit te breken, deden de tribuni alles om dit te voorkomen. Tot het volk, in een vergadering bijeen, zeiden zij het vergrijp, tegen hen gepleegd, kwijtgescholden te hebben ¹⁾ χαρισάμενοι πολλοῖς καὶ ἀγαθοῖς ἀνδράσι δεομένοις, οἷς οὐκ ἦν ὄσιον ἀντιλέγειν terwijl zij zoo gunstig besloten hadden op het verzoek van talrijke goede burgers, wier verzoek af te wijzen zij voor onverantwoord hielden.

Evenals εὐσεβής betrekking heeft op de verhoudingen tusschen ouders en kinderen, man en vrouw, ²⁾ slaat ook ὄσιος op dezelfde betrekkingen. Een dochter van Tullus was gehuwd; zij spoorde haar man aan haar vader van den troon te stooten en zelf koning te worden. Hoewel haar man zich hiertegen verzette, bleef zij hem aansporen ³⁾ ἐπὶ τὰς ἀνοσίους πράξεις tot deze lage daden. Ook persoonlijk gebruikt komt het voor. Zij liet haar vader dooden; wij weten dit met zekerheid zegt de schrijver ⁴⁾ τῆς ἀνοσίας αὐτοῦ θυγατρὸς ἔργα παραδίδοται want de daden van deze afschuwelijke dochter zijn ons overgeleverd. Zij vermoordde zelfs haar man en huwde met den broer van haar man, dien zij, om dit huwelijk te bereiken, aangespoord had zijn eigen vrouw te dooden. Dit huwelijk wordt een ⁵⁾ ἀνόσιος γάμος genoemd. Deze twee personen worden op grond van hun laag gedrag tegenover ouders en echtgenooten als ⁶⁾ ἀνόσιοι καὶ ἀνδρόφρονοι φύσεις laaghartige en afschuwelijke wezens gebrandmerkt.

De termen komen ook voor met betrekking tot staatsinstellingen, staatsambten en het leven der burgers onderling. De combinatie οὐ δίκαια οὐδ' ὄσια wordt toegepast om daden te schilderen die indruischen tegen den plicht van dankbaarheid der burgers aangaande weldaden die zij van staatsinrichtingen ontvangen. ⁷⁾ Οὐ δίκαια ποιεῖτε οὐδ' ὄσια, ὧ δημόται, τῶν μὲν εὐεργεσιῶν, ἃς εὖρεσθε παρὰ τῆς βουλῆς, πολλῶν οὐσῶν καὶ μεγάλων οὐκ εἰδότες αὐτῇ χάριν: „Gij handelt in

¹⁾ X. 35.

²⁾ p. 20, p. 25.

³⁾ IV. 28.

⁴⁾ IV. 39.

⁵⁾ IV. 28.

⁶⁾ IV. 30.

⁷⁾ IX. 32.

strijd met recht en billijkheid, burgers, omdat gij voor de zoo-vele en groote weldaden, u door den senaat bewezen, geen dank weet”.

Een soortgelijk voorbeeld levert het gedrag van den tribuun Publius op. Hij trachtte een wet door te voeren die tot doel had de macht van den senaat te vernietigen en over te dragen op het volk. Quintius wist door een bij het volk zeer in het gevele komende rede de voorstanders van dit wetsontwerp tot groote verlegenheid te brengen. 1) *Εἰ μὴδὲν ἔτι πολυπραγμονεῖν ὁ συνύπατος αὐτοῦ προσέλετο, συγγυὸς ἂν ὁ δῆμος, ὡς οὔτε δίκαια οὐθ’ ὅσια ἀξιῶν, ἔλυσε τὸν νόμον:* „Indien zijn collega het niet op een al te hoogvaardigen toon zou beproefd hebben, dan zou het volk, in het bewustzijn dat het onredelijke en onbillijke eischen stelde, het wetsvoorstel afgewezen hebben”.

Ook teekent οὔτε δίκαια οὐθ’ ὅσια het wangedrag der burgers die tegen iemand, die zich verdienstelijk gemaakt heeft voor zijn vaderland, onbillijke maatregelen treffen. Een spreker wees er op hoe verdienstelijk hij zich gemaakt had voor den Staat, hoeveel oorlogen hij tot een overwinnend einde gebracht had en bracht hun onder de aandacht 2) *ὡς οὔτε ὅσια οὔτε δίκαια οὔτε προσήκοντά σφισι ποιήσουσι, λόγων μὲν αὐτῶ μνησικακοῦντες φαύλων, ἔργων δ’ ἀχαριστοῦντες καλῶν* dat zij noch plichtmatig, noch billijk noch passend zouden handelen indien zij zich steeds ijdele woorden zouden herinneren doch voor zijn schitterende daden geen dank zouden weten. Deze plaatsen bewijzen tevens nog eens duidelijk, dat ὅσιος en δίκαιος als synoniemen naast elkaar optreden, terwijl het laatste voorbeeld nog een nieuw synoniem oplevert n.l. προσῆκον. De verbinding ὅσιον καὶ θεμιτόν heeft het recht, de aanspraak tot inhoud van de patriciërs op het vervullen van bepaalde ambten. Claudius verklaarde in den senaat dat tot elken prijs het consulaat aan niemand zou toevertrouwd worden 3) *πλὴν τῶν πατρικίων, οἷς μόνοις ὅσιον τε καὶ θεμιτόν ἐστι τυγχάνειν* dan aan de patriciërs die alleen hierop recht en aanspraak hadden. Ook hier, evenals op p. 27, treden ὅσιος en θεμιτός als synoniemen naast elkaar op.

Het adjectief ὅσιος teekent ook het wettig karakter van een

1) IX. 44.

2) VII. 60.

3) XI. 56.

regeering. Toen de Staat in nood verkeerde, hield een spreker in den senaat een rede, dat een man van wijs beleid en inzicht noodig was. Tusschenkoningen, verklaarde hij, hebben wij op het oogeblik niet noodig ¹⁾ ἐχούσης τῆς πόλεως τὴν ὄσιον ἀρχὴν daar de Staat een wettige regeering bezit.

Een daad, die de solidariteit van de Romeinsche burgers schaadt, wordt ἀνόσιος genoemd. De verschillende Romeinsche volksgroepen hebben steeds aan en van elkaar weten te geven en te nemen. Door overleg losten zij steeds de geschillen op als broeders met broeders en als kinderen met hun ouders: ²⁾ ἀνήκεστον δὲ ἢ ἀνόσιον ἔργον μηθὲν ὑπομεῖναι δρᾶσαι κατ' ἀλλήλων: „nooit hebben zij een ongeneeslijke of onsolidaire daad jegens elkaar begaan”.

Een slaaf die zijn meester vermoordt heet ἀνόσιος ³⁾.

Wat met de militaire discipline en krijgseed in strijd is, is οὐχ ὄσιον.

Naar aanleiding van een opstand onder de soldaten spoorde Virginius de centurionen aan met hun soldaten naar huis te trekken. Velen durfden dit echter niet te doen ⁴⁾ τοὺς ἡγεμόνας καὶ τοὺς στρατηγούς καταλιπεῖν οὔτε ὄσιον οὔτε ἀσφαλές εἶναι πᾶσι νομιζόντων ὅτε γὰρ ἕρκος ὁ στρατιωτικός, ὃν ἀπάντων μάλιστα ἐμπεδοῦσι Ῥωμαῖοι, τοῖς στρατηγοῖς ἀκολουθεῖν κελεύει τοὺς στρατευομένους, ὅποι ποτ' ἂν ἄγωσιν: en meenden dat het meenedig en onveilig was voor geheel het leger om de leiders en veldheeren in den steek te laten. De militaire krijgseed, welke de Romeinen het meest bindend houden, beveelt dat de soldaten **hun leiders** zullen volgen, waarheen deze hen ook leiden.

Naast ἀνόσιος treedt soms ὀμὸς op als synoniem. Het wreed optreden van een vijand heet ⁵⁾ ὀμὰ καὶ ἀνόσια. De op een verdienstelijk man bedreven moord wordt ⁶⁾ θάνατος ὀμὸς καὶ ἀνόσιος genoemd.

De verbinding οὔτε ὄσιον οὔτ' εὐσχημόν slaat op woordbreuk. Toen Pyrrhus met zijn leger optrok tegen Rome, zond

¹⁾ V. 71.

²⁾ VII. 66.

³⁾ VIII. 8.

⁴⁾ XI. 43.

⁵⁾ X. 11.

⁶⁾ XI. 25.

deze stad gezanten tot hem. Pyrrhus wilde echter van geen onderhandelingen weten. 1) Ταραντίνους καὶ τοῖς ἄλλοις Ἰταλιώταις ὑποσχόμενος βοηθήσειν, οὐς οὔτε ὄσιον οὔτ' εὐσχημον ἐστὶ μοι ἐγκαταλιπεῖν: „Daar ik beloofd heb de Tarentijnen en de overige Italianen te helpen zou het woordbreuk en schande beteekenen, ze nu in den steek te laten”. Hier zien we nu εὐσχημων als synoniem van ὄσιος optreden.

Moord uit hebzucht heeft het epitheton ἀνόσιος bij zich. De Rheginers kregen op hun verzoek een bezetting van 1200 man met Decius aan het hoofd om hun stad te beschermen. Toen Decius bemerkte dat de Rheginers zeer rijk waren, doodde hij ze allen om zich van hun bezittingen meester te maken. De goden straften hem met het verlies van beide oogen 2) ἀντὶ τῶν ἀνοσιῶν βουλεύματων: voor zijn roofmoord.

Het werkwoord καθοσιῶσθαι wijst dikwijls op een godsdienstige wijding. De deputatie vrouwen naar Marcius bestond uit Vestaalsche maagden die zich de goden 3) οἷς καθοσιωθεῖσσι: aan wie zij gewijd waren, als borgen stelden. Ook het oprichten van beelden ter eere van de goden wordt met dit werkwoord aangeduid. Numa trof de noodige maatregelen dat de verdragen en overeenkomsten een goddelijk karakter zouden dragen; daarom wijdde hij een standbeeld van Fides, want hij bemerkte dat Themis en Diké reeds van oudsher 4) ἐκτεθειῶσθαι τε καὶ καθοσιῶσθαι goddelijke eer ontvingen en gewijd waren.

Romulus stelde verschillende offerplechtigheden in voor elke curia. Voor elke curia was een feestzaal om te eten 5) ἐν αὐτῷ καθοσιώτό τις . . . ἐστὶ κοινὴ τῶν φρατρίων en daarin was een gemeenschappelijke tafel voor de curiales gewijd.

Evenals de substantiva ὄσιωσις en ἀφοσιώσις wijst ook het werkwoord ἀφοσιῶσθαι op ritueele reiniging. Er was een moord tegen afgezanten begaan en Romulus 6) τὸ τε ἄγος ἀφοσιῶται 7)

1) XIX. 14.

2) XX. 5.

3) VII. 43.

4) II. 75.

5) II. 23.

6) II. 53.

7) Voor dezelfde reiniging werd op pag. 29 ἀφαρνίξιν gebruikt, het is dus duidelijk, dat ἀφαρνίξιν en ἀφοσιῶσθαι elkaars synoniemen zijn.

τὸ περὶ τοῦς πρέσβεις γινόμενον wischte de tegen de afgezanten bedreven misdaad uit. Eveneens beteekent het zich ontdoen van blaam, slechte reputatie op grond van misdaden. Tarquinius had zijn broer en vrouw vermoord. In plaats nu van te trachten aan te toonen dat het zijn daad niet was of rouwkleeren te dragen of smart te toonen, gaf hij een groot drinkgelag ¹⁾ οὐδ' ἀφοσιώσασθαι τῶν φαρμακειῶν ἀμφοτέρων τὰς διαβολάς en hij reinigde zich niet eens van de blaam tengevolge van deze vergiftigingen.

De onschendbaarheid van de tribuni wordt met een vorm van καθοσιοῦσθαι aangegeven. In de vergadering was groote oneenigheid ontstaan; men was zelfs handgemeen geworden. Den volgenden dag beschuldigden de magistraten elkaar. De tribuni verweten den consul ²⁾ ὡς ἐμβεβληκότι πληγὰς σώμασιν ἱεροῖς καὶ καθωσιωμένοις ὑπὸ τοῦ νόμου dat hij zware slagen had toegebracht aan hen, die heilig en krachtens de wet onschendbaar waren. Ook treft men dit werkwoord aan in den zin van zijn leven veil hebben voor het algemeen heil. De spreker betoogde in den senaat dat het algemeen belang gesteld moet worden boven het individueel. ³⁾ Δέδοται γὰρ ἤδη τοῖς ὑπὲρ ὑμῶν κινδύνους τὸ σῶμα τοῦμόν, ὃ βουλὴ, καὶ καθωσιώται τοῖς ὑπὲρ τῆς πόλεως ἀγῶσιν: „Mijn lichaam, senatoren, is reeds bestemd gevaren te ondergaan om uwentwille en is gewijd aan de gevaren van den Staat”.

Deze schrijver is van groot belang, omdat hij vaak de termen van het betrokken onderzoek met verschillende synoniemen verbindt. Daar deze gevallen zich talrijk voordoen, lijkt het mij wenschelijk ze in een kort schema samen te vatten.

Εὐσεβής heeft als synoniem δίκαιος ⁴⁾, ook kan het volkomen gelijk in beteekenis zijn aan ὅσιος. Een oorlog is ὅσιος καὶ δίκαιος ofwel, wat juist hetzelfde is, εὐσεβής καὶ δίκαιος ⁵⁾.

Εὐσέβεια wordt aangetroffen met de synoniemen εἰδολοξία en τιμή ⁶⁾.

Ὅσιος wordt gevonden, gecombineerd met de volgende

1) IV. 79.

2) IX. 48.

3) VII. 48.

4) p. 22.

5) p. 23.

6) p. 24.

synoniemen: δίκαιος en εὐσεβής¹⁾, καθαρὸς en ἀγνός²⁾, θέμις³⁾, θεμιτὸς⁴⁾, προσήκων⁵⁾, en εὐσχήμων⁶⁾.

Ἄνόσιος heeft als synoniem ἀσεβής. Men zou verwachten dat in tegenstelling tot εὐσεβής de term ἀσεβής zou optreden, toch kan soms ἀνόσιος als opponent van εὐσεβής fungeren⁷⁾. Hieruit valt dus te besluiten dat ἀνόσιος en ἀσεβής synoniem zijn. Zoo wordt ook voor eerlijkheid in het rechtspreken εὐσεβής⁸⁾, voor het tegengestelde echter ἀνόσιος⁹⁾ gebruikt. Ook komt ὁμός voor als synoniem¹⁰⁾.

Ἀφοσιῦσθαι heeft als synoniem ἀφαγνίζειν¹¹⁾.

Strabo¹²⁾.

Zich vergrijpen aan een tempel geldt natuurlijk ook bij Strabo als ἀσεβεῖν¹³⁾.

De giganten worden een¹⁴⁾ ἔθνος ἀσεβὲς καὶ ἄνομον genoemd, een slag menschen die om God noch gebod geven.

In de uitdrukking¹⁵⁾ εὐσεβῶν χῶρος beteekent εὐσεβής gelukzalig in het hiernamaals.

Wanneer Strabo de termen εὐσέβεια en ὁσιότης gebruikt, speelt daarin het begrip angst zulk een groote rol dat men εὐσέβεια zou kunnen weergeven met: angst voor de goden en ὁσιότης met de uit angst voor de goden voortvloeiende levenshouding. Kleine kinderen, zegt hij, voedt men voor een groot gedeelte op langs den weg van fabels; ongeletterde menschen voedt men op met mythologische verhaaltjes, waarvan de aangename dienen om ze

¹⁾ p. 22.

²⁾ p. 29.

³⁾ p. 31.

⁴⁾ p. 27.

⁵⁾ p. 34.

⁶⁾ p. 36.

⁷⁾ p. 21.

⁸⁾ p. 20.

⁹⁾ p. 27.

¹⁰⁾ p. 35.

¹¹⁾ p. 36.

¹²⁾ Ed. Horace Leon. Jones. Loeb. class. libr.

¹³⁾ IX. 2. 4. XIII. 1. 40.

¹⁴⁾ VII. 25.

¹⁵⁾ III. 2. 13.

tot het goede aan te sporen, de angstwekkende om ze van het kwaad af te houden. Als men immers met de volksmassa te doen heeft is het onmogelijk ¹⁾ προκαλέσασθαι λόγω πρὸς εὐσέβειαν καὶ ὁσιότητα καὶ πίστιν, ἀλλὰ δεῖ καὶ δεισιδαιμονίας· τοῦτο δ' οὐκ ἄνευ μυθοποιίας καὶ τερατείας ze door redencering te beïnvloeden tot een godsdienstige levenshouding, eerbied en geloof in de goden, hiervoor is een godsdienstige angst noodig en deze kan niet opgewekt worden zonder mythen en wonderverhalen.

Een tweede voorbeeld dat sterk in deze richting wijst is het volgende. Voorspellers en tovenaars trekken van huis tot huis en vertellen allerlei verhalen over den Hades ²⁾ ὅσα δοκεῖ πρὸς εὐσέβειαν καὶ ὁσιότητα voor zoover dit bevorderlijk schijnt voor het geloof in goddelijke machten en de daaruit voortvloeiende levenshouding. Ook hier toont de samenhang den religieuzen angst aan die, volgens Strabo, aan de εὐσέβεια en ὁσιότης van de volksmassa ten grondslag ligt.

Betreffende de Joden, zegt Strabo, dat zij overgingen tot bijgeloovige praktijken hoewel zij aanvankelijk ³⁾ θεοσεβεῖς ὡς ἀληθῶς ὄντες in den waren zin van het woord vroom waren. Uit deze plaats blijkt dat in tegenstelling met bijgeloovigen de θεοσεβεῖς de waarlijk vromen zijn.

Bij den vorigen schrijver zagen wij, hoe piëteit van kinderen jegens ouders weergegeven werd met ⁴⁾ εὐσέβεια en ⁵⁾ πρᾶγμα εὐσεβές. Hier ontmoeten wij een geval waar εὐσεβής persoonlijk gebruikt wordt in denzelfden zin. Tijdens uitbarstingen van de Aetna hadden Amphinomus en Anapices hun ouders op hun schouders weggedragen en gered ⁶⁾ καὶ τὰ περὶ τοὺς εὐσεβεῖς ἐκεῖ τεθρύληται τὸν Ἀμφινόμον καὶ τὸν Ἀναπίαν en nu nog wordt daar over de piëteitsvolle Amphinomus en Anapices gesproken.

Eveneens vinden we de aan de nagedachtenis van Alexander verschuldigde piëteit uitgedrukt met εὐσεβής. Alexander had veel aandacht besteed aan verschillende steden in Klein-Azië. Na diens dood deed Lysimachus hetzelfde. Hij schonk o.a. veel belangstel-

¹⁾ I. 8.

²⁾ XV. 1. 60.

³⁾ XVI. 2. 37. cf. p. 94.

⁴⁾ p. 20.

⁵⁾ p. 20.

⁶⁾ VI. 2. 3.

ling aan de stad Alexandrië, welke stad, door Antigonus gesticht, Antigonía heette. ¹⁾ Μεταβαλούσης δὲ τοῦνομα, ἔδοξε γὰρ εὐσεβὲς εἶναι τοὺς Ἀλέξανδρον διαδεξαμένους ἐκείνου πρότερον κτίζειν ἐπωνύμους πόλεις, εἶθ' ἐαυτῶν: „Deze stad had echter reeds haar naam veranderd want het werd door de opvolgers van Alexander als een piëteitsplicht beschouwd steden te stichten naar zijn (Alexander's) naam, alvorens steden te bouwen die hun eigen naam zouden dragen”.

Zeer wonderlijk is het gebruik van εὐσέβεια als eigennaam van een stad zonder meer. Zoo heet een stad Εὐσέβεια ²⁾. De term ὄσιος treffen wij bij dezen schrijver slechts één keer aan in de wending οὐχ ὄσιον en heeft betrekking op den eerbied voor gestorvenen. De Albaniërs hadden veel eerbied voor den ouderdom ³⁾ τεθνηκότων δὲ οὐχ ὄσιον φροντίζειν οὐδὲ μεμνήσθαι en zij achtten het onbehoorlijk over hen, wanneer zij gestorven zijn, bekommerd te zijn.

Arrianus.

De betrokken termen worden bij dezen schrijver niet aange-
troffen.

Appianus ⁴⁾.

Ook bij dezen schrijver worden de woorden zoowel van handelingen tegenover goden als menschen gebruikt.

De godsdienstige plicht een tiende van den buit aan de goden te offeren en religieuze nauwgezetheid worden beide uitgedrukt met εὐσέβεια. Na de inneming van Veii werden er slechte voor-
teekenen van Juppiter waargenomen. ⁵⁾ Οἱ μάντις ἔλεγον ἐκλειφθῆ-
ναί τινα πρὸς εὐσέβειαν καὶ ὁ Κάμιλλος ἀνήνεγκεν ἕτι τὴν δεκάτην τῆς
λείας ἐκλάδοιτο τῷ θεῷ τῷ χρήσαντι περὶ τῆς λίμνης ἐξελέσθαι ἢ
μὲν οὖν βουλή τοὺς λαβόντας ὅτιοῦν ἐκ τῆς Οὐλιέντης ἐκέλευσεν ἀπο-
τιμῆσασθαι καθ' αὐτοὺς καὶ σὺν ὄρω τὸ δέκατον εἰσενεγκεῖν, ὑπὸ δὲ
εὐσεβείας οὐκ ὤκνησε καὶ τῆς γῆς ἤδη πεπραμένης, ὡς λαφύρου, τὸ

¹⁾ XII. 1. 26.

²⁾ Het blijkt dat meer steden aldus heetten. Cf. Pauly-Wissowa. Εὐσέβεια: Caesarea in Kappadokiën, früher Mazaca, dann E. genannt. Waarschijnlijk vond deze verandering plaats 12–9 v. Chr.

³⁾ XI. 4. 7.

⁴⁾ Ed. Horace White. Loeb class. libr.

⁵⁾ De Reb. Ital. II. frag. 8.

δέκατον ἀναθεῖναι: „De zieners verklaarden, dat een of andere godsdienstige plicht verwaarloosd was. Camillus merkte op dat hij vergeten had een tiende van den buit te wijden aan den god, die het orakel betreffende het meer gegeven had. Dientengevolge besloot de senaat dat zij, die iets van Veii gekregen hadden, een schatting zouden maken, ieder voor zich, en een tiende onder cede zouden inleveren. In zijn religieuze angstvalligheid aarzelde de senaat niet om aan het wijgeschenk een tiende toe te voegen van het land, als zijnde buit, hoewel dit land reeds verkocht was”. Εὐσέβεια drukt hier duidelijk uit wat in het Latijn religio wordt genoemd.

Ook wordt het aangetroffen in den zin van vroomheid ¹⁾. Aan dit εὐσέβεια grenst θεοσέβεια waarvan men blijk geeft door bij algeheele verwoesting de wijgeschenken der goden te sparen. Pyrrhus nam wraak op de Locriërs omdat zij zijn garnizoen en opperbevelhebber hadden vermoord. Hij hield een nietsontziende slachting onder hen en plunderde alles en allen en spaarde zelfs de wijgeschenken van Proserpina niet ²⁾ ἐπισκώψας τὴν ἄκαιραν θεοσέβειαν εἶναι δεισιδαιμονίαν spottend opmerkende dat misplaatste vroomheid gelijk stond met bijgeloof.

Een expeditie tegen den tempel van Delphi wordt met ἀσέβεια aangeduid. De Cimbren hadden een expeditie tegen den tempel van Delphi ondernomen; later werden zij door Marius volledig verslagen: ³⁾ τοιοῦτον μὲν δὴ τέλος τῆς ἀσεβείας ὁ θεὸς ἐπέθηκεν Ἰλλυριοῖς τε καὶ Κελτοῖς: „zoo strafte de godheid de Illyriërs en Celten voor hun goddeloosheid”. Evenzeer heet een expeditie, die in strijd met de Sibyllijnsche boeken ondernomen wordt, ἀσέβεια.

Pompeius strafte Milo omdat hij Clodius vermoord had en ⁴⁾ Γαβίνιος παρανομίας ὁμοῦ καὶ ἀσεβείας, ὅτι χωρὶς ψηφίσματος ἐς Αἴγυπτον μετὰ στρατιᾶς ἐσέβαλεν ἀπαγορευόντων τῶν Σιβυλλείων Gabinius wegens wetschennis en goddeloosheid omdat hij met een leger was opgerukt tegen Aegypte zonder senaatsbesluit en in strijd met de Sibyllijnsche boeken. Reeds eerder hebben wij de onderscheiding van παρανομία en ἀσέβεια aangetroffen en als respec-

¹⁾ De Reb. Gall. IV. frag. 6.

²⁾ De Reb. Samnit. III. frag. 12.

³⁾ De Reb. Illyr. 5.

⁴⁾ De Bell. civ. II. 24.

tievelijk overtreding van menschelijke en goddelijke geboden ¹⁾. Gabinius had deze expeditie ondernomen zonder machtiging daartoe van den senaat, waardoor hij zich schuldig maakte aan παρανομία; tevens had hij den veldtocht doorgezet in strijd met de Sibyllijnsche boeken en werd daarom schuldig aan ἀσεβεια.

Toch doet de verbinding ἀσεβής και παράνομος zich ook voor in gevallen, waarbij de goden niet zijn betrokken. Het handelen in strijd met de beslissing van senaat en volksmeerderheid wordt als ἀσεβής και παράνομος bestempeld. Heel het volk eischte dat men de moordenaars van Caesar zou straffen; ook de senatoren waren bij hun beraadslaging van dit gevoelen. Toen Lepidus nu een rede hield eischten huurlingen vrede voor den Staat. Daar Lepidus hierop ongunstig reageerde, prezen zij hem en boden hem Caesars plaats aan als Pontifex Maximus. Hiervoor bezweken zei hij: ²⁾ ἀσεβές μὲν, ἔφη, και παράνομον, ἐργάσομαι δὲ ὅμως, ὃ βούλεσθε: „hoewel het ongeoorloofd en onwettig is, zal ik doen wat gij wenscht”.

Verdragen nakomen en zijn gegeven woord van trouw gestand doen heet εὐσέβεια; het tegengestelde wordt als ἀσέβεια beschouwd. Scipio had den oorlog in Africa tot een zeer succesvol einde gebracht. Op grond hiervan veronderstelde men dat de Carthagers nu zouden geleerd hebben hun verdragen na te komen, omdat zij van hun vroegere verdragschendingen veel ellende ondervonden hadden ³⁾ και τὴν εὐσέβειαν ἐς τὸ μέλλον ποιήσεσθαι περι πολλοῦ, ἐξ ἀσεβείας ἐς γόνυ πεσόντας en dat zij voortaan het nakomen van overeenkomsten op hooger prijs zouden stellen, omdat zij door schending van verdragen ten val gebracht waren. In dezen zin wordt ἀσέβεια nog nader toegelicht door het volgende voorbeeld. Nu wij Carthago overwonnen hebben, zeiden de Romeinen, moeten we het eens en voor goed verzwakken. De goden hebben Carthago in dezen toestand gebracht ⁴⁾ ἵνα δῶσί ποτε δίκην τῆς ἀσεβείας οἱ και περι Σικελίαν και πρὸς ἡμᾶς και πρὸς τοὺς ἄλλους ἀπαντας αἰεὶ συνετίθεντο και παρῶρχουν opdat zij zouden boeten voor hun trouweloosheid daar zij in Sicilië in hun omgang met ons en al de anderen steeds verdragen afsloten en weer schon-

¹⁾ p. 5.

²⁾ De Bell. civ. II. 132.

³⁾ De Reb. Pun. VIII. 60.

⁴⁾ De Reb. Pun. VIII. 62.

den. Zoo wordt εὐσεβής persoonlijk toegepast op hen die het trouw nakomen van overeenkomsten en gegeven woord eischen. Antonius hield een rede tot het volk, dat in twee groepen verdeeld was. Tot de eene groep, die vrede wenschte, zei hij dat allen naar vrede streefden en verlangden dat deze zou komen en duurzaam zou zijn; het was echter zeer moeilijk vrede en veiligheid te krijgen daar zooveel eeden en beloften van geen waarde waren bij Caesar. Tot de groep, die eischte dat men hiervoor wraak zou nemen, zei hij ¹⁾ ἐπὶ μὲν ὡς εὐορκότερα καὶ εὐσεβέστερα αἰρουμένους dat hij ze prees omdat zij het strenger nakomen van eeden en verdragen eischten.

Ook slaat εὐσεβής op het human optreden tegenover overwonnen vijanden. Toen een sterk Romeinsch leger en de vloot in Utica aankwamen, zond Carthago gezanten om de clementie van de Romeinen in te roepen en hen te verzoeken de stad te sparen. Zij zijn de sterkste, merkten de gezanten op, die medelijden hebben met gevallen en overtuigd zijn anderen nooit leed te hebben aangedaan. ²⁾ Καὶ τάδε μὲν ὑμῶν ἄξια καὶ τῆς ὑμετέρας εὐσεβείας, ἣν προσποιεῖσθε μάλιστα ἀνθρώπων: „Zulk een gedrag is u waardig en stemt overeen met uw zachtmoedigheid, waarin gij, zooals gij u er op beroept ³⁾, uitmunt.

Εὐσεβής in den zin van menschlievend komt voor verbonden met de synoniemen ἀγαθός en φιάνθρωπος. Een gezantschap uit Carthago smeekte de Romeinen hun tempels, graven en onschuldige stad te sparen. Gij immers, Romeinen ⁴⁾ δόξης δ' ἀγαθῆς καὶ εὐσεβοῦς ἐφίεσθε, ὧς Ῥωμαῖοι, παρὰ πάντα ἔργα streeft in elk opzicht naar de reputatie van goedheid en zachtheid. Uit het verder smeeken blijkt dat het εὐσεβές καὶ φιάνθρωπον is, een stad, die zich overgeeft, te sparen. Wilt de stad Carthago, die zich overgeeft, niet vernietigen. Laat ons een gezantschap naar den senaat te Rome zenden om goedkeuring te vragen dat gij de stad spaart: ⁵⁾ το δ' εὐσεβές καὶ φιάνθρωπον ἐπιγίγνεται: „en zoo zult gij een daad van clementie en zachtheid stellen”.

¹⁾ De Bell. civ. II. 130.

²⁾ De Reb. Pun. VIII. 78.

³⁾ Zeer vaak beroemden de Romeinen zich op hun clementia, mansuetudo lenitas. Bolkestein, Wohltätigkeit und Armenpflege im vorchristlichen Alter tum p. 300 sqq.

⁴⁾ De Reb. Pun. VIII. 85.

⁵⁾ De Reb. Pun. VIII. 78.

Gelijk εὐσέβεια humaniteit weergeeft, beteekent ἀσεβεία onmenselijkheid, wreedheid.¹⁾ Het adjectief ἀσεβής dient als praedicaat bij strenge maatregelen tegen opstandige onderworpenen. Sulla bracht den toestand in Klein-Azië weer in orde. Hij liet hen de oorlogskosten betalen en legde hun een schatting op voor vijf jaren. Deze termen, verklaarde hij, hebt gij te aanvaarden²⁾ μήποτε δὲ Ῥωμαῖοι σφαγὰς ἀσεβεῖς ἢ δημεύσεις ἀβούλους . . . ἐπὶ νοῦν λάβοιεν en mogen de Romeinen nooit behoeven over te gaan tot nietsontziende slachtingen en drastische verbeurdverklaringen van goederen.

Εὐσεβής doet zich ook voor als titel van koningen. Zoo heette Antiochus Εὐσεβής: Antiochus Pius. Appianus geeft ons nu een uiteenzetting waarom Antiochus Εὐσεβής heette.³⁾ Εμοὶ δὲ δοκοῦσιν ἐπὶ γέλῳ αὐτῷ ποιήσασθαι τὸ ἔνομα οἱ Σύροι· ἔγγημε γὰρ οὗτος ὁ εὐσεβής Σελήνην, ἣ καὶ τῷ πατρὶ αὐτοῦ ἐγγεγάμητο τῷ Κυζικηνῷ τῷ Γρυπῷ θείῳ γενομένῳ: „Het wil mij voorkomen dat de Syriërs hem dezen titel gegeven hebben bij wijze van spot, aangezien deze Pius huwde met Selene, die de vrouw van zijn vader Cyzicenus en van zijn oom Grypus geweest was”.

Wij zagen reeds gevallen waarin op een zoon, die blijkt geeft van piëteit jegens zijn ouders, εὐσέβεια toegepast werd⁴⁾. Uit de nu volgende passage blijkt dat een zoon den bijnaam Εὐσεβής kan krijgen omdat hij al het mogelijke doet om een gunst voor zijn vader gedaan te krijgen. De senaat en het volk eischten dat Metellus zou teruggeroepen worden uit de ballingschap. De tribuun Publius Furius verzette zich heftig tegen dit voorstel. Metellus, de zoon van Metellus, dien men terugroepen wilde, smeekte Publius Furius, ten aanschouwe van geheel het volk, met tranen in de oogen terwijl hij zich aan zijn voeten neerwierp.⁵⁾ Ὁ μὲν παῖς ἐκ τῆςδε τῆς ὕψεως Εὐσεβής ἐς τὸ ἔπειτα ἐκλήθη: „Op grond van deze dramatische vertooning werd de zoon voortaan genoemd „Metellus Pius”. Hier is het dus in den waren zin van het woord een titel dien men ontleent en te danken heeft aan de piëteit jegens zijn ouders.

Zeer merkwaardig is het gebruik van εὐσέβεια als wachtwoord

¹⁾ De Bell. Mithrid. 58.

²⁾ De Bell. Mithrid. 62.

³⁾ De Bell. Syriac. 69.

⁴⁾ p. 20.

⁵⁾ De Bell. civ. I. 33.

gebezigd door Pompeius. Caesar bond den strijd aan met Pompeius: ¹⁾ σύνθημα καὶ τότε δούς Ἀφροδίτην ἔδωκε δὲ καὶ ὁ Πομπήιος Εὐσέβειαν: „ook toen gaf hij als wachtwoord „Venus”. Pompeius van zijn kant gaf als wachtwoord „Pietas”. Het is misschien niet gemakkelijk te zeggen, wat hij zich hierbij dacht. Pauly-Wissowa toont aan dat er heiligdommen waren van Εὐσέβεια. Dan wordt er gezegd: „Caesar gab vor der Schlacht bei Munda die Parole Aphrodite bezw. Venus aus, Sextus Pompeius aber E. bezw. Pietas; er führte ja das Cognomen Pius und hat dann auch nach der Schlacht auf den Revers seiner Denare die Pietas gesetzt in ganzer Figur mit Beischrift”. Zoo zou het begrip, hier in εὐσέβεια opgesloten, vroomheid beteekenen. M.i. vertegenwoordigt hier εὐσέβεια veeleer het begrip „Soldatentrouw”, „Soldatenplicht.” ²⁾

Wie strijdt tegen kuiperijen en wetsverdraaiing kan zeker zijn dat hij vecht εὐσεβεῖ γνώμη met de bedoeling het recht te laten zegevieren. Antonius hield een rede tot de tribuni waarin hij hen er op wees dat hij beroofd was van de hem reeds toegewezen provincie en hoe er kuiperijen gepleegd werden met Decimus om de wet betreffende deze provincie gewijzigd te krijgen: ³⁾ ἀλλὰ σὺν θεοῖς τε πατρώοις καὶ σὺν εὐσεβεῖ γνώμη καὶ σὺν ταῖς ὑμετέροις ἀνδραγαθίαις ἀμυνοῦμεν αὐτῶ: „maar met de hulp der voorvaderlijke goden en met de rechtschapen gezindheid aan onze zijde en met behulp van uw kloek optreden zullen we ons wreken op hem”.

Slaven die hun meester in tijd van nood redden kunnen zeker zijn dat een goede reputatie εὐσεβής δόξα hen wacht. Virginius sprak tot zijn slaven dat, als zij hem zouden dooden om een kleine en onzekere belooning, zij later daarover veel spijt en gewetenswroeging zouden hebben ⁴⁾ περισώσαντες δὲ δόξης τε εὐσεβοῦς καὶ ἐλπίδων ἀγαθῶν zouden zij hem redden, dan zouden zij een reputatie van trouw genieten en goede hoop kunnen koesteren.

“Οσιος c.s. treft men bij dezen schrijver niet aan.

¹⁾ De Bell. civ. II. 104.

²⁾ Cf. p. 27, p. 52.

³⁾ De Bell. civ. III. 38.

⁴⁾ De Bell. civ. IV. 43.

Pausanias. ¹⁾

Op verschillende plaatsen ontmoeten wij ²⁾ εὐσεβής in den zin van vroom, ³⁾ εὐσέβεια vroomheid en ⁴⁾ εὐσεβεῖν vroom zijn. Pentheus verzette zich tegen het invoeren van den Bacchuscultus; daarom heet hij: ⁵⁾ ἀσεβής Διονύσου: „vijand van Bacchus”.

Van keizer Nero wordt verteld dat hij verschillende godenbeelden liet wegruimen, o.a. het beeld van Amor. Dit optreden beteekent ⁶⁾ ἀσεβεῖν ἐς τὸν θεὸν „zich vergrijpen aan de godheid”.

Men treft ἀσέβεια aan ter aanduiding van tempelroof. Omdat de Phociërs de tempelschatten van het heiligdom te Delphi geplunderd hadden, werden later hun steden met den grond gelijk gemaakt behalve Abae; deze stad stond ⁷⁾ ἐκτὸς ἀσεβείας buiten dezen tempelroof. In deze beteekenis doet ἀσέβεια zich meer voor ⁸⁾. Zoo beteekent de wending ἐς τὸ ἱερόν ἀσεβεῖν tempelroof plegen. Gedurende den Heiligen Oorlog hadden de bewoners van Anticyra den tempel te Delphi geplunderd: ⁹⁾ ἐς τὸ ἱερόν ἀσεβῆσαι τὸ ἐν Δελφοῖς Ἀντικυράας.

Bij dezen schrijver ontmoeten wij εὐσεβής in den zin van vol kinderliefde toegepast op een geheel volk. De bewoners van Catana hadden, bij een uitbarsting van de Aetna, alles in het werk gesteld om hun ouders te redden. Daarom worden zij de ¹⁰⁾ Εὐσεβεῖς „Pii” genoemd.

Bij Pausanias wordt ὅσιος c.s. evenzeer gebruikt in betrekking tot de goden als εὐσεβής c.s. Handelingen die iemand bij het offeren belemmeren, heeten οὐχ ὅσιος. Een zoon liep per ongeluk eenige houtblokken van het altaar af, terwijl zijn vader bezig was te offeren. Deze sloeg zijn zoon dood omdat hij meende dat zijn zoon ¹¹⁾ οὐχ ὅσιος begaan had. Een maagdelijke priesteres schenden is ἀνόσιον.

¹⁾ Ed. Frederic. Spiro.

²⁾ I. 16.

³⁾ I. 17. V. 21. 4. 23. 6. VIII. 2. 4. X. 11. 5.

⁴⁾ I. 17.

⁵⁾ Opvallend is hier de constructie dat ἀσεβής met een gen. verbonden is. IX. 5. 4.

⁶⁾ IX. 27. 4.

⁷⁾ X. 3. 2.

⁸⁾ X. 32. 2.

⁹⁾ X. 36. 6.

¹⁰⁾ X. 28. 4.

¹¹⁾ I. 42.

Aristocrates schond de priesteres van Artemis Hymnia. Dit werd als: ¹⁾ ἀνοσιώτατα ἔργων ἐς θεοῦς: „de meest goddelooze daad jegens de goden beschouwd”.

Onder ἔργα οὐχ ὅσια worden handelingen verstaan, die een godin verkrachten. ²⁾ Λέγουσι δὲ καὶ ὡς ἐν Φολόῃ τῷ ὄρει τοῦξέουσιν Ἄρτεμις Βουφάγον ἔργα τολμήσαντα οὐχ ὅσια ἐς τὴν θεόν: „Men vertelt dat Artemis Buphagus neerschoot op den berg Pholoë, omdat hij onkuische daden tegen haar wilde begaan”.

Ἔργον ἀνόσιον komt voor in den algemeenen zin voor zonden, al dan niet tegen de godheid begaan. Van Orpheus wordt verteld dat hij ³⁾ εὐρεκέναι τελετὰς θεῶν καὶ ἔργων ἀνοσίων καθαρμοῦς, de diensten der goden en reinigingen van zonden heeft ingevoerd.

Zijn landgenooten verraden en uitleveren aan den vijand is een ἔργον ἀνόσιον. Archias leverde zijn landgenooten uit aan den vijand, wat als een ⁴⁾ ἔργον ἀνόσιον bestempeld wordt. Ook elders wordt het verraad van vaderland en burgers zoo genoemd ⁵⁾. Wie te kort schiet in aan dooden verschuldigde plichten en wreed is tegenover menschen, bedrijft ἀνόσια. ⁶⁾ Ολυμπιάδος δὲ ὡς ἐπεκράτησεν ἀνόσια μὲν ἐργασαμένης καὶ ἐς τὸν Ἀριδαίου θάνατον, πολλῶν δὲ ἔτι ἀνοσιώτερα ἐς ἄνδρας Μακεδόνας: „Olympias handelde goddeloos betreffende den dood van Aridaeus en nog goddelooser jegens de Macedoniërs”.

Politieke vrienden in tijd van nood niet helpen is οὐχ ὅσιον. Pyrrhus stak op verzoek van de Tarentijnen de zee over om de Romeinen aan te vallen. Pyrrhus was hiertoe verplicht omdat zij hem een vloot gegeven hadden in den oorlog met Corcyra: ⁷⁾ ὡς οὐχ ὅσιον αὐτῷ παραπέμψαι σφᾶς φίλους τε καὶ ἰκέτας ἐν τῷ παρόντι ἤγοντας: „zoodat hij zedelijk verplicht was om hen, die zijn vrienden waren en hem waren komen smeeken, in tijd van nood niet weg te zenden”.

Het schenden van het internationaal recht

¹⁾ VIII. 5. 11.

²⁾ VIII. 27. 17.

³⁾ IX. 30. 4.

⁴⁾ I. 8.

⁵⁾ VII. 10. 1.

⁶⁾ I. 11.

⁷⁾ I. 12.

door een afgezant te dooden is een ¹⁾ ἔργον ἀνόσιον. Ook slaat ἀνόσιος op moord en diefstal. Euaephnus, een Spartaan, verkocht heimelijk de aan hem toevertrouwde kudde vee van Polychares uit Messenië. Daarna ²⁾ ἔργον ἐτόλμησεν Εὐαιφνος ἀνοσιώτερον τοῦ προτέρου: pleegde hij een nog lagere daad dan de vorige: hij vermoordde den zoon van Polychares. Deze deed zijn beklag bij de magistraten te Sparta over het gedrag van den Spartaan Euaephnus; Sparta reageerde hierop niet het minst, wat tot gevolg had dat Polychares alle Spartanen, die hij ontmoette, doodde. Toen eischte Sparta de uitlevering van Polychares: ³⁾ ὡς ἀνόσια τε καὶ πέρα δεινῶν εἰργασμένον: „als schuldig aan monsterachtige en afschuwelijke daden”.

Zoo zien wij dat ook op moord uit wraak ἀνόσιον wordt toegest.

Daden, die indruischen tegen de onder burgers onderling geldende verplichtingen, heeten ἀνόσια. De bewoners van Zancle met verschillende Grieken hadden zich schuldig gemaakt aan zeerooverij. Tot straf hiervoor werden zij ter dood veroordeeld of tot slaaf gemaakt. Gorgus en Mantichus, met de terechtstelling belast, verzochten dat zij deze straf niet behoeften toe te passen op de Grieken: ⁴⁾ ὑπὸ συγγενῶν ἀνδρῶν πεπονθότας ἀνόσια: „hoewel zij door hun landgenooten zoo laag behandeld waren”.

Staatslieden, die zich laten omkopen, zijn ἀνόσιοι. De Oropiërs kochten Menalcidas om, die op zijn beurt weer Callicrates omkocht. Menalcidas perste het omkoopgeld af zonder de helft af te staan aan Callicrates, hoewel hij dit beloofd had. ⁵⁾ Καλλικράτην ἀνοσιώτατον τῶν τότε Μεναλκίδας ὑπερῆρεν ἀπιστία, Καλλικράτην, ὅς ἐλάσσων παντοίου λήμματος: „Menalcidas overtrof in onbetrouwbaarheid Callicrates, den grootsten schurk van zijn tijd, iemand die aan geen enkele som omkoopgeld kon weerstaan”.

Cassius Dio ⁶⁾).

Het schenden van een Vestaalsche maagd door haar te huwen

¹⁾ I. 36.

²⁾ IV. 4. 7.

³⁾ IV. 5. 6.

⁴⁾ IV. 23. 9.

⁵⁾ VII. 12. 2.

⁶⁾ Ed. Boissevain, Berlijn.

geschiedt ¹⁾ ἀσεβέστατα. ²⁾ Εὐσεβής komt voor in den zin van vroom en ³⁾ εὐσέβεια in dien van vroomheid.

Bij dezen schrijver treffen we de betrokken termen veelvuldig aan in betrekking tot den keizer. We kunnen dan zien dat de termen uit den godsdienst onveranderd zijn overgegaan in den keizercultus. Zoo ontmoeten we het gebruik van ἀσεβής voor het eerst bij dezen auteur met betrekking tot Tiberius. Deze keizer, zoo wordt ons verteld, handelde aanvankelijk zeer democratisch; geen heiligdom noch beeltenis mocht te zijner eer opgericht worden. ⁴⁾ Ἐπει τό γε ὑβρίσθαι πρὸς τινος ἢ καὶ τὸ ἡσεβῆσθαι πρὸς τινος — ἀσεβειάν τι γὰρ ἤδη καὶ τὸ τοιοῦτον ὀνόμαζον, καὶ δίκας ἐπ' αὐτῷ πολλὰς ἐσῆγον — ἤκιστα προσποιεῖτο: „Want hij wilde volstrekt niet, dat op dit punt de schijn kon bestaan, dat hij beleedigd of „godslasterlijk bejegend” was — zulk een misstap noemde men reeds ἀσέβεια en men had reeds talrijke processen op grond hiervan gevoerd”.

Tiberius werd later wreed in zijn bestuur. ⁵⁾ Τὰ τε γὰρ ἄλλα ἀγρίως ἤρξε, καὶ ταῖς τῆς ἀσεβείας δίκαις, εἴ τις οὐχ ὅσον ἐς τὸν Αὐγουστον ἀλλὰ καὶ ἐς αὐτὸν ἐνεῖνον τὴν τε μητέρα αὐτοῦ πράξας τι ἢ καὶ εἰπὼν ἀνεπιτήδειον ἐπεκλήθη, δεινῶς ἐπεξήει: „Hij werd o.a. ook wreed in zijn bewind door hardvochtig op te treden in processen van majesteitsschennis wanneer iemand een on gepaste daad begaan had of een on gepast woord gesproken had, niet alleen jegens Augustus, doch ook jegens Tiberius zelf en zijn moeder”. Zoo werd Gaius ter dood gebracht ⁶⁾ ἀσεβείας γὰρ ἐς τὸν Τιβέριον ἐγκληθεὶς ἀνεκκλααγὸν van majesteitsschennis jegens Tiberius.

Zoo komt ἀσέβεια op meer plaatsen voor in dezen zin ⁷⁾.

Ook ἀσεβεῖν treft men aan in de beteekenis van majesteitsschennis plegen. Allen, die een woord spraken of een vers schreven dat eenigszins van beleedigenden inhoud was voor Tiberius, werden gestraft. ⁸⁾ Κάκ τοῦτου συνέβαινεν αὐτῷ πάντα τε ἐκεῖνα, ἐφ'

¹⁾ LXXIX. 9.

²⁾ XVII. 61.

³⁾ XXXIII. 109.

⁴⁾ LVII. 9.

⁵⁾ LVII. 19.

⁶⁾ LVIII. 4.

⁷⁾ LIX. 6. LIX. 4. LX. 3. 4. LXV. 9. LXVI. 19 en nog meer plaatsen.

⁸⁾ LVI. 123.

οἷς τοὺς ἄλλους ὡς ἀσεβοῦντας ἐκόλαζεν, αὐτὸν ἐς ἑαυτὸν πλημμελεῖν: „Zoo gebeurde het dat hij die smaadwoorden, naar aanleiding waarvan hij anderen strafte als majesteitsschennis, zich op den hals haalde”. Van Gaius wordt verteld dat hij veel kwaad sprak over zijn voorganger Tiberius doch, wispelturig als hij was, dulde hij niet dat anderen dit deden. Zoo berispte hij het volk en den senaat, omdat zij kwaad gesproken hadden over Tiberius. Ik, als keizer, zei hij, kan mij veroorloven dit te doen: ¹⁾ ὑμεῖς δὲ δὴ οὐ μόνον ἀδικεῖτε ἀλλὰ καὶ ἀσεβεῖτε πρὸς τὸν ἄρξαντά ποτε ὑμῶν οὕτω διακείμενοι: „gij echter begaat niet alleen onrecht doch ook majesteitsschennis tegenover hem die eens uw keizer was”. Ook ἀσεβεῖν treft men meer aan in dezen zin ²⁾.

Eveneens vindt men ἀσεβῆς gebruikt in den zin van majesteitsschendend. Een der praetoren werd genoodzaakt den senaat te verlaten, omdat hij ervan beschuldigd werd ³⁾ ὡς καὶ ἀσεβὲς τι ἐς αὐτὸν εἰρηκῶς ἢ καὶ πεποιηκῶς een beleedigend woord, of een daad tegen hem (Tiberius) gericht te hebben.

Een zeer pregnant geval van εὐσέβεια doet zich voor in de volgende passage. Een slaaf hield zijn meester verborgen omdat men hem wilde dooden. Toen zijn meester toch ontdekt werd, trok de slaaf diens kleeren aan en trad op de moordenaars toe, die hem doodden in de meening dat hij de meester was. Een zoon had zijn vader, die men wilde dooden, heimelijk verborgen. Hiervoor werd de zoon met alle mogelijke folteringen gekweld, doch hij uitte geen woord. Omdat de vader vernam wat er met zijn zoon gebeurde, kwam hij uit zijn schuilplaats te voorschijn en leverde zich vrijwillig over aan de moordenaars om zijn zoon te sparen. ⁴⁾ Ἀρετῆς μὲν δὴ καὶ εὐσεβείας τσαῦτα τότε ἐπιφανῆ ἔργα ἐγένετο: „Zulke bewijzen van onwankelbare trouw en aanhankelijkheid werden er toen geleverd”. Het blijkt dat men onder εὐσέβεια in dit geval verstaat: de aanhankelijkheid van een slaaf voor zijn meester, de liefde van kinderen voor hun ouders en de liefde van ouders voor hun kinderen. In dezen zin wordt εὐσέβεια gecombineerd met ἀρετή wat hier zeker als synoniem ervan optreedt.

¹⁾ LIX. 16.

²⁾ LXIII. 3.

³⁾ LVII. 21.

⁴⁾ XLVII. 11.

Wij zagen reeds dat εὐσεβής voorkomt als bijnaam, dien men zich verwerft door blijk te geven van grooten eerbied voor zijn ouders ¹⁾. Ook kan deze bijnaam verkregen worden op grond van een liefdevolle verhouding tusschen broeders onderling. Zoo wordt van Lucius medegedeeld: ²⁾ διὰ γὰρ τὴν πρὸς τὸν ἀδελφὸν εὐσεβειαν καὶ ἐπωνυμίαν ἑαυτῷ Πιέταν ἐπέθετο: „wegens zijn liefde voor zijn broeder verwierf hij den naam Pietas. Duidelijk is dat hier εὐσεβεια broederliefde beteekent. Pietas is natuurlijk de Latijnsche weergave van εὐσεβής.

De combinatie δίκαιος καὶ εὐσεβής teekent het plichtsgevoel van den Romein om zijn cultuur- en beschavingsleven te verdedigen. Antonius en Octavianus stonden op het punt een zeeslag met elkaar te leveren. Octavianus hield een aansporende rede tot zijn soldaten waarin hij verklaarde, dat groote ondernemingen meestal gunstig afloopen voor hen: ³⁾ τοῖς τὰ τε δικαιότερα καὶ τὰ εὐσεβέστερα καὶ φρονοῦσι καὶ πράττουσι κατορθούμενα: „wier streven en handelen er op gericht zijn om recht en zedelijkheid te handhaven”. Octavianus schildert dan de verslappende Oostersche zeden, de bijgeloovige praktijken en stelt het op deze wijze voor dat hij, in tegenstelling tot Antonius, den verwijfden Oosterling, de Romeinsche traditie en zeden wil beschermen tegen de barbaarsche Oostersche zeden. In dit kader vertegenwoordigt m.i. de combinatie δικαιότερα καὶ τὰ εὐσεβέστερα het beschavingsleven der Romeinen.

De vrome nagedachtenis jegens gestorvenen wordt met εὐσέβεια uitgedrukt. Agrippa spoorde Octavianus aan niet naar de monarchie te streven. Zouden wij dezen regeeringsvorm kiezen, dan zou het volk meenen dat wij het slachtoffer geworden zijn van ons fortuin en dat wij wegens ons succes van zinnen beroofd zijn: ⁴⁾ ἢ καὶ πάλαι αὐτῆς ἐφιέμενοι τὸν τε πατέρα καὶ τὴν ἐς αὐτὸν εὐσέβειαν ἐσκήφθαι: „ofwel dat we reeds lang naar de monarchie streven en dat we ons beroep op uw vader en onze vrome nagedachtenis jegens hem slechts als voorwendsel gebruiken”.

De wending εὐσεβῶς ποιεῖν komt voor in den zin van zich plichtmatig gedragen tegenover familieleden. Gaius Caesar gedroeg

¹⁾ p. 44.

²⁾ XLVIII. 5.

³⁾ L. 24.

⁴⁾ LII. 2.

zich zeer wellustig: ¹⁾ ἐς τε τὴν μητέρα καὶ ἐς τὰς ἀδελφὰς τὴν τε τήθην τὴν Ἀντωνίαν πλεῖστα ὅσα εὐσεβῶς ποιήσας: „tegenover zijn moeder, zusters en grootmoeder Antonia betoonde hij zich vol piëteit”. Het tegengestelde ἀσεβεῖν wordt aangetroffen in den algemeenen zin van menschen mishandelen. Antoninus deelde zware straffen uit; ook Laetus zou hij zwaar mishandeld en gedood hebben zoo deze niet ziek was geweest. Hij noemde deze ziekte een straf van de goden omdat: ²⁾ μὴ καὶ περὶ ἐκεῖνον ἀσεβῆσαι αὐτῷ ἐπέτρεψεν: zij hem niet toestond Laetus afschuwelijk te behandelen.

Ontuchtige betrekkingen worden ἀσεβῆ genoemd ³⁾.

We troffen reeds εὐσεβεία ⁴⁾ aan in de beteekenis van soldaten-trouw. Zoo wordt ook het adjectief εὐσεβής toegepast op een legioen dat zich trouw en aanhankelijk betoont. Verschillende samenzweringen waren tegen Claudius gesmeed. Toen deze, dank zij het krachtig optreden der soldaten onderdrukt waren, beloofde hij zijn soldaten op verschillende wijze, vooral echter ⁵⁾ τῷ τὰ πολιτικά αὐτῶν στρατόπεδα, τὸ τε ἑβδομον καὶ τὸ ἐνδέκατον, καὶ Κλαυδίεια καὶ πιστὰ καὶ εὐσεβῆ καὶ πρὸς τῆς βουλῆς ἐπονομασθῆναι: door de legioenen, samengesteld uit burgers — het zevende en het elfde — door den senaat te laten betitelen met: Claudiaansch, aanhankelijk en trouw. Bij deze beteekenis sluit ook τι εὐσεβές aan in den zin van trouw, aanhankelijkheid van soldaten jegens hun vorst. Antonius beloofde zijn soldaten met weldaden te zullen overladen. Hij stopte hun mond met zoovele en groote beloften vol ⁶⁾ ὥστε μήτ' ἐννοῆσαι μήτε φθέρξασθαι τι αὐτοὺς εὐσεβές δυνήθηναί: dat zij geen enkel woord van trouw konden bedenken en uitspreken.

Een Judas-streek wordt met ἀσεβής aangeduid. Pompeius ging naar Egypte. Eenige Egyptenaren gingen hem tegemoet en prezen de moordenaars van Caesar als bevrijders van het volk: ⁷⁾ τὸ δὲ ἀληθές ἐκείνω τε ἀσεβῶς ἐπεβούλευσαν: „in werkelijkheid echter hadden zij het plan opgevat hem te vermoorden”.

Wat de inhoud van den titel Εὐσεβής kan zijn en hoe deze van

¹⁾ LIX. 3.

²⁾ LXXVII. 5.

³⁾ LIX. 22.

⁴⁾ p. 45; p. 21.

⁵⁾ LX. 15.

⁶⁾ LXXVIII. 3.

⁷⁾ XLIV. 1.

geslacht op geslacht kan overgaan, leeren wij uit het volgende. Aan Antoninus werd de titel Εὐσεβής verleend. Aangezien de reden wordt opgegeven waarom hij dezen titel kreeg, weten we ook den inhoud ervan. Hij verwierf hem door zijn zachtmoedigheid en genadig optreden tegenover zijn burgers, met name tegenover aangeklaagde burgers. Toen in het begin van zijn regeering velen aangeklaagd en voor bestraffing voorgedragen werden, strafte hij niemand, zeggende: „ik moet mijn loopbaan als leider over u niet beginnen met zulke daden”. Dit optreden was de reden ¹⁾ ὅτι Αὐγουστόν αὐτόν καὶ Εὐσεβῆ διὰ τοιαύτην αἰτίαν ἐπωνόμασεν ἡ βουλὴ: dat de senaat hem den titel Augustus en Pius verleende. Ook Commodus kreeg den titel ²⁾ Εὐσεβής. De volgende passage verklaart misschien den oorsprong van het cognomen Pius. Deze titel kan verkregen worden om persoonlijk gedrag, ook kan hij echter overgaan op nakomelingen: kinderen en ook geadopteerde kinderen. Pompeius, consul geworden, koos als ambtgenoot Quintus Scipio. Deze was krachtens geboorte de zoon van Nasica: ³⁾ ἐκ δὲ δὴ κλήρου διαδοχῆς ἐς τὸ τοῦ Μετέλλου τοῦ Εὐσεβοῦς γένος ποιηθεὶς καὶ διὰ τοῦτο τὴν ἐπίκλησιν αὐτοῦ φέρων: „hij was echter geadopteerd in de familie van Metellus Pius als diens erfgenaam en droeg daarom ook diens bijnaam”. Deze plaats bewijst ons hoe een cognomen ontstaat en, doordat het van geslacht op geslacht overgaat, aan een bepaalde familie verankerd blijft.

Men ontmoet ook dat deze keizerlijke titel Εὐσεβής, ter eere van een keizer ook de naam wordt van een maand. Zoo wordt van Commodus verteld dat hij allerlei titels aannam en dat een maand van het jaar naar zijn titel ⁴⁾ Εὐσεβής omgenoemd werd.

We troffen de wending οὐχ ὄσιον reeds aan in betrekking tot den cultus. ⁵⁾ Het nu volgende voorbeeld heeft οὐχ ὄσιον niet met betrekking tot leeken of offers, doch het slaat op priesters. De tempel van Juppiter werd gewijd door Horatius, hiertoe door het lot aangewezen. Valerius wees er echter op dat de zoon van Horatius pas gestorven was en verlangde dat dit aan Horatius, terwijl hij

¹⁾ LXX. 2.

²⁾ LXXII. 15.

³⁾ XL. 51.

⁴⁾ LXXII. 15.

⁵⁾ p. 31.

met de tempelwijding bezig was, zou meegedeeld worden: ¹⁾ ἵνα ὑπὸ τε τοῦ πάθους, καὶ ὅτι οὐδ' ἄλλως ὅσιον ἦν ἐν πένθει τινὰ ὄντα ἱεροποιεῖν, παραχωρήσειεν οἱ τῆς τοῦ ἔργου ἱερώσεως: „opdat Horatius tengevolge van dit treurig bericht en omdat het in het algemeen ongeoorloofd was dat een priester in rouw zijn priesterlijke functie verrichtte, hem de wijding van dit gebouw zou opdragen”.

Vinden godsdienstige feesten niet plaats volgens traditie en voorschriften dan geschieden zij οὐχ ὁσίως: ongeldig. Publius Clodius schond in het huis van Caesar diens vrouw op een tijdstip dat de vrouwen, streng gescheiden van de mannen, godsdienstige feesten vierden. Naar aanleiding van deze echtbreuk werd Clodius aangeklaagd terwijl de pontifices: ²⁾ ἀνατιθῆναι τὰ ἱερά ὡς οὐχ ὁσίως διὰ τοῦτο τελεσθέντα ἔγνωσαν: „van oordeel waren dat de religieuze plechtigheden op nieuw moesten geschieden omdat zij, gezien het geval van echtbreuk, ongeldig plaats gehad hadden”. Eveneens is het οὐχ ὁσίως iemand op een gewijde plaats te begraven. De vrouw van Pompeius werd op het Campus Martius begraven, hoewel Domitius zich hiertegen verzette en verklaarde ³⁾ ὅτι οὐχ ὁσίως ἐν τῷ ἱερῷ τόπῳ ἄνευ τινὸς ψηφίσματος θάπτοιο: dat het heiligschennend was haar te begraven op een gewijde plaats zonder vergunning. Οὐχ ὁσίως in den zin van in strijd met voor heilige plaatsen geldende voorschriften komt meer voor ⁴⁾.

Onder ἀνόσια ἔργα verstaat ook Cassius Dio slechte daden in den algemeenen zin van het woord. Men moet de menschen beoordeelen naar hun daden, niet naar hun woorden. ⁵⁾ Τὰ μὲν γὰρ ἀνόσια ἔργα ἀπὸ γνώμης ἀληθοῦς ἐκάστῳ γίγνεται συλλαβὰς δ' ἂν τις εὐπρεπεῖς συμπλάσειεν: „Misdaden komen bij een ieder uit zijn ware gezindheid voort, iedereen echter kan fraai klinkende woorden zeggen”.

Het epitheton ἀνόσιος staat bij hem die zich tegenover zijn weldoener misdraagt. Cassius Dio beschrijft hoe Caesar handelde met de aanhangers van Pompeius. Slechts minachting had Caesar voor hen, die vele weldaden van Pompeius ontvangen hadden en hem daarna te midden van groote gevaren

¹⁾ III. 13.

²⁾ XXXVII. 46.

³⁾ XXXIX. 64.

⁴⁾ XLVIII. 53.

⁵⁾ III. 12.

in den steek gelaten hadden. Ook Pharnaces vond op grond van deze gedragslijn geen genade bij Caesar: 1) ὅτι καὶ πονηρὸς καὶ ἀνόσιος περὶ τὸν εὐεργέτην ἐγένετο: „omdat hij zich laag en ondankbaar gedragen had tegenover zijn weldoener”. Zoo wordt het meer toegepast 2).

Evenals 3) ἀσεβής wijst ook ἀνόσιος op een Judas-streek. Toen Pompeius zich naar Egypte begaf trokken eenige Egyptenaren als ook Lucius Septimius hem in schijn als vrienden tegemoet: 4) ἐπεβούλευσαν δὲ ἀνοσίως: „doch koesterden een laaghartig plan tegen hem”. Uit het vervolg blijkt dat zij Pompeius vermoordden.

Wij hebben reeds 5) ἔργον ἀνόσιον ontmoet om aan te duiden dat iemand zonder vorm van proces ter dood veroordeeld wordt. Zoo treffen we ook ἀνοσίως aan. De schrijver spreekt over het schandelijk gedrag van Cicero tegenover Lentulus. Hij vraagt zich af welke schanddaden hij verricht had: 6) ἴν' οὕτως οἰκτρῶς καὶ ἀνοσίως ἀνὴρ ὑπατευκῶς, στρατηγῶν, μήτε τι εἰπὼν μήτε ἀκούσας ἕς τε τὸ οἴκημα ἐμπέση καὶ ἐκεῖ ὡσπερ οἱ κακουργότατοι φθαρῆ: „dat hij consul, vervolgens praetor geworden, zoo wreedaardig en gewetenloos, zonder procesvoering, in de gevangenis werd geworpen en daar ter dood gebracht werd evenals de laagste misdadigers”. Hier zien we ἀνόσιος verbonden met οἰκτρὸς, beide termen wijzen wellicht op het beklagenswaardige lot van Lentulus. Waarschijnlijk is ἀνόσιος dus ook synoniem met οἰκτρὸς. Trouwens ἀνόσιος komt meer voor verbonden met οἰκτρὸς om een beklagenswaardige situatie te teekenen. Antonius liet Ciceros hoofd vastspijkeren aan de rostra waar Cicero zoo dikwijls zijn redevoeringen gehouden had: 7) καὶ ἐπὶ πλεῖστον τῆς τε ἀνοσιωτάτης καὶ τῆς οἰκτροτάτης αὐτῶν ὕψεως ἐνεπίμπλατο: „en hij verzadigde zich aan dit zeer wreede en deerniswaardige schouwspel”.

Burgeroorlogen worden 8) ἀνόσιοι genoemd.

Wat in strijd is met de aan dooden verschul-

1) XLI. 63.

2) LXXIX. 6.

3) p. 52.

4) XLII. 3.

5) p. 27.

6) XLVI. 20.

7) XLVII. 8.

8) LII. 15.

digde piëteit is οὐχ ὅσιον. Juist toen Drusus gestorven was keerde Augustus van overwinnende veldtochten terug: ¹⁾ καὶ οὐκ ἦν οἱ ὅσιον μὴ οὐ τὰ καθήκοντα ἐπὶ τοῖς κατειργασμένοις παρ' αὐτὴν τὴν εἴσω τοῦ πωμηρίου ἔσοδον ἐπιτελέσαι: „en het was hem niet toegestaan de gebruikelijke dankfeesten voor zijn heldendaden te houden op het tijdstip dat hij het pomerium binnentrad”.

Ook is het οὐχ ὅσιον weinig of geen kinderen te wekken omdat dit indruischt tegen den natuurlijken plicht zijn geslacht te handhaven. Zoo heet het in een rede van Augustus: ²⁾ Οὐ μὴν οὐδ' ὅσιον ἢ καὶ καλῶς ἔχον ἐστὶ τὸ μὲν ἡμέτερον γένος πάσασθαι καὶ τὸ ὄνομα τὸ Ῥωμαίων ἐν ἡμῖν ἀποσβῆναι: „Het zou toch onverantwoordelijk en laag zijn als ons geslacht zou ophouden te bestaan en de nomen Latinum in ons zijn eindpaal zou vinden”.

Bloedschandige ontucht wordt als een ἔργον ἀνοσιώτατον gekenmerkt. Nero was verliefd geworden op Sabina, die hij o.a. om deze reden van haar man liet scheiden. Agrippina, de moeder van Nero, uit vrees dat Nero met deze amica zou huwen, trachtte door vleierijen, onbeschaamde blikken en omhelzingen haar zoon over te halen tot ontucht. Zoo nu: ³⁾ ἔργον ἀνοσιώτατον ἐτόλμησεν: „bedreef zij een bloedschandige daad.”

Nero stelde alles in het werk om zijn moeder uit den weg te ruimen. Deze moedermoord heet ⁴⁾ μαιφονία ἀνόσιος en ⁵⁾ ἀνοσιουργία.

De spionage-dienst, de z.g. delatio heet ἀνόσιος. Ulpius Julianus en Nestor Julianus waren onder de regeering van Antoninus berucht geworden: ⁶⁾ πρὸς τὰς ἀνοσίους πολυπραγμοσύνας ὑπηρετῆσαι: „en waren hem van dienst geweest met hun spionagediensten”.

Het substantief ὁσίωσις duidt een wijdingsfeest „de consecratio” aan van een heroum. Ruiterspelen, wedstrijden met renpaarden, bokswedstrijden en wilde dierengevechten vonden plaats: ⁷⁾ ἐν

¹⁾ LV. 2.

²⁾ LVI. 7.

³⁾ LXII. 11.

⁴⁾ LXII. 12.

⁵⁾ LXII. 13.

⁶⁾ LXXVIII. 25.

⁷⁾ LI. 22.

τῇ τοῦ ἡρώου ὀσιώσει: „bij gelegenheid van het wijdingsfeest van het heroum”.

Een merkwaardige beteekenis heeft het adverbium ὀσίως in het volgende citaat. Caesar stelde een wet voor om landerijen aan zijn soldaten te geven. Bibulus verzette zich hiertegen en om de doorvoering van de wet te voorkomen bepaalde hij de overige dagen van het jaar te beschouwen als ἱερομηνία feestdagen, de z.g. dies festi, waarop het openbaar leven stilstond en er dus ook geen wetsvoorstel kon plaats hebben. Telkens nu als Caesar hem gedurende deze periode een nieuw wetsvoorstel wilde voorleggen: ¹⁾ ἐνετέλλετο διὰ τῶν ὑπηρετῶν ὅτι ἱερομηνία τε εἶη καὶ οὐδὲν ὀσίως ἐκ τῶν νόμων ἐν αὐτῇ δύναιτο δρᾶσθαι: „liet hij hem door zijn dienaren weten dat het dies festi waren, op welke dagen hij krachtens de wet geen enkele geldige daad kon stellen”. Blijkbaar beteekent ὀσίως in dit verband geldig, wettig voor het nemen van staatsbesluiten.

Wie een ander uit afgunst vermoordt is ²⁾ ἀνόσιος.

Zich schandelijk gedragen tegenover zijn naaste familieleden wordt met ἀνόσιος bestempeld. Gaius Caesar dwong zijn grootmoeder een eind te maken aan haar leven en verbande zijn zusters na ze verkracht te hebben. ³⁾ Ἀνοσιώτατος ἀνθρώπων καὶ περὶ τὴν τήθην καὶ περὶ τὰς ἀδελφὰς ἐγένετο: „Hij werd de grootste bruit van de wereld jegens zijn grootmoeder en zusters”.

Een opvallend gebruik van ἀνόσιος is, dat het voorkomt als epitheton bij dieren in den zin van wild, verscheurend. Hierbij moet men wellicht denken aan het begrip wreedheid dat vaak in ἀνόσιος, zooals het onderzoek heeft aangetoond, ligt opgesloten. De veldheer spoorde zijn manschappen aan om ten koste van wat ook te overwinnen. Elke foltering zou beter zijn dan overwonnen te worden, ja het zou zelfs beter zijn: ⁴⁾ καθάπερ ἐς θηρία τινὰ ἄγρια ἄνομα ἀνόσια ἐμπεπτωκότας voor wilde, redeloze en verscheurende dieren geworpen te worden.

Meermalen treft men de verbinding van ὀσιος en ἱερός aan, waarbij het eerste dan profaan beteekent.

Toen Cicero uit zijn ballingschap was teruggekeerd kreeg hij zijn

¹⁾ XXXVIII. 6.

²⁾ XLI. 5.

³⁾ LIX. 3.

⁴⁾ LXII. 11.

eigendommen weer terug, ook den grond van zijn huis. Daar deze grond echter gewijd was aan Libertas bracht Clodius hieromtrent religieuze bezwaren in het midden. Cicero trachtte daarop te bewijzen dat het tribunaat van Clodius, waaronder het besluit betreffende zijn huis had plaats gehad, van nul en geener waarde was. Hij wees er op dat het tribunaat op onwettige wijze op de plebejers was overgegaan en dat geen enkel besluit in deze functie uitgevoerd, als bindend kon worden beschouwd. ¹⁾ Καὶ ἐπεισε διὰ τούτου τοὺς ποντίφικας τὸ ἔδαφος οἱ ὡς καὶ ὄσιον καὶ βέβηλον ἔν ἀποδοῦναι: „Op deze wijze overtuigde hij de pontifices hem den grond terug te geven als zijnde profaan en ongewijd”.

Zoo kan οὐχ ὄσιος weer gewijd beteekenen in den zin van ἱερός. Allerlei wonderteekenen hadden zich voorgedaan. De zieners gaven als reden hiervan op: ²⁾ ὡς καὶ ἱερῶν τιῶν ἢ χωρίων οὐχ ὄσιων ἐπιχοιμένων: „dat er eenige tempels en gewijde plaatsen als woningen gebruikt werden”. Zoo treft men ook het substantief τὸ ὄσιον aan in den zin van profaan gebouw, staatsgebouw, dit in tegenstelling tot τὸ θεῖον tempelgebouw. Milo had zijn tegenstander Clodius vermoord. Tengevolge hiervan ontstond er zooveel verbittering, verwarring en opschudding onder het volk dat het: ³⁾ μήτε τοῦ ὄσιου μήτε τοῦ θεῖου ἔτι φροντίσαι, ἀλλὰ πάντα μὲν τὰ περὶ τὰς ταφὰς νόμιμα συγγέαι, πᾶσαν δ' ὀλίγου τὴν πόλιν καταπρῆσαι: noch profane noch gewijde instellingen ontzag, doch alle begrafenisgebruiken over boord wierp en bijna geheel de stad in brand stak. Eveneens komt het onzijdig meervoud τὰ ὄσια voor, tegenover τὰ θεῖα, waarbij dan τὰ θεῖα de tempelgelden, τὰ ὄσια de Staatsgelden zijn. Cleopatra liet verschillende vermogenden dooden en eigende zich hun geld toe. Zij verkreeg veel geld ἐκ τε τῶν ἐκείνων κτημάτων καὶ ἐκ τῶν ἄλλων καὶ ὄσιων καὶ θεῖων, μηδενὸς μηδὲ τῶν πάνυ ἀβάτων ἱερῶν φειδομένη: ⁴⁾ tengevolge van hun bezittingen, als ook op grond van Staats- en tempelgelden, daar zij zelfs de heiligdommen niet spaarde. Ook van Vespasianus wordt gezegd dat hij te Alexandrië groote sommen geld verzamelde, waarbij hij geen enkele manier van geld inzamelen naliet: ⁵⁾ ἀλλὰ

¹⁾ XXXIX. 11.

²⁾ XXXIX. 20.

³⁾ XL. 49.

⁴⁾ XLI. 5.

⁵⁾ LXV. 8.

καὶ ἐκ τῶν ὁσίων πάντων καὶ ἐκ τῶν ἱερῶν ὁμοίως χρηματιζόμενος doch hij verzamelde het geld zoowel uit profane als uit gewijde bronnen.

Zoo blijkt ὅσιος in tegenstelling tot ἱερός meestal profaan te beteekenen.

Het is, tenslotte, niet gemakkelijk een doorgaand verschil in beteekenis tusschen ὅσιος c.s. en εὐσεβής c.s. aan te wijzen. Soms worden de woordgroepen duidelijk onderscheiden, zooals in de berispende toespraak van Augustus tot ongehuwden en gehuwden met weinig of geen kinderen. Augustus gebruikt daarbij ἀνοσιουργεῖν om uit te drukken, dat men te kort schiet in zijn verplichtingen jegens zijn voorouders — misdaad tegenover menschen — door geen kinderen te verwekken, terwijl hij ἀσεβεῖν gebruikt om aan te geven dat men zijn plichten jegens de goden verwaarloost — misdaad jegens de goden — door zijn eigen geslacht, door de goden ingesteld, niet in stand te houden door kinderen te verwekken en door het menschelijk geslacht in het algemeen te laten wegwijnen en bijgevolg aan de goden hun vereerders en offeraars te onttrekken. Moordenaars, zoo zegt hij, straffen wij streng, doch ook gij bedrijft moord door geen kinderen te verwekken. ¹⁾ Καὶ ἀνοσιουργεῖτε τὰ τε ὀνόματα καὶ τὰς τιμὰς τῶν προγόνων παύοντες, καὶ ἀσεβεῖτε, τὰ τε γένη ὑμῶν τὰ καταδειχθέντα ὑπὸ τῶν θεῶν ἀφανίζοντες, καὶ τὸ μέγιστον τῶν ἀναθημάτων αὐτῶν, τὴν ἀνθρωπίνην, ἀπολλύντες, τὰ τε ἱερά διὰ τούτου καὶ τοὺς ναοὺς αὐτῶν ἀνατρέποντες: „Uw gedrag is onverantwoordelijk door aan den naam en de eer van uw voorouders een eind te maken, gij beledigt de goden door uw geslachten, ingesteld door de goden, ten gronde te richten en door het grootste geschenk der goden, het menschelijk leven, te niet te doen en bijgevolg hun tempels en cultus aan de vernietiging prijs te geven”.

De gedachte dat het leven een gave Gods, en kinderen verwekken een goddelijk gebod is, vinden wij bij de Christenen herhaaldelijk. Reeds Plato spreekt deze opvatting duidelijk uit. ²⁾

Zijn leven veil hebben voor den keizer, zich innig en nauw aan den keizer verbinden wordt uitgedrukt met καθοσιουῶσθαι. Naar aanleiding van gunstige voorteekenen verklaarden de zieners dat

¹⁾ LVI. 5.

²⁾ Geurts. Het huwelijk bij de Gr. en Rom. moralisten p. 13.

Octavianus tot een zeer hoogen graad van roem en eer zou komen. Velen hielden daarna een wedstrijd in vleierijen, waarbij Pacuvius allen overtrof: ¹⁾ ἐν γὰρ τῷ συνεδρίῳ ἐκυτὸν τε οἱ τὸν τῶν Ἰβήρων τρόπον καθωσίωσε καὶ τοῖς ἄλλοις συνεβούλευε τοῦτο ποιῆσαι, ἀφ' οὐπερ καὶ νῦν προστρεπόμενοι τὸν κρατοῦντα λέγειν εἰώθαμεν ὅτι σοὶ καθωσιώμεθα: „in den senaat wijdde hij zich aan hem toe op de wijze van de Spanjaarden en gaf aan de anderen den raad hetzelfde te doen. Vanaf dit tijdstip zijn ook wij nu nog gewoon om tot den vorst te zeggen: we hebben ons aan u gewijd”. ²⁾

Het simplex ὄσιοῦν wordt aangetroffen in betrekking tot den keizercultus. Het wijden van tempels ter hunner eere wordt hiermee uitgedrukt. Zoo wordt van Gaius meegedeeld: ³⁾ „τὸ ἡρώων τὸ τοῦ Αὐγούστου ὠσίωσε, τὴν ἐπινίκιον στολὴν ἐνδύς: „dat hij, in triumphgewaad gekleed, den tempel van Augustus wijdde”. Ook duidt het op de plechtige onthulling van een keizersbeeld. De tooneelspelers gaven een feestelijke voorstelling: ⁴⁾ καὶ εἰκόνα τοῦ τε Γαίου καὶ τῆς Δρουσίλλης στήσαντες ὠσίωσαν en richtten een beeld op van Gaius en Drusilla en onthulden het plechtig. Zoo wordt het ook gebruikt voor het wijden van een heiligdom van Sabina ⁵⁾ en van een altaar ter eere van een gestorven keizer ⁶⁾.

Ἄνοσιουργεῖν schildert het invoeren van een uitheemschen en barbaarschen godsdienst. Elagabalus voerde een nieuwen god in, liet zich door den senaat priester van dezen god benoemen, bouwde er een tempel voor, droeg Syrische kleederdracht, offerde jonge lieden, had een leeuw en een slang in den tempel, ⁷⁾ καὶ ἄλλα ἄλλα ἀνοσιουργῶν en volgde nog meer dergelijke barbaarsche riten.

Ook doet dit werkwoord zich voor in den algemeenen zin van misdaden begaan. Antoninus had zijn broeder Geta vermoord en om diens damnatio memoriae zoo ver mogelijk door te voeren

¹⁾ LIII. 20.

²⁾ Zoo vertelt Valerius Maximus II. 6. 11. dat de Celtiberiërs het schandelijk achtten om te overleven in een strijd, wanneer hun leider, voor wiens levensbehoud zij hun leven hadden gewijd (spiritum devoverant) was omgekomen. Cf. Caesar. B. G. III. 22.

³⁾ LIX. 7.

⁴⁾ LIX. 24.

⁵⁾ LXIII. 26.

⁶⁾ XLVIII. 14.

⁷⁾ LXXIX. 11.

bedreef hij uitgerekend op diens verjaardag: ¹⁾ ἀνοσιουργεῖν ἐπετήδευσε allerlei misdaden.

Daden van kinderlijke piëteit jegens ouders, van ouderliefde jegens kinderen, van aanhankelijkheid van slaven tegenover meesters, worden vertegenwoordigd door εὐσεβεία, dat in dezen zin verbonden voorkomt met het synoniem ²⁾ ἀρετή.

Voor een Judas-streek zien wij ³⁾ ἀσεβής en ⁴⁾ ἀνόσιος toegepast, zoodat deze twee termen synoniem zijn; bij een beklagenswaardige situatie is ἀνόσιος met ⁵⁾ οἰκτρός als synoniem verbonden.

Flavius Philostratus. ⁶⁾

Bij dezen auteur treffen we alleen ὄσιος c.s. aan, εὐσεβής c.s. ontbreekt. "Ὄσιος vindt men gebruikt in den zin van ritueel-vleeloos, zondeloos. De menschen smeecken om allerlei gunsten o.a. ook: ⁷⁾ ὀσιώτεροι μύειν, ὀσιώτεροι θύειν: „dat zij in reineren staat mogen inwijden en offeren”.

Verder wordt ἀνόσιος aangetroffen om een onmatig hooge rente aan te duiden. Er wordt uiteengezet hoe handelaren en kooplieden tot alles in staat zijn. ⁸⁾ Τόκοις ἀνοσίοις τὰς αὐτῶν κεφαλὰς ὑποτιθέντες ἐς τὸ ἀρχαῖον σπεύδουσι: „Zij geven af met woekerrente in hun haast het hoofdkapitaal terug te krijgen”.

Philostratus Junior. ⁹⁾

Deze schrijver gebruikt alleen het werkwoord ὀσιοῦν, en dit in den zeer merkwaardigen zin van een onbegraven lijk met aarde bestrooien. Betreffende Palamedes is een wreed verbod afgekondigd: ¹⁰⁾ μὴ γὰρ θάπτειν τὸν Παλαμῆδην μηδὲ ὀσιοῦν τῇ γῆ ἀποθνήσκειν δὲ τὸν ἀνελόμενόν τε καὶ θάψαντα: „niemand mag Palamedes begraven noch met een handvol aarde bestrooien; wie hem zal opnemen en begraven wordt ter dood gebracht”.

¹⁾ LXXVII. 12.

²⁾ p. 50.

³⁾ p. 52.

⁴⁾ p. 55.

⁵⁾ p. 55.

⁶⁾ Ed. C. L. Kayser.

⁷⁾ Vit. Apoll. VIII. 7.

⁸⁾ Vit. Apoll. IV. 32.

⁹⁾ Ed. C. L. Kayser.

¹⁰⁾ Heroicà. 10. 7. cf. Pausanias I. 32. 5. πάντως ὄσιον ἀνθρώπου νέκρον γῆι κρύψαι.

Herodianus. 1)

Elagabalus huwde een Vestaalsche maagd, dit werd als een 2) ἀσέβημα beschouwd. Deze schrijver levert ons een plaats op, waaruit zeer duidelijk blijkt dat het schenden van eed als een smaad jegens de goden wordt aangerekend. In een aansporing luidt het: laten we met moed en dapperheid oprukken tegen hem: 3) θεοὺς τε ἔχοντες βοηθούς, ἐς οὗς ἐπισηκῆσαι ἡσέβησε: „terwijl wij kunnen rekenen op de hulp der goden, die hij beleedigd heeft door meinee te plegen”.

De wending μήτε ὄσιον μήτε δίκαιον geldt het verbod voor krijgslieden, die hun vorst vermoord hebben, om nog langer met de bescherming van een vorst belast te worden. Tot een lijfwacht, die den vorst gedood heeft, wordt in een berispende toespraak gezegd dat zij haar vorst niet langer meer mag beschermen: 4) ἐπεὶ δὲ μήτε ὄσιον μήτε δίκαιον ἔτι βασιλέα ὑμᾶς δορυφορεῖν καὶ ἐς τὸν ὄρκον ἀσεβήσαντας: „aangezien het in strijd is met recht en billijkheid dat gij uw vorst beschermt, omdat gij uw eed geschonden hebt”. In dit citaat zien we tevens een overdreven gebruik van ἀσεβεῖν; zijn eed schenden wordt hier uitgedrukt met ἐς τὸν ὄρκον ἀσεβεῖν.

Evenzeer vinden wij ook een overdreven gebruik van ἀφοσιῶσθαι in de wending ἀφοσιῶσθαι ὄρκον in den zin van een eed van trouw afleggen. Aan Severus werd gemeld dat Pertinax de macht aanvaard had. Van Severus nu wordt verteld, dat hij terstond daarna: 5) θῦσαι καὶ τὸν ὑπὲρ τῆς Περτινάκως βασιλείας ὄρκον ἀφοσιώσασθαι: „een offer bracht en eed van trouw aflegde ten opzichte van de keizerlijke macht van Pertinax”.

In een geheel anderen zin treft men elders ἀφοσιῶσθαι aan; het beteekent dan de laatste eer aan dooden bewijzen. Toen Antoninus gestorven was, kozen de soldaten een nieuwen keizer. Deze hield een rede tot de soldaten waarin hij hen wees op de verdiensten van zijn voorganger Antoninus en hoe deze als ook al zijn heldendaden in eeuwige herinnering zouden voortleven bij de soldaten. 6)

1) Ed. K. Stavenhagen.

2) V. 6.

3) III. 6. 7.

4) II. 13. 15.

5) II. 9. 5.

6) IV. 14. 6.

Nūn δὲ καιρός, τιμήσαντας ὡς χρὴ τὴν μνήμην τοῦ τετελευκότος, ἀφοσιωσαμένους τε τὰ πρὸς ἐκεῖνον, ἔχουσθαι τῶν ἐπειγόντων: „Nu echter eischen de omstandigheden dat wij, na de gedachtenis van den overleden vorst geëerd en onze plichten jegens hem vervuld te hebben, het dreigend gevaar onder oogen zien”.

Ook bij dezen schrijver zien we het werkwoord ἀφοσιοῦσθαι toegepast in den zin van zich wijden aan den vorst Gordianus en Maximimus waren twee tegenkeizers die elkaar bestreden. Gordianus wilde Capellianus uit zijn ambt ontslaan doch deze rukte tegen hem op: 1) τῷ τε Μαξιμίνῳ καθωσιωμένος innig verbonden als hij was aan Maximinus. Ook wilde hij Vitalianus uit den weg ruimen 2) καθωσιωμένον τῷ Μαξιμίνῳ: „omdat hij zeer bevriend was met Maximinus”.

E u n a p i u s 3).

Jamblichus, op den terugweg van een offer, volgde een anderen weg omdat langs den ouden weg een lijk gevoerd was. Zijn vrienden zeiden dat dit niets te beteekenen had, zoo wel, dan moest hij hen er grondig van overtuigen. Jamblichus ging hier niet op in, doch toen zij bezig waren warme baden te nemen drongen zij er nogmaals op aan. 4) Μειδάσας δὲ ὁ Ἰάμβλιχος ἀλλ' οὐκ εὐσεβὲς μὲν „ἔφη” ταῦτα ἐπιδείκνυσθαι, ὑμῶν δὲ ἕνεκα πεπράξεται: „Jamblichus glimlachte en zei dat het niet strookte met den eerbied voor de goden doch omwille van u zal ik het doen”. Wellicht moet men οὐκ εὐσεβὲς hier opnemen in den zin van onverantwoordelijk om n.l. godsdienstige wetenschap aan een ieder zonder onderscheid mee te deelen. Deze opvatting treft men meer aan 5), met de wending οὐχ ὁσιον. Iemand uit afgunst om zijn kwaliteiten verbannen en tegenwerken valt onder ἀσεβεῖν. Prohaeresius was een man van zeer groote lichamelijke schoonheid en geestelijke gaven. Hij was een zeer beroemd redenaar; zijn collega's wisten het te bewerken dat hij verbannen werd. Teruggeroepen door den keizer, moesten hij en de andere Sophisten geïmproviseerde redevoeringen houden. Toen Prohaeresius optrad verzocht hij zijn

1) VII. 9. 3.

2) VII. 6. 10.

3) Ed. W. C. Wright. Loeb. class. libr.

4) p. 368 in gen. ed.

5) p. 158 in gen. ed.

tegenstanders hem een onderwerp te geven om hierover een rede te houden: ¹⁾ ἴσως γὰρ ὅτι ἡσέβησαν πεισθήσονται: wellicht zouden ze dan overtuigd worden hoe laag zij gehandeld hadden.

Eveneens wordt het verzwijgen van de roemrijke daden van een groote figuur als ἀσεβείν beschouwd. Bij een beschouwing over groote geesten wordt opgemerkt dat ook Xenophon een groot wijsgeer geweest was. Verschillende personen van gering formaat waren besproken, groote figuren mochten dus zeker niet verzwegen worden. ²⁾ Εἰ γὰρ τὸ παίγιον τῆς ἀρετῆς ἄξιον λόγου, ἀσεβοῦτο ἂν πάντως τὸ σπουδαζόμενον σιωπώμενον: „Indien zelfs het speelsche element van de deugd vermeldenswaardig is, dan zou het inderdaad on gepast zijn te zwijgen omtrent haar grootsche daden”.

Socrates wordt als een zeer verdienstelijk man geteekend, daarom was de tegen hem gerichte aanklacht der Atheners een ἀσεβῆς γραφή. Aristophanes met de zijnen bespotten Socrates en diens wetenschappelijke arbeid. Toen zij zagen dat dit bij het volk in den smaak viel: ³⁾ ἡγορίας ἤψαντό τινες, καὶ τὴν ἀσεβῆ γραφὴν εἰς ἐκεῖνον ἐτόλμησαν: „waagden sommigen het een onverdiende beschuldiging tegen hem in te brengen”.

Het is opmerkelijk dat bij dezen schrijver de term ἀσεβῆς c.s. in zedelijke betrekkingen alleen gebruikt wordt om de onbillijke critiek tegen intellectuele arbeid en miskenning van wetenschappelijke menschen te bestempelen.

¹⁾ p. 492 in gen. ed.

²⁾ Exordium.

³⁾ p. 380 in gen. ed.

GROEP B. WIJSGEEREN EN MORALISTEN

Oude Stoa¹⁾.

Volgens de Oude Stoa is hij, die geen kennis heeft van den eeredienst der goden, *ἀσεβής*. Wat de Stoa verstond onder *ἀσέβεια* en *εὐσέβεια* blijkt duidelijk uit de volgende omschrijving ervan.²⁾ Τὴν γὰρ ἀσέβειαν κακίαν οὖσαν, ἄγνοίαν εἶναι θεῶν θεραπείας, τὴν δ' εὐσέβειαν, ὡς εἵπομεν, ἐπιστήμην θεῶν θεραπείας: „De *ἀσέβεια* is een slechte toestand die bestaat in onkunde betreffende den cultus der goden, vroomheid is, zooals wij zeiden, kennis van den cultus der goden”.

Herhaaldelijk ontmoet men:³⁾ *εὐσέβειαν ἐπιστήμην θεῶν θεραπείας* en ⁴⁾ *ἀσέβεια ἄγνοια θεῶν θεραπείας*. Volgens de definitie zou men mogen vaststellen dat de Stoa genoemde termen uitsluitend in religieuzen zin gebruikt.

Zoo ontmoet men dikwijls de opvatting dat alleen de wijze⁵⁾ *εὐσεβής* en de *φῦλλος ἀσεβής* is; ook dat de ⁶⁾ *σπουδαῖοι εὐσεβεῖς καὶ ὅσοιοι* zijn, waartusschen hier blijkbaar geen of weinig verschil gemaakt wordt.

Van *ὀσιότης* geeft de Stoa de volgende omschrijving.⁷⁾ *Ὀσιότης παρεχομένη πιστοῦς καὶ τηροῦντας τὰ πρὸς τὸ θεῖον δίκαια*: „*Ὀσιότης* is datgene dat maakt, dat men in de goden gelooft en men nakomt de verplichtingen tegenover de godheid”. M.i. wordt hier uitgedrukt dat de *ὀσιότης* de vereering der goden is, die als een plicht der menschen jegens de goden — *τὰ πρὸς τὸ θεῖον δίκαια* — beschouwd wordt. Wellicht wordt deze opvatting gesteund door het feit dat men vaak tegenkomt:⁸⁾ *ὀσιότης δικαιοσύνη πρὸς θεούς*:

¹⁾ Ed. Arnim.

²⁾ III. p. 157. 5–10.

³⁾ II p. 304. 18. III p. 64. 40. 67. 11. 157. 11. 25.

⁴⁾ III p. 157. 10.

⁵⁾ III p. 165. 43. p. 166. 25.

⁶⁾ III p. 153. 29.

⁷⁾ III p. 67. 4.

⁸⁾ III p. 165. 41.

de eeredienst is een plicht (der menschen) tegenover de goden.

Volgens de Stoa-leer was elke fout, groot of klein, vrijwillig of onvrijwillig een *ἀσεβήμα*: ¹⁾ τὸ γὰρ παρὰ τὴν βούλησιν τι πράττεσθαι τοῦ θεοῦ ἀσεβείας εἶναι τεκμήριον: „want elke handeling indruischend tegen den wil der godheid is een bewijs van *ἀσέβημα*. Dit zal zeker geen algemeene opvatting geweest zijn ²⁾).

Ook wordt τὸ ἀγαθόν als ³⁾ ὅσιον καὶ εὐσεβές bestempeld.

Midden-Stoa. Panaetius.

Panaetius. Zijn fragmenten leveren niets op.

Nieuwe Stoa. Epictetus en Marcus Aurelius.

Epictetus ⁴⁾).

Wij hebben van de goden het vermogen om alle levensmoeilijkheden te boven te komen. Als men jammert, klaagt, droefheid toont over alles wat er gebeurt, kan men zeggen: ⁵⁾ τί γὰρ ἔστιν ἄλλο ἀκόλουθον τῇ τοιαύτῃ ἀγενεῖα ἢ καὶ ἀσέβεια: „Wat anders is het gevolg van zulk een lafheid dan goddeloosheid”. Neerslachtigheid wegens de lasten van het leven wordt dus als *ἀσέβεια* gekenmerkt. Zoo wordt ook hij die, naar aanleiding van levenslasten, de goden verwenscht en beweert dat zij zich om de menschen niet bekommeren ⁶⁾ *ἀσεβής* genoemd. Daarentegen teekent τὸ εὐσεβές de kloeke levenshouding om alle tegenslagen van het leven te overwinnen. ⁷⁾ Τὸ σύνολον ἐκείνου μεμνήσθαι, ὅτι, ἐὰν μὴ ἐν τῷ αὐτῷ ᾗ τὸ εὐσεβές καὶ συμφέρον, οὐ δύναται σωθῆναι τὸ εὐσεβές ἐν τινι: „Kort en goed, wij moeten bedenken dat, als vroomheid niet samengaat met wat nuttig is voor ons, vroomheid bij niemand behouden kan blijven”. Hier zien wij hoe τὸ εὐσεβές de op een kloeke levenshouding gebaseerde godsdienstige levensbeschouwing vertegenwoordigt, levensaanvaarding.

¹⁾ III p. 166. 5-15.

²⁾ Cf. p. 7.

³⁾ I p. 127. 4.

⁴⁾ Ed. Schöll.

⁵⁾ I. 6. 39.

⁶⁾ I. 27. 14.

⁷⁾ I. 27. 14.

Dikwijls beteekent 1) εὐσεβεία, 2) τὸ εὐσεβές en 3) τὸ ὅσιον vroomheid, d.w.z. de juiste gezindheid tegenover de goden. Soms echter omvatten de woorden zoowel het zedelijke als het godsdienstige.

Het ideaal van den echten stoïcijn wordt ons in de volgende passage geteekend. 4) Ἐγὼ θέλω μὲν καὶ ἀπαθῆς εἶναι καὶ ἀτάραχος, θέλω δ' ὡς εὐσεβῆς καὶ φιλόσοφος καὶ ἐπιμελής εἰδέναι τί μοι πρὸς θεοῦς ἐστὶ καθήκον, τί πρὸς γονεῖς, τί πρὸς ἀδελφούς, τί πρὸς τὴν πατρίδα, τί πρὸς ξένους: „Ik wil vrij zijn van hartstocht en onrust, ook wil ik als vroom en wijsgeerig man en, wie het ernst is, weten wat mijn plicht is tegenover de goden, mijn broeders, ouders, vaderland en vreemdelingen”. Een Stoïcijn die werkelijk onverstoortbaar is, en zijn godsdienstige en zedelijke plichten vervult is εὐσεβής.

De wendingen ὅσιον en ἀνόσιον doen zich voor in den zin van ritueel (on)geoorloofd. De kwestie wordt besproken of het 5) ὅσιον of ἀνόσιον is varkensvleesch te eten.

Uitspraken die de goedheid en voorzienigheid der goden bestrijden zijn οὐ θεμιτὰ οὐδ' ὅσια. Te veronderstellen dat alles slecht bestuurd wordt en de godheid zich om ons niet bekommert: 6) ταῦτα οὐ θεμιτὰ οὐδ' ὅσια ἐνθυμηθῆναι: „dit is ongeoorloofd en goddeloos”.

Epictetus gebruikt ὁ ὅσιος in den zin van geweten. Hij hield een betoog dat de mensch trouw moet zijn. Laten we de trouw varen dan vernielen en vernietigen wij iemand. 7) Τίνα; τὸν πιστὸν, τὸν αἰδήμονα, τὸν ὅσιον: Wien? Den trouwen, zich schamenden fijngevoeligen mensch. Hier is ὁ ὅσιος het innerlijk besef van goed en kwaad „het geweten”.

Gehoorzaamheid aan de goddelijke wetten wordt met ὁσιότης aangeduid. Heracles was de reiniger van alle onrecht en 8) εἰσαγωγεὺς δὲ δικαιοσύνης καὶ ὁσιότητος: invoerder van gehoorzaamheid aan menschenlijke en goddelijke wetten. Zoo beteekent het werk-

1) E. 31. 4.

2) E. 31. 4.

3) I. 22. 4.

4) II. 17. 31.

5) I. 22. 4.

6) III. 24. 19.

7) II. 4. 2.

8) III. 26. 32.

woord καθοσιουσθαι zich richten naar, leven volgens de wetten van de godheid. Men moet zich vrij maken van elke aandoening, dit kan men alleen door óp te zien, naar de godheid, zich te richten naar haar en ¹⁾ τοῖς ἐκείνου προστάγμασι καθωσιωμένον: door te leven naar haar wetten.

Marcus Aurelius ²⁾).

Aurelius gebruikt ἀσεβεῖν geheel in het kader van de Stoa-leer. Zoo was de grondstelling van de Stoa: ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν: „overeenkomstig de natuur leven”. Het schenden nu van de natuurlijke wetten valt onder ἀσεβεῖν omdat de natuur als god beschouwd wordt. ³⁾ Ὁ ἀδικῶν ἀσεβεῖ τῆς γὰρ τῶν ὅλων φύσεως κατεσκευασκυίας τὰ λογικὰ ζῶα ἕνεκεν ἀλλήλων ὥστε ὠφελεῖν μὲν ἄλληλα κατ’ ἀξίαν, βλέπτειν δὲ μηδαμῶς, ὁ τὸ βούλημα ταύτης παραβαίνων ἀσεβεῖ δηλονότι εἰς τὴν πρεσβυτάτην τῶν θεῶν: „Wie onrecht pleegt zondigt. Aangezien de natuur van het heelal rationeele wezens gemaakt heeft omwille van elkaar met de bedoeling elkaar wederzijds te helpen naar vermogen, doch niet om elkaar te benadeelen, is hij, die de wet van de natuur overtreedt, een schender van de natuur, de eerbiedwaardigste der goden.

Evenzeer gold het als een dogma van de Stoa tegenover de ἀδιάφορα, de res indifferentes, een volledig neutraal standpunt in te nemen. Het zondigen tegen dit dogma is ἀσεβεῖν. ⁴⁾ Ὅστις οὖν πρὸς πόνον καὶ ἡδονὴν ἢ θάνατον καὶ ζωὴν ἢ δόξαν καὶ ἀδοξίαν, οἷς ἐπίσης ἢ τῶν ὅλων φύσεις χρῆται, αὐτὸς οὐκ ἐπίσης ἔχει, δῆλον ὡς ἀσεβεῖ: „Hij die zich niet neutraal gedraagt tegenover moeite, genoegens, dood, leven, roem en schande, dingen die de natuur ook neutraal behandelt, zondigt tastbaar”.

Dat men ἀσεβεῖ door de res indifferentes niet neutraal te beoordeelen, wordt nog nog eens door het volgend voorbeeld onderstreept. ⁵⁾ Ὁ τὰς ἡδονὰς ὡς ἀγαθὰ διώκων τοὺς δὲ πόνους ὡς κακὰ φεύγων, ἀσεβεῖ: Wie de genoegens, als zijnde een goed, nastreeft, de inspanningen, als zijnde een ramp, ontvlucht, zondigt. Plichtverzaking en onrecht zijn twee ondeugden die voortvloeien uit het

¹⁾ II. 16. 46.

²⁾ Ed. J. Stich en H. Schenkl.

³⁾ IX. 1.

⁴⁾ IX. 1.

⁵⁾ IX. 1.

feit dat men handelt in strijd met de als god beschouwde natuur. ¹⁾ Ἔτι δὲ ὁ φοβούμενος τοὺς πόνους φοβηθήσεται ποτε καὶ τῶν ἐσομένων τι ἐν τῷ κόσμῳ. τοῦτο δὲ ἤδη ἀσεβές· ὁ τε διώκων τὰς ἡδονὰς οὐκ ἀφέξεται τοῦ ἀδικεῖν· τοῦτο δὲ ἐναργῶς ἀσεβές: „Hij die moeite vreest zal ook eens vreezen voor wat moet gebeuren in deze wereld; dit is plichtverzaking. Wie naar genoegens streeft zal zijn hand ook niet kunnen afhouden van onrecht, dit is zondigen”.

Het substantief *ὁσιότης* beteekent ook berusting in de dingen zooals de godheid die bestiert. Laat het verleden over aan zich zelf en de toekomst aan de goddelijke voorzienigheid: ²⁾ καὶ τὸ παρὸν μόνον ἀπευθύνῃς πρὸς ὁσιότητα καὶ δικαιοσύνην· ὁσιότητά μὲν, ἵνα φιλῆς τὸ ἀπονεμόμενον: „Richt het aanwezige in de banen van berusting en onderwerping, opdat gij tevreden moogt zijn met uw lot”.

De goede werken, waarvoor men in het hiernamaals beloond wordt, heeten *ἔργα ὅσια*, vrome, d.i. godewelgevallige daden. Het is onaannemelijk dat de goeden geen tweede bestaan zouden hebben wanneer zij eenmaal getorven zijn: ³⁾ ἐπὶ πλεῖστον δι' ἔργων ὁσίων καὶ ἱερουργιῶν συνήθεις τῷ θεῷ γενομένους: „vooral wanneer zij door vrome handelingen en offers bevriend geworden zijn met de godheid”.

Opvattingen huldigen, die in strijd met de goddelijke voorzienigheid zijn, is οὐχ ὅσιον. De goden zorgen voor alles en allen tot in de kleinste bijzonderheden toe. Aan te nemen nu dat de goden nergens voor zorgen is: ⁴⁾ πιστεύειν μὲν οὐχ ὅσιον ongeoorloofd te gelooven. “Ὅσιος wordt ook toegepast op het menschelijk handelen in den zin van eerlijk, oprecht. Laten wij ons niet met anderen bemoeien doch alleen op onze eigen daden letten: ⁵⁾ ἵνα αὐτὸ τοῦτο δίκαιον ᾖ καὶ ὅσιον: „of zij rechtschapen en eerlijk zijn”. Zoo wordt *ὅσιος* ook toegepast op het levensgedrag in den zin van ongerept. ⁶⁾ Βραχύς ὁ βίος· εἰς καρπὸς τῆς ἐπιγείου ζωῆς, διάθεσις ὁσία καὶ πράξεις κοινωτικάι: „Kort is het leven; de eenige oogst van ons aardsch bestaan is een levensgedrag zonder blaam en vrucht van gemeen-

¹⁾ IX. 1.

²⁾ XII. 1.

³⁾ XII. 5.

⁴⁾ VI. 44.

⁵⁾ IV. 18.

⁶⁾ VI. 30.

schapsgevoel". Synoniem met *διάθεσις ὅσια* is τὸ ὅσιον. Wees in alles de leerling van Antoninus, denk aan zijn standvastigheid, zijn verstandige ondernemingen ¹⁾ καὶ τὸ ἑμαλὲς πανταχοῦ, καὶ τὸ ὅσιον, καὶ τὸ εὐδιον τοῦ προσώπου καὶ τὸ μελίχριον, καὶ τὸ ἀκενόδοξον: aan zijn onveranderlijke gelijkmatigheid, zijn ongerepte levenswandel, helderheid van gelaat, zachtheid van karakter en verachting van roem. Van dezen Antoninus vertelt Aurelius ²⁾ ὡς θεοσεβῆς χωρὶς δεισιδαιμονίας hoe vroom hij was zonder tot bijgeloof te vervallen. Dat θεοσεβῆς de ware vrome is hebben we reeds eerder vastgesteld ³⁾, geheel synoniem hiermee is ὅσιος gebruikt. Sprekend over Socrates en diens dood merkt Aurelius op, dat men zich moet afvragen: ⁴⁾ εἰ ἐδύνατο ἀρκεῖσθαι τῷ δίκαιος εἶναι τὰ πρὸς ἀνθρώπους καὶ ὅσιος τὰ πρὸς θεούς: of hij tevreden kon zijn over zijn rechtsheden tegenover menschen en over zijn plichtsvervulling ten opzichte van de goden. In dit citaat zijn ὅσιος en δίκαιος duidelijk gescheiden, hoewel zij dikwijls als synoniemen van elkaar optreden. Hier blijkt dat men δίκαιος is door zijn zedelijke plichten na te komen, ὅσιος door zijn godsdienstige plichten te vervullen.

Palaeophatus ⁵⁾.

In het werk van dezen schrijver komt slechts één keer εὐσέβεια voor, dat dan de wederzijdsche opofferende echtelijke liefde teekent. Toen Admetus op het punt stond te sterven wilde niemand het op zich nemen om voor hem den dood in te gaan behalve zijn echtgenoot Alcestis. ⁶⁾ Ἡρακλῆς αὐτὴν διὰ τὴν εὐσέβειαν ἀφελόμενος, καὶ ἀναγαγὼν ἐκ τοῦ ᾗδου, ἀπέδωκεν Ἀδμήτῳ: „Heracles ont-rukte haar en voerde haar weg uit den Hades, op grond van haar opofferende liefde voor haar man”.

Philodemus. ⁷⁾

Het slecht behandelen van smeekelingen en priesters valt onder ἀσεβεῖν. ⁸⁾ Ἀσεβεῖν εἰς ἱερεῖς ὑβρίζοντας καὶ παροινουῦντας εἰς ἰκέτας:

¹⁾ VI. 30.

²⁾ VI. 30.

³⁾ p. 39.

⁴⁾ VII. 66.

⁵⁾ Ed. Joh. Fischerus.

⁶⁾ XXXXI. 1. 1.

⁷⁾ Ed. André v. Krevelen.

⁸⁾ De Ira. col. 14.

„Zij zondigden door priesters overmoedig en smeekelingen slecht te behandelen”. Uit het feit dat hier priesters en smeekelingen in één adem genoemd worden, en het vergrijp tegen beide groepen als ἀσεβείν beschouwd wordt, valt op te maken dat de smeekelingen, even goed als de priesters, onder goddelijke bescherming stonden.

Philodemus is een Epicureisch wijsgeer, bijgevolg gebruikt hij de wending οὐχ ὄσιον om aan te duiden wat in strijd is met de deugdenleer van den catechismus der Epicureërs. Zij beschouwden de onverstoorbare gemoedsrust ἀταραξία als de hoogste deugd. Alwat nu tegen deze hoofddeugd indruischt is οὐχ ὄσιον. Vandaar verklaart hij: 1) „τὴν δ' ἐρωτικὴν οὐ δ' ὄσιον λέγειν ἀρετὴν: „de erotiek als deugd beschouwen is onjuist”. Hartstochtelijke liefde schaadt de ἀταραξία, het is dus οὐχ ὄσιον haar als deugd aan te merken.

Dio Chrysostomus. 2)

Bij hem zien we ἀσέβεια toegepast in den zin van goddeloosheid 3).

Homerus stelde het voor, dat Ares en Aphrodite gewond werden door Diomedes, dit standpunt is ἀσεβές. 4) Οὐκ ἔχων δὲ ὅτι εἶπη ἀληθές, διὰ τὴν ἀπορίαν εἰς ἀδύνατα ἐμπίπτων καὶ ἀσεβῆ πράγματα: „Niet wetend de waarheid te zeggen vervalt hij tot onmogelijke en godenkrenkende verhalen”.

Εὐσέβεια gebruikt hij in den zin van 5) vroomheid en 6) godsdienst.

Daar deze schrijver het Euhemerisme huldigt, worden de termen onveranderd, in religieuze zin, toegepast op deze categorie goden. De heroën van hun eer berooven en hen smaden, wordt als een 7) ἀσέβημα beschouwd. De krans van hun beelden wegnemen of hun beelden bespatten beteekent 8) ἀσεβεῖν.

Naast dit godsdienstig gebruik zien wij de termen ook van toepassing op meer menschenlijke aangelegenheden. Geheel over-

1) De Dis. fr. 76.

2) Ed. De Arnim.

3) Orat. I. 53.

4) Orat. XI. 87.

5) Orat. XXXI. 146.

6) Orat. XII. 48.

7) Orat. XXXI. 81.

8) Orat. XXXI. 81.

eenkomstig de definitie van ἀσεβημα bij Polybuis ¹⁾ zien wij ἀσεβημα gebezigd om het onrecht, dat den dooden geschiedt, aan te wijzen. ²⁾ Τὰ γὰρ περὶ τοὺς κατοικοιχομένους γίνεομενα οὐκ ὀρθῶς ἀσεβήματα κέκληται: „De bejegeningen, den dooden aangedaan, worden ἀσεβήματα genoemd”.

Zij, die zich aan hun ouders vergrijpen, ἀσεβοῦσι. ³⁾ Οἱ γοῦν περὶ τοὺς γονεῖς ἐξαμαρτάνοντες, ὅτι τῆς πρώτης καὶ μεγίστης ὑπῆρξαν εὐεργεσίας εἰς ἡμᾶς, εἰκότως ἀσεβεῖν δοκοῦσιν: „Zij, die misdrijf plegen jegens hun ouders, hoewel zij ons toch de grootste weldaden bewezen hebben, geven duidelijk blijk van piëteit verstooken te zijn”.

⁴⁾ Ἀσεβής duidt in het algemeen boosdoeners aan.

De eerroof, waaraan men zich schuldig maakt door beelden, die iemand gewijd heeft, te schenden, of de daarop staande inscripties weg te nemen; door eestelés te beschadigen of de opschriften ervan weg te nemen, heet ἀσέβημα. Na hietegen gewaar-schuid te hebben, zegt hij: ⁵⁾ „οὐ τοίνυν οὐδὲ ἐκεῖνό ἐστιν ἀφετέον, ἐπεὶ περ τοὺς λόγους ὡς ἐπ’ ἀσεβήματι ἐποιησάμην: „dit moet men niet over het hoofd zien, daar ik, om zoo te zeggen, over een eer-roovend bedrijf gesproken heb”. Ook het werkwoord ἀσεβεῖν wordt gebruikt in den zin van eerroof plegen. ⁶⁾ Ἐὰν οὖν ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀναθημάτων ἀφελῶν τις τοῦ θέντος τὸ ὄνομα ἄλλον ἐπιγράφη, μόνον τοῦτον οὐκ ἀσεβεῖν φήσομεν;: „Wanneer iemand van de wij-geschenken, door een ander gegeven, den naam van den schenker wegneemt en er een anderen naam op aanbrengt, zeggen wij dan niet dat hij eerroof pleegt?”

Het vernielen van iemands standbeeld uit afgunst heeft het epitheton ἀσεβής. Theagenes was een groote politieke persoonlijkheid, doch had een mededinger dien hij tijdens zijn leven haatte, ⁷⁾ τελευτήσαντος δὲ πρᾶγμα πάντων ἀνοητότατον καὶ ἀσεβέστατον ἐποίησεν: τὸν γὰρ ἀνδριάντα αὐτοῦ τὸν ἐστῶτα ἐν μέσῃ τῇ πόλει νύκτωρ ἐμαστίγου na diens dood echter beging hij een zeer onverstandige en lage

¹⁾ p. 2.

²⁾ Orat. XXXI. 14.

³⁾ Orat. XXXI. 15.

⁴⁾ Orat. XXXI. 28.

⁵⁾ Orat. XXXI. 87.

⁶⁾ Orat. XXXI. 89.

⁷⁾ Orat. XXXI. 96.

daad: het standbeeld van zijn tegenstander, dat midden in de stad stond, beschadigde hij 's nachts.

'Ασέβεια vertegenwoordigt in zeer algemeenen zin onrecht. Waar magistraten, rechters en wetten slecht zijn, daar is het leven ongelukkig en ¹⁾ *στάσεις καὶ ἀδικίαι καὶ ὕβρεις καὶ ἀσέβεια πολλὴ φύεται παρ' αὐτοῖς* is de bodem geschikt voor opstand, onrecht, overmoed, kortom voor allerlei misdadigheid.

De wending *οὐκ εὐσεβές* teekent een levensgedrag dat een fatsoenlijk mensch niet past. Men moet niet geheel opgaan in sexueele genoegens, spijs en drank: ²⁾ *μὴ γὰρ οὐδὲ εὐσεβές τὰ τοιαῦτα περὶ τοῦ μετρίου καὶ πεπαιδευμένου διανοηθῆναι ποτε ἀνδρός* het is zelfs onbehoorlijk zoo iets ooit van een fatsoenlijk en welopgevoed mensch te denken.

Een frappant gebruik van *ἀσέβεια* is dat het beteekenen kan diefstal onder bezwarende omstandigheden, het duidt n.l. aan diefstal bij gelegenheid van schipbreuk en stranding. Na een zware schipbreuk is Dio in Euboea geland. Doelloos rondlopend wordt hij voor de rechtbank gebracht en o.a. ervan beschuldigd dat hij reeds langen tijd als kustbewoner van Euboea zich rijk gestolen heeft aan menschen, die bij de kust schipbreuk lijdten. In zijn verdediging zegt Dio dan: ³⁾ *“Ο δὲ ἐτόλμησεν εἰπεῖν περὶ τῶν ναυαγίων, πρᾶγμα οὕτως ἀνόσιον καὶ πονηρόν.... πρὸς γὰρ τῇ ἀσεβείᾳ καὶ ἀδύνατόν ἐστιν ἐκεῖθεν καὶ ὅτιοῦν λαβεῖν: „Hij heeft ons durven beschuldigen van een zoo afschuwelijke en laaghartige diefstal bij gelegenheid van schipbreuk en stranding.... behalve dat dit diefstal onder bezwarende omstandigheden zou zijn, is het zelfs ook onmogelijk ook maar iets ervan weg te nemen”.*

Hier beteekent dus *ἀσέβεια* gequalificeerde diefstal, wat ook aangeduid wordt met *πρᾶγμα ἀνόσιον καὶ πονηρόν; ἀνόσιος, πονηρός* en *ἀσεβής* dekken elkaar.

Wanneer men weet dat iemand ware woorden gesproken heeft is het *ἀσεβές* dit niet als zoodanig te bevestigen. Toen Dio zijn verdediging uitgesproken had, stond iemand, die ervan overtuigd was dat hij naar waarheid gesproken had, op en zei: ⁴⁾ *„δεινόν μοι δοκεῖ, μᾶλλον δὲ ἀσεβές μὴ εἰπεῖν ἂ συνεπίσταμαι: „het komt*

¹⁾ Orat. LXIX. 6.

²⁾ Orat. LXXIIX. 30.

³⁾ Orat. VII. 51.

⁴⁾ Orat. VII. 54.

mij onbillijk, ja zelfs oneerlijk voor, zijn bevestigingen niet te bekrachtigen, daar ik weet dat ze waar zijn”.

Eenmaal wordt het critiseeren van groote figuren als ἀσεβῆν gekenmerkt, juist zooals wij overdrachtelijk van „heiligschennis” spreken. Dio oefent critiek uit op Homerus en zegt: 1) „ἀλλ’ ὅμως ὑπὲρ τηλικούτων ὄντος τοῦ λόγου τινὲς τῶν σοφιστῶν ἀσεβεῖν με φήσουσιν Ὁμήρῳ ἀντιλέγοντα: „daar het gesprek over zulke belangrijke onderwerpen gaat, zullen sommige sophisten beweren dat ik heiligschennis pleeg door Homerus tegen te spreken”.

Evenals εὐσέβεια beteekent ook ὁσιότης vroomheid 2). Wij zullen in het volgende εὐσεβῆς ontmoeten in den zin van een juiste opvatting aangaande de goden hebben 3), geheel synoniem hiermee is ὁσιος. 4) “Ὅστις δὲ κακὸς ὢν ἡγγεῖται ποτε θεοῦς ἀρέσκειν, κατ’ αὐτὸ τοῦτο πρῶτον οὐχ ὁσιος ἐστίν· ἢ γὰρ ἀνόητον ἢ πονηρὸν νενόμικε τὸ θεῖον: „Wie slecht is waant dat hij niettemin soms den goden behaagt, is juist in deze opvatting verkeerd georiënteerd, want hij meent dat de godheid ofwel dwaas ofwel slecht is”.

Het adverbium ὁσίως is weer te geven met een den goden passende wijze. Zoo ontmoet men de uitdrukking 5) ὁσίως δὲ θεραπεῦσαι θεοῦς de goden op passende wijze vereeren. Naast εὐσεβεῖν θεοῦς treffen wij hier θεραπεῦσαι θεοῦς aan, waaruit blijkt dat deze twee werkwoorden als synoniemen kunnen optreden. Ook beteekent 6) ὁσιος vroom en 7) ἀνόσιος goddeloos.

In den geest van de Stoa wijst de verbinding ὁσιος καὶ εὐσεβῆς op het eenvoudige natuurlijke leven, waarbij de levenseischen tot het noodzakelijke beperkt worden. Dio trad te Rome als zedenmeester op en wees de Romeinen er op dat zij gelukkig zouden zijn als zij rijkdom, goud, zilver en allerlei weeldeartikelen, waarnaar zij zoo ijverig streefden, zouden verachten. Naarmate gij toeneemt, zoo sprak hij, in rechtvaardigheid en matigheid, zult gij minder om deze dingen geven en evenmin zult gij waarde hechten aan een groot aantal slaven: 8) ὅσω γὰρ ἂν εὐσεβέστεροι καὶ

1) Orat. XI. 14.

2) Orat. III. 53.

3) p. 107.

4) Orat. I. 16.

5) Orat. LXIX. 2.

6) Orat. LXIX. 4.

7) Orat. LXIX. 4.

8) Orat. XIII. 35.

ὀσιώτεροι γένησθε, τοσούτω ἐλάττων ἔσται παρ' ὑμῶν ὁ λιβανωτὸς καὶ τὰ θυμιάματα καὶ τὰ στεφανώματα, καὶ θύσετε ἐλάττους θυσίας καὶ ἀπ' ἐλάττονος δαπάνης: „Hoe eenvoudiger en natuurlijker gij leeft des te minder wierook, offers en kransen hebt gij noodig en ook zult gij minder offers brengen en minder kostbare”. Dio neemt hier een Stoïcijnsch standpunt in, waarnaar men ὀσιος en εὐσεβής te beoordeelen heeft.

Dezelfde verbinding teekent ook de lage handelwijze der Atheners jegens Socrates. Van de Atheners heet het: ¹⁾ ἔτι γὰρ νῦν ὀνειδίζονται περὶ Σωκράτους, ὡς οὔτε δικαίως οὔτε ὀσίως τῷ ἀνδρὶ προσερχθέντες: „Zelfs nu nog worden zij berispt om Socrates, dien zij onrechtvaardig en in strijd met zijn verdiensten behandeld hebben”.

Evenals εὐσεβής op de verhouding tusschen ouders en kinderen slaat, heeft ook ὀσιος er betrekking op. ²⁾ Ὅστις μὲν γὰρ ἀγνώμων περὶ τοὺς φύσει γονέας, οὐκ ἂν γένοιτο ὀσιος οὐδὲ πρὸς τοὺς θεμένους αὐτόν: „Wie ondankbaar is jegens zijn natuurlijke ouders zal ook niet dankbaar zijn jegens de ouders die hem aannemen”.

De wending ὁ μὴδὲ εἰπεῖν ὀσιον zou men kunnen vertalen met *venia sit verbo*. Zij die alles, ook de menschen, haten: ³⁾ ὁ μὴδὲ εἰπεῖν ὀσιον, τοῖς θεοῖς ἀπεχθάνονται, worden, vergeef mij het woord, bij de goden verafschuwd.

Een unieke beteekenis heeft ὀσιος in het volgende. Inrichtingen voor lichtekooien moet men niet oprichten ⁴⁾ ἐν τε παρόδοις ἀρχόντων καὶ ἀγοραῖς, πλησίον ἀρχείων τε καὶ ἱερῶν, μεταξύ τῶν ὀσιωτάτων bij de huizen der magistraten en op de markten naast de Staatsgebouwen en tempels, te midden van deze deftige buurten. Dit vormt een afwijking van de vaak gemaakte onderscheiding ἱερὰ tempels en ὀσια profane gebouwen ⁵⁾.

Het wil mij voorkomen dat μεταξύ τῶν ὀσιωτάτων in het kort de vooraf opgesomde wijken en gebouwen samenvat. Deze gebouwen zijn tempels, Staatsgebouwen en magistraatswoningen, zoodat men het kan weergeven, zooals ik in mijn vertaling reeds getracht heb, met in deze indrukwekkende, def-

¹⁾ Orat. XLVII. 7.

²⁾ Orat. XLI. 4.

³⁾ Orat. XLI. 11.

⁴⁾ VIII. 134.

⁵⁾ p. 58.

tige wijken, waar genoemde inrichtingen niet op hun plaats zijn.

Dat de woordgroepen εὐσεβής en ὅσιος congruent zijn, blijkt duidelijk uit het feit dat zij als equivalent optreden; zoo zijn synoniem ¹⁾ ὅσιος en εὐσεβής, ²⁾ εὐσέβεια en ὀσιότης, ³⁾ ἀνόσιος, πονηρός en ἀσεβής. Verder zijn ook ⁴⁾ εὐσεβεῖν en θεραπεύειν synoniem.

Plutarchus. ⁵⁾

Bij dezen vromen moralist treffen wij beide woordgroepen, zooals men verwachten mag, zeer vaak aan.

Beschouwen wij eerst de gevallen, waarin zij in de verhouding tot de goden gebruikt worden. Van de „bijgeloovigen” zegt Plutarchus dat zij door allerlei vreemde en barbaarsche namen ⁶⁾ καταισχύνειν καὶ παρανομεῖν τὸ θεῖον καὶ πάτριον ἀξίωμα τῆς εὐσεβείας de godheid beleedigen en de van oudsher bestaande waardigheid van onze religie schenden. Zoo vertelt hij ook dat Aemilius opgenomen werd in het college der wichelaars; hun functie was niet alleen een eerepost doch ook een wetenschap, waardoor het oordeel bevestigd wordt van die wijsgeeren ⁷⁾ ὅσοι τὴν εὐσέβειαν ὥρισαντο θεραπείας θεῶν ἐπιστήμην εἶναι: die den godsdienst beschreven hebben als een wetenschap om de goden naar behooren te eeren.

Ἀσέβεια heet iedere verdraaide vorm van εὐσέβεια, zoowel de ἀθεότης als de δεισιδαιμονία. Na een bespreking van de eigenaardige praktijken der „bijgeloovigen” zegt hij: ⁸⁾ ὅθεν ἔμοιγε καὶ θαυμάζειν ἔπεισι τοὺς τὴν ἀθεότητα φάσκοντας ἀσέβειαν εἶναι, μὴ φάσκοντας δὲ τὴν δεισιδαιμονίαν, καίτοι γ' Ἀναξαγόρας δίκην ἔφυγεν ἀσεβείας ἐπὶ τῷ λίθον εἰπεῖν τὸν ἥλιον, Κιμμερίους δ' οὐδεὶς εἶπεν ἀσεβεῖς ὅτι τὸν ἥλιον οὐδ' εἶναι τὸ παράπαν νομίζουσι: „Ik verwonder mij over hen die atheïsme als ἀσέβεια bestempelen, terwijl ze dit niet zeggen van bijgeloof. Anaxagoras werd voor de recht-

¹⁾ p. 74. 75.

²⁾ p. 74.

³⁾ p. 73.

⁴⁾ p. 74.

⁵⁾ Ed. Moral. M. Pohlenz—W. Sieveking. Nachstädt-Titchener. Vit. Cl. Lindskog—K. Ziegler.

⁶⁾ De Sup. 3.

⁷⁾ Vit. Aemil. Paul. 3.

⁸⁾ De Sup. 10.

bank gebracht op grond van atheïsme omdat hij beweerde dat de zon een steen was, niemand echter noemt de Cimmiërs atheïsten hoewel deze menschen heelemaal niet in het bestaan van de zon gelooven".

Εὐσέβεια duidt dus niet alleen in het algemeen den godsdienst aan, doch ook den waren godsdienst, dezen in tegenstelling tot bijgeloof en atheïsme.

Dit wordt duidelijk bewezen door de volgende passage. ¹⁾ Οὕτω γὰρ ἔνιοι φεύγοντες τὴν δεισιδαιμονίαν ἐμπίπτουσιν εἰς ἀθεότητα τραχεῖαν καὶ ἀντίτοπον, ὑπερπηδῆσαντες ἐν μέσῳ κειμένην τὴν εὐσέβειαν: „Sommige menschen trachten bijgeloof te vermijden doch vervallen in een ruw en hard atheïsme, terwijl ze den waren godsdienst, die in het midden ligt, over het hoofd zien".

Priesters, die hun priesterlijke plichten ten opzichte van de goden niet stipt vervullen, maken zich schuldig aan ἀσεβεῖν τοὺς θεοὺς. Daarom mochten de priesters van Bacchus geen ambt bekleeden, want zou toevallig hun wereldsch en godsdienstig ambt hen op hetzelfde moment opgeëischt hebben, dan zouden zij ²⁾ νῦν μὲν ἀσεβεῖν τοὺς θεοὺς, νῦν δὲ βλάπτειν τοὺς πολίτας ofwel hun plichten jegens de goden ofwel jegens hun medeburgers verzaakt hebben.

Opmerkelijk is dat hij, die met opzet een bepaalde godheid van zijn offers uitsluit, als ἀσεβής beschouwd wordt. Cyanippus, een Syracusiër, offerde alleen aan Dionysus niet. Toen de Syracusiërs door pestziekte gekweld werden gaf de Pythische godheid hun den raad: ³⁾ δεῖν τὸν ἀσεβῆ τροπαίοις θεοῖς σφαγιάσαι dezen godenkrenkenden man aan de kwaadafwendende goden te offeren.

Het vertrouwen dat men bij groote ondernemingen op de goden heeft, wordt met εὐσέβεια uitgedrukt. De motieven voor zijn verwachting van succes worden opgesomd wanneer Alexander zijn tocht naar Klein-Azië onderneemt. ⁴⁾ Αὐτὸς δ' εἶχεν ἐν ἑαυτῷ τὰς μεγάλας ἐλπίδας εὐσέβειαν περὶ θεοῦ: „Zelf bezat hij in zich ge-gronde hoop: vast vertrouwen op de goden". Nog duidelijker wordt εὐσέβεια in genoemden zin gebruikt door Fabius Maximus. Toen deze tot dictator gekozen was hield hij een rede tot de sol-

¹⁾ De Sup. 14.

²⁾ Quaest. Rom. 13.

³⁾ Parall. Graec. et Rom. 19.

⁴⁾ De Alex. fort. aut virt. 12.

daten. Hij verzekerde hen dat niet de lafheid van de soldaten maar de minachting van de veldheeren jegens de goden de oorzaak van hun nederlaag was geweest. Hij spoorde ze aan den vijand niet te vreezen en de goden te verzoenen en te eeren. 1) Οὐ δεισιδαιμονίαν ἐνεργαζόμενος ἀλλὰ θαρρύνων εὐσεβείᾳ τὴν ἀρετὴν καὶ ταῖς παρὰ τῶν θεῶν ἐλπίσι τὸν ἀπὸ τῶν πολεμίων φόβον ἀφαιρῶν καὶ παραμυθούμενος: „Hij deed dit niet om bijgeloof bij hen wakker te roepen doch om door het vertrouwen op de goden hun dapperheid te versterken en om hun vrees voor den vijand, door verwachtingen van de goden, weg te nemen”.

Op Alexander wordt ook εὐσεβῆς toegepast in de beteekenis van: een verheven opvatting aangaande de goden hebben. 2) Εὐσεβέστερος δὲ Διομήδους· ὁ μὲν γὰρ θεοῖς μάχεσθαι ἦν ἔτοιμος, ὁ δὲ πάντα τοὺς θεοὺς ἐνόμιζε κατορθοῦν: „Alexander had een verhevener opvatting van de goden dan Diomedes; deze was bereid met de goden te strijden, hij echter beschouwde de goden als de bewerkers van elk succes”.

Wanneer menschen zich eer, aan goden bewezen, aanmatigigen beteekent dit ἀσεβεία begaan. In grenzenlooze hoogmoed lieten velen zich goden noemen en tempels voor zich bouwen. Dit alles echter duurde slechts korten tijd en dan verdwenen zij 3) κενότητα καὶ ἀλαζονεῖαν μετ’ ἀσεβείας καὶ παρανομίας προσοφλόντες beschuldigd van goddelooze ijdelheid, grootdoenerij, charlatanerie en onrecht.

Hermesbeelden verminken en de mysteriën van Demeter profaneeren valt onder ἀσεβεῖν. Zoo wordt ook van Alcibiades verteld dat hij in dronkenschap op bespottelijke wijze de mysteriën nabootste. 4) Ταῦτα γὰρ ἐν τῇ εἰσαγγελίᾳ γέγραπται Θεσσαλοῦ τοῦ Κίμωνος, εἰσαγγείλαντος Ἀλκιβιάδην ἀσεβεῖν περὶ τῷ θεῷ: „Aldus luidde de aanklacht van Thessalus, den zoon van Cimon, die Alcibiades aanklaagde als schender van Ceres en Proserpina”. Zeer opmerkelijk is nu dat er tusschen ἀσεβεῖν en ἀδικεῖν niet het geringste verschil kan bestaan, zoodat zij volledig elkaars synoniemen zijn; de aanklacht tegen Alcibiades wordt n.l. ook als

1) Fab. Max. 4.

2) De Alex. fort. aut virt. 12.

3) De Isis. et Osir. 24.

4) Vit. Alcib. 19.

volgt weergegeven: ¹⁾ Θεσσαλὸς Κίμωνος Λακιάδης Ἀλκιβιάδην Κλεινίου Σκαμβωνίδην εἰσήγγειλεν ἀδικεῖν περὶ τῷ θεῷ ἀπομιμούμενον τὰ μυστήρια: „Thessalus, de zoon van Cimon, een Lakiade, heeft Alcibiades, een Scambonicëer, den zoon van Clinias, beschuldigd gezondigd te hebben tegen Ceres en Proserpina door de mysteriën na te bootsen”.

Tempels ontheiligen en in brand steken is ²⁾ ἀσεβεῖν, tempelplundering ³⁾ ἀσέβημα. ⁴⁾ Εὐσέβεια is vroomheid en ⁵⁾ εὐσεβής vroom.

Hoezeer de eisch gold dat het uitwendig godsdienstige een weerspiegeling moest zijn van een innerlijk godsdienstige overtuiging blijkt ons uit een mededeeling over Domitianus. Zou men, na een beschouwing van het Capitool, vervolgens het paleis van Domitianus, de zuilengangen, zalen, badkamers, vrouwenvertrekken etc. bezichtigen, dan zou men zeker zeggen: ⁶⁾ οὐκ εὐσεβῆς οὐδὲ φιλότιμος τὺ γ' ἐσσί· ἔχεις νόσον· χεῖρεις κατοικοδομῶν: „Het komt bij u niet voort uit vroomheid noch uit prachtliefde, doch het is een ziekte bij u en gij kunt niet buiten bouwen”. Domitianus bouwde en versierde weliswaar de tempels der goden, maar uit andere dan religieuze motieven; daarom was hij οὐκ εὐσεβῆς. Zoo bewijst ons het gedrag van Ptolemaeus dat men ook onder εὐσέβεια een innerlijke vroomheid verstond en niet het uitwendig eerbetoon. Lof, die aan misdaden bewezen wordt als waren het deugden, neemt den schroom van boosdoeners weg. ⁷⁾ Οὗτος Αἴγυπτον ἀπώλεσε, τὴν Πτολεμαίου θηλότητα, καὶ θεοληψίαν, καὶ ὀλολυγμοὺς καὶ τυμπάνων ἐγχαράξεις, εὐσέβειαν ὀνομάζων καὶ θεῶν λατρείαν: „Deze valsche lof heeft ook Egypte ten gronde gericht omdat het de verweekelijkheid van Ptolemaeus, zijn bijgeloof, het luid roepen en het slaan op de pauken, vroomheid en eerbetoon jegens de goden noemde”.

Ook treft men εὐσέβεια aan als wetenschappelijk-gefundeerde kennis aangaande de goden. Onkunde leidt tot allerlei dwaze en verwarde begrippen. De natuurkundige wijsbegeerte bestrijdt dit

¹⁾ Vit. Alcib. 22.

²⁾ Vit. Arist. 10.

³⁾ Vit. Nic. 16.

⁴⁾ Vit. Num. 6.

⁵⁾ Vit. Num. 7.

⁶⁾ Poplic. 15.

⁷⁾ De Adul. et Amic. 12.

en in plaats van een schrikbarend en door inbeelding verhit bijgeloof ¹⁾ τὴν ἀσφαλῆ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν εὐσέβειαν ἐνεργάζεται roept zij onomstootelijke godskennis in het leven, verbonden met het beste vertrouwen. Zoo moet men wellicht ook in het volgende εὐσέβεια weergeven met godsdienstkennis, theologie. Een zeker genre disputen is geschikt voor maaltijden, sommige onderwerpen doet de geschiedenis aan de hand, andere ontstaan in spontane gesprekken: ²⁾ πολλὰ μὲν εἰς φιλοσοφίαν παραδείγματα, πολλὰ δ' εἰς εὐσέβειαν ἐχούσας: die veel voorbeelden bevatten betreffende wijsbegeerte, ook betreffende theologie.

Zoo doet ook εὐσεβής zich voor in den zin van godsdienstig-onderlegd. De een spreekt gaarne hierover, de ander daarover; over offers, orakels etc. spreekt gaarne de ³⁾ εὐσεβής.

Wat in strijd is met de voorschriften van religieuze feesten wordt als een ἀσέβεια beschouwd. Clodius schond Pompeia, de vrouw van Caesar, juist op een tijd dat vrouwen in het huis van Caesar godsdienstfeesten hielden, waarbij mannen geen toegang hadden. Caesar ⁴⁾ δίκην ἀσεβείας ἐγράψατο τῷ Κλωδίῳ daagde hem voor de rechtbank wegens schending van een godsdienstige traditie.

Tusschen religieuze nauwgezetheid ⁵⁾ (εὐσέβεια) en overdreven vroomheid (εὐσέβεια) il n'y a qu'un pas. Zoo treft men εὐσέβεια aan in den zin van overdreven religieuze nauwgezetheid. Nicias gaf allerlei theaterspelen; dat deze vermakelijkheden de gunst van de massa beoogden was voor iedereen doorzichtig; toch als men het karakter van Nicias kende dan zou men ervan overtuigd zijn dat dit alles slechts ⁶⁾ εὐσεβείας ἐπακολούθημα γενέσθαι een gevolg was van overdreven godsdienstigheid. Immers, zoo zegt Plutarchus in hetzelfde hoofdstuk, hij behoorde tot τῶν ἐκπεπληγμένων τὰ δαιμόνια καὶ θειασμῶ προσκείμενος: die menschen die zeer bangst voor de goddelijke machten zijn en overhellen tot overdreven geloof. Iederen dag offerde hij aan de goden en hij had een wichelaar in huis. Deze εὐσέβεια van Nicias wordt echter onder andere omstandigheden weer als stiptheid in het vervullen

¹⁾ Vit. Pericl. 6.

²⁾ Quaest. Conv. I. 1. 4.

³⁾ Quaest. conv. II. 1. 3.

⁴⁾ Vit. Cicer. 28.

⁵⁾ p. 40.

⁶⁾ Vit. Nic. 4.

van godsdienstplichten beschouwd. Toen Nicias n.l. vrede gesloten had met den vijand had iedereen den mond vol over hem ¹⁾ ὡς ἀνὴρ εἶη θεοφιλῆς καὶ τὸ δαιμόνιον αὐτῷ δι' εὐσέβειαν ἐπωνύμῳ γενέσθαι τοῦ μεγίστου καὶ καλλίστου τῶν ἀγαθῶν δέδωκε als een man door de goden begunstigd en wien de goden, wegens zijn stiptheid inzake godsdienst, de eer gegeven hadden het allerhoogste en het allervoortreffelijkste goed tot stand te hebben gebracht.

Wanneer er gesproken wordt over de εὐσέβεια van vorsten kan dit dikwijls gevoeglijk weergegeven worden met: belangstelling voor het godsdienstig leven. Plutarchus somt de door Numa ingestelde priesterschappen op en zegt dat hij er nog veel meer zou kunnen aangeven, doch hij wil er slechts twee vermelden n.l. dat van de Saliërs en Fetialen: ²⁾ αἱ μάλιστα τὴν εὐσέβειαν τοῦ ἀνδρὸς ἐμφαίνουσιν omdat deze het meest zijn belangstelling voor het godsdienstig leven releveeren.

Zelfs het concreet offer wordt onder εὐσέβεια verstaan. Numa had verschillende geheimzinnige instellingen ingevoerd: men mocht den goden geen wijn plengen van een ongesnoeiden wijnstok, men mocht geen offer brengen zonder meel, onder het bidden moest men zich ronddraaien en na het bidden gaan zitten. ³⁾ Τὰ μὲν οὖν πρῶτα δύο τὴν γῆς ἐξημέρωσιν ἔοικε διδάσκειν, ὡς μύριον εὐσεβείας οὔσαν: „De eerste twee voorschriften schijnen er op te wijzen dat de landbouw een deel is van het offer”. Hier is m.i. zeker met εὐσέβεια „offer” bedoeld in concreten zin. Immers wijn en meel, landbouwproducten dus, zijn een essentieel bestanddeel van het offer, dat tot zijn volledigheid geraakt door de ritueele voorschriften volgens welke de offers moeten geschieden. De wijn en het meel bepalen de stof, de ritueele voorschriften den vorm van het offer.

Evenals εὐσέβεια den waren godsdienst aangeeft ⁴⁾, duidt het ook de ware godsvrucht aan. Tullus Hostilius dreef openlijk den spot met den godsdienst. Door een zware ziekte tot inkeer gekomen ⁵⁾ εἰς δεισιδαιμονίαν ἐνέδωκεν οὐδέν τι τῆ κατὰ Νομᾶν εὐσεβεία

¹⁾ Vit. Nic. 9.

²⁾ Vit. Num. 12.

³⁾ Vit. Num. 14.

⁴⁾ p. 77.

⁵⁾ Vit. Num. 22.

προσήκουσαν verviel hij tot bijgeloof, geheel onderscheiden van de ware godsvrucht van Numa.

Dat de verheerlijking van een mensch, als ware hij een goddelijk wezen, niet strookte met het gevoelen van sommige Grieken leeren ons eenige versregels. Demetrius had groote praestaties verricht; in huldebetuigen ter eere van hem ging men over tot buitensporige vleierijen. Zoo werd op advies van Stratocles besloten om hem, telkens als hij naar Athene kwam, te ontvangen als Bacchus en Ceres en de feesten van Dionysus in plaats van Dionysia Demetria te noemen. De godheid gaf hierover haar toorn te kennen door den peplos met een windruk door midden te scheuren. Dit had tot gevolg dat Philippides, een vijand van Stratocles, hem aanviel met deze verzen: ¹⁾

Δι' ὃν ἀπέκασεν ἡ πάχη τὰς ἀμπέλους
δι' ὃν ἀσεβοῦνθ' ὁ πέπλος ἐρράγη μέσος
τὰς τῶν θεῶν τιμὰς ποιοῦντ' ἀνθρωπίνας,
ταῦτα καταλύει δῆμον, οὐ κωμῳδία:

„Het was zijn schuld dat de vorst de wijnstokken verzengde, het was zijn godenkrenkend gedrag waardoor de peplos scheurde omdat hij aan menschen goddelijke eer toekende; dit brengt vloek op het volk, niet het blijspel”.

Eὐσεβής wijst niet alleen op een innerlijke vroomheid ²⁾, doch ook op den uitwendigen vorm, waaronder godsdienstige plechtigheden plaats hebben. Men besloot wijgeschenken te offeren aan den tempel te Delphi: Aan de Atheners werd voorgesteld aan Demetrius te vragen: ³⁾ πῶς ἂν εὐσεβέστατα καὶ κάλλιστα καὶ τὴν ταχίστην ὁ δῆμος τὴν ἀποκατάστασιν ποιήσατο τῶν ἀναθημάτων: „hoe het volk het plechtigste, het luisterrijkste en het spoedigst de wijding der geschenken zou verrichten. Ook komt het voor als epitheton bij het geloof in de orakels. Vroeger werden de orakels in versmaat geschreven, nu niet meer; dit beteekent niet dat de goddelijke macht minder is en men moet ⁴⁾ τὴν δὲ εὐσεβῆ καὶ πάτριον μὴ προίεσθαι πίστιν het vroom en traditioneel geloof niet prijsgeven. Het geloof in de orakels is van geslacht op geslacht overgegaan

¹⁾ Vit. Demetr. 12.

²⁾ p. 79.

³⁾ Vit. Demetr. 13.

⁴⁾ De Pyth. Oracul. 18.

(πάτριος) en heeft daardoor iets eerbiedwaardigs, heiligs (εὐσεβής) aan zich.

Evenals εὐσεβής kan ook het substantief εὐσέβεια op het uitwendig godsdienstige wijzen in de beteekenis van godsdienstige sfeer, die door bloemen in het leven geroepen wordt. Ik verwonder mij erover, zegt een spreker, dat Erato, die anders bij feestelijkheden niets van bloemen wil weten, het symposion gevuld had met bloemen: ¹⁾ κατὰ τὰ ὄμματα καὶ τὰς ῥῖνας, ὥσπερ καθ' ἑτέρας θύρας, ἐπεισάγων τῇ ψυχῇ, καὶ τὸν στέφανον ἡδονῆς ποιῶν, οὐκ εὐσεβείας: „terwijl hij deze genoegens langs de oogen en neus, om zoo te zeggen als door een deur, in de ziel binnenvoerde; hij had de bloemenkransen bestemd voor een gezellige sfeer, niet voor een godsdienstige sfeer”.

In het algemeen vertegenwoordigt εὐσέβεια de aan goden be-
wezen hulde, toch kan het ook ditzelfde beteekenen jegens een tot
godheid verheven macht. Op de vraag door welk motief hij geleid
werd, die Amor den naam van god gaf, wordt geantwoord: ²⁾ ἔδρα
τις αὐτῆ καὶ βάσις ὑφ' ἐστῶσα κοινὴ πρὸς εὐσέβειαν: „er ligt een gemeen-
schappelijk fundament en basis in eerbetoon aan ten grondslag”.

De eerlijkheid der orakels vervalschen door omkooprij wordt
als een ἀσεβημα beschouwd. In het vijfde boek vertelt Herodotus
dat Clisthenes de Pythia overhaalde aan de Spartanen valsche
orakels te geven waardoor zij hun zou opdragen Athene van de
tyrannen te bevrijden. ³⁾ Καλλίστῳ μὲν ἔργῳ καὶ δικαιοτάτῳ προσ-
άπτων ἀσεβήματος διαβολὴν τηλικούτου καὶ ῥαδιουργήματος, ἀφαι-
ρούμενος δὲ τοῦ θεοῦ μαντείαν καλὴν καὶ ἀγαθὴν: „Aan een zeer schoon
en prijzenswaardig plan verbond hij een lage en onbezonnen daad
door de godheid te berooven van een eerlijke en oprechte orakel-
geving”. Zoo zien we reeds in de oudheid de opvatting dat het doel
de middelen niet heiligt, wat ook in het gedrag van Croesus tot
uitdrukking komt. Deze bracht den goden een offer dat hij langs
moord en roof verkreeg en dat bijgevolg als ἀσεβής bestempeld
wordt. Hij liet zijn broer dooden en van diens geld wijgeschen-
ken maken ter eere van de goden: ⁴⁾ αὐτὸ τοῦτο πάντων ἀσεβέστα-
τον ἔργον: „dit was het afschuwelijkste van alle offers”.

¹⁾ Quaest. Conv. III. 1. 1.

²⁾ Amot. 13.

³⁾ De Herod. Malig. 23.

⁴⁾ De Herod. Malig. 18.

Het geloof in de goddelijke voorzienigheid heet εὐσέβεια. Zoo wordt van Epicurus gezegd: ¹⁾ Καὶ γὰρ τὴν πρόνοιαν ἀναιρῶν, εὐσέβειαν ἀπολιπεῖν λέγει: „als hij de goddelijke voorzienigheid niet aanneemt, geeft hij daardoor ook te kennen dat hij het geloof erin verwerpt”.

Volgens de Pythagoreërs was de wetenschap het eigendom van een bepaalde groep menschen. Het mededeelen van de wetenschap aan het volk wordt dan ook als een ἀσέβεια veroordeeld, daarom hebben de Pythagoreërs hun lessen nooit in geschrift gebracht doch den inhoud ervan aan bevoegden bekend gemaakt. Zoo verhalen zij dat, toen eens de fijnste en moeilijkste stukken van de meetkunde aan een onbevoegde waren geopenbaard, de goden verklaard hadden dat zij deze ²⁾ παρανομίαν καὶ ἀσέβειαν overtreding en heiligschennis op buitengewoon zware wijze zouden straffen.

Men ontmoet ³⁾ ἀσεβής in de beteekenis van verworpen in het hiernamaals en ⁴⁾ εὐσεβής als gelukzalig in het hiernamaals.

Tot zoover het gebruik van εὐσεβής c.s. in betrekking tot de goden. Vaak ontmoet men de woorden in gevallen waarin de goden niet rechtstreeks betrokken zijn.

Plutarchus schrijft een troostbrief aan Apollonius, wiens zoon gestorven is. Hij somt de goede eigenschappen van den jongen op: hij hield veel van zijn ouders, beminde zijn vrienden, eerde zijn meesters en was zacht voor allen: ⁵⁾ ἀλλὰ γὰρ ἐκεῖνος μὲν τῆς τε σῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἑαυτοῦ τὴν πρέπουσαν εὐφημίαν ἔχων πρὸς τὸν αἰὶ χρόνον προαπεφοίτησε: „met de heerlijke roem van uw en zijn eigen beminnelijkheid is hij vóór ons naar de eeuwigheid gegaan”. Hier is εὐσέβεια de uit een zedelijk-hoogstaand leven voortvloeiende beminnelijkheid. In denzelfden zin komt ook εὐσεβής voor. In hetzelfde caput zegt Plutarchus: τοῖς εὐσεβέσι τῶν μεταλλαζάντων ἔστι τις τιμή: „Zulken humanen menschen wacht eer in het hiernamaals”.

Handelen in strijd met een gesloten verdrag is ἀσεβές. ⁶⁾ Ἐπι-

¹⁾ Adv. Coloten 8.

²⁾ Vit. Num. 22.

³⁾ De Solert. Animal. 22. cf. p. 15.

⁴⁾ Cons. ad Apoll. 35. cf. p. 15.

⁵⁾ Cons. ad Apoll. 34.

⁶⁾ Apophth. Lac. Agesil. 11.

σπεισάμενον μὲν ἀδικεῖν ἀσεβές: Onrecht begaan, na een verdrag gesloten te hebben, heet ἀσεβές. Zoo wordt Cleomenes, die, na het sluiten van een wapenstilstand, Argos aanviel, hoewel dit slechts door vrouwen verdedigd kon worden, ¹⁾ ἀσεβῆς καὶ ἐπίορκος genoemd. Ook dient ἀσεβῆς als stempel op misdaden in het algemeen. Zoo werd aan een Spartaan, die zich wilde laten inwijden, gevraagd: ²⁾ τί πράξας ἐαυτῷ συνοιδεν ἀσεβέστατον: „welke meest zedeloze daad hij bedreven had”.

Een ἔργον δεινὸν καὶ ἀσεβές teekent een misdadig gedrag tegenover weldoeners, bondgenooten en medeburgers. Toen de Beryciërs moordplannen koesterden tegen genoemde groepen wees Lampsace, de dochter van den koning, hen er op: ³⁾ ὡς ἔργον δεινὸν καὶ ἀσεβές ἐγχειροῦσι πράττειν, εὐεργέτας καὶ συμμαχοὺς ἄνδρας νῦν δὲ καὶ πολίτας ἀποκτινύοντες: „dat zij een afschuwelijke en verschrikkelijke daad zouden begaan door weldoeners en bondgenooten, nu medeburgers geworden (als kolonisten) te vermoorden”. Dezelfde combinatie geeft ook schending van het internationaal recht aan. ⁴⁾ Ὁ Γένθιος ἔργον ἀσεβές καὶ δεινὸν ἔδρασε, πρέσβεις γὰρ ἐλθόντας Ῥωμαίων πρὸς αὐτὸν συνέλαβε καὶ κατέδησεν: „Genthius deed iets afschuwelijks en misdadigs; hij liet de Romeinsche gezanten, die tot hem gekomen waren, gevangen en vast zetten”.

Dat het goed geordende zedelijk leven een gave der goden is en dat de goden het op prijs stellen leert ons het optreden van de vrouw van Osiris. Typhon beging allerlei misdaden en bracht hemel en aarde in beroering. De vrouw en zuster van Osiris trad straffend tegen hem op. Zij wilde echter niet dat haar strijd en worsteling in vergetelheid zou geraken. ⁵⁾ Εἰκόνας καὶ ὑπονοίας καὶ μιμήματα τῶν τότε παθημάτων, εὐσεβείας ὁμοῦ δίδαγμα καὶ παραμύθιον ἀνδρασι καὶ γυναιξίν ὑπὸ συμφορῶν ἐχομένοις ὁμοίων καθωσίωσεν: „Zij wijdde afbeeldingen en suggestieve voorstellingen van haar ervaringen als een les in den strijd voor het goede en tevens als belooning en aansporing voor mannen en vrouwen die door gelijke rampen worden getroffen”. Hier teekent dus εὐσεβεία de bestrijding van misdaad en de bevordering van het goede; even-

¹⁾ Apophth. Lac. Cleom. 6.

²⁾ Apophth. Lac. Charill. 68.

³⁾ Mul. Virt. 18.

⁴⁾ Vit. Aem. Paul. 13.

⁵⁾ De Isis. et Osir. 27.

zeer teekent het nauwgezette plichtsvervulling. Nooit komen wij vrij van verschillende passies en ongeregelhdheden van de ziel, zegt Plutarchus, ook niet: 1) τὸ μὲν πρόνοιαν τὸ δ' ἐλευθεριότητα τὸ δ' εὐσέβειαν καλοῦντες door het nu eens omzichtigheid, dan weer eens vrijheid en dan weer eens plichtsbesef te noemen. Gezien de termen omzichtigheid, vrijheid, die den ketting vormen waarin εὐσέβεια als schakel voorkomt, zal het wellicht, evenals de vergezellende termen, op het zedelijk leven slaan. Mogelijk is het weer te geven met nauwgezet plichtsgevoel dat soms, bij het zien dat anderen hun plicht niet naar behooren vervullen, tot opwinding aanleiding kan zijn.

De schending van de natuurlijke plichten tegenover zijn geboortestad wordt ἀσεβής genoemd. Camillus belegerde de stad der Faleriërs. Een schoolmeester trok met de kinderen buiten de muren en gaf ze aan Camillus over om hem zoo de stad uit te leveren. Daarop verklaarde Camillus dat ook in oorlogstijd regels golden voor menschen van eer en dat men de overwinning nooit zoo driftig moest najagen 2) ὥστε μὴ φεύγειν τὰς ἐκ κακῶν καὶ ἀσεβῶν ἔργων χάριτας dat men de voordeelen, door schandelijke en verraderlijke middelen behaald, niet moest verafschuwen.

Valsche beschuldiging, lastertaal wordt als ἀσέβημα veroordeeld. Er zijn lieden die heel hun leven wijden aan spot, hekel, laster en kwaadspreken. 3) Καὶ Στησίμβροτος ὁ Θάσιος δεινὸν ἀσέβημα καὶ μυθῶδες ἐξενεγκεῖν ἐτόλμησε εἰς τὴν γυναῖκα τοῦ υἱοῦ κατὰ τοῦ Περιπέλους: „Zelfs Stesimbrotus, de Thasiër, heeft de vrouw van Pericles' zoon en Pericles zelf een verachtelijke en verzonnen beschuldiging ten laste gelegd”.

Ontuchtige bijeenkomsten organiseren heet ἀσέβεια. Aspasia zou, ten gerieve van Pericles, in het geheim vrouwen in haar huis hebben ontvangen; 4) Ἀσπασία δίκην ἔφευγεν ἀσεβείας, toch wist Aspasia aan de aanklacht van ontucht te ontkomen.

Hoezeer in de oudheid de goede verstandhouding tusschen broeders hooggeschat werd, toont ons de broedermoord van Timoleon, wiens broer Timophenes te Corinthe als tyran optrad; daarom doodde Timoleon hem. Hoewel de moord op een tyran in de oud-

1) De Cohib. ira. 14.

2) Vit. Camil. 10.

3) Vit. Pericl. 13.

4) Vit. Pericl. 32.

heid verheerlijkt werd, wordt toch van dezen moord gezegd, dat het een ¹⁾ ἀσεβὲς καὶ μυσῶδες ἔργον afzichtelijke gruweldaad was. Ook Calippus vermoordde zijn broer Dion om langs dezen weg te Syracuse oppermachtig te worden: deze moord heet ²⁾ ἀσέβημα.

De eerste en meest elementaire plicht tegenover dooden is ze te begraven, vandaar dat dit werk εὐσεβής genoemd wordt. De moordenaars lieten Pompeius' lijk onbegraven achter. Philippus vond het, reinigde het met zeewater en was bezig het te begraven toen een oude Romein hem smeekte: ³⁾ ἀλλ' οὐ μόνω σοί, ἔφη, τοῦτο τὸ καλὸν ὑπάρξει· καὶ μὲ δ' ὥσπερ εὐρήματος εὐσεβοῦς δεῖξαι κοινωνόν: „wil die eer niet voor u alleen behouden, laat mij deze daad van piëteit, als een gevonden schat, met u deelen”. Eveneens heeft men het als een natuurlijken plicht aangevoeld een verdienstelijk man na zijn dood te eeren overeenkomstig zijn verdiensten; dit niet te doen was een ἀσέβημα. Toen Aratus gestorven was, werden er gezanten naar Delphi gezonden om de Pythia te raadplegen omtrent zijn begrafenis. Deze sprak: ⁴⁾

βουλεύη, Σικύων, ζωάγριον αἰὲν Ἀράτου
ἀμφ' ὅσῃ θάλη τε κατοικομένοιο ἀνακτος;
ὡς τὸ βαρυνόμενον τῷ δ' ἀνέρι καὶ τὸ βαρῦνον
γαίης ἔστ' ἀσέβημα καὶ οὐρανοῦ ἠδὲ θάλασσης.

Wilt gij, Sicyon, de laatste eer bewijzen aan Aratus, voor de levens die hij redde, met een passend offermaal ter eere van uw gestorven meester? Weet wel dat alles wat hem drukt, hetzij in den hemel of op aarde een groote smaad is.

Ἀσέβημα duidt ontucht aan ⁵⁾, ook wandaden in het algemeen. Jugurtha schrok voor niets terug, doch gevangen genomen door Marius, boette hij zwaar voor ⁶⁾ τῶν ἀσεβημάτων, zijn gruweldaden.

Er doen zich voorbeelden voor waaruit blijkt dat ἀσεβής en μισρός elkaars synoniemen zijn. Zoo wordt een verraderlijke waard ἀσεβής καὶ μισρός genoemd. Marcus Antonius had zijn toevlucht genomen bij een armen rechtschapen vriend, die hem gul wilde

¹⁾ Vit. Timol. 5.

²⁾ Vit. Dion. 58.

³⁾ Vit. Pomp. 80.

⁴⁾ Vit. Arat. 53.

⁵⁾ Dem. et Ant. 4.

⁶⁾ Vit. Mar. 12.

onthalen. Hij zond een slaaf naar een waard om wijn te halen, doch de slaaf, in zijn onnoozelheid meenend met een vertrouwd persoon te doen te hebben, vertelde den waard dat zijn meester Antonius wilde onthalen. ¹⁾ Ἀσεβῆς καὶ μικρὸς ὢν ὁ κάπηλος ἄμα τῷ τὸν οἰκέτην ἀπελθεῖν αὐτὸς συνέτεινε πρὸς Μάριον: „De verraderlijke en verachtelijke waard deelde het, zoodra de slaaf was heengegaan, mee aan Marius”.

Deze combinatie wordt ook op den echtbreker Ixion toegepast. ²⁾

Een comisch gebruik van ἀσεβεῖν treft men aan in het volgende. Dichters kunnen soms een slechten invloed hebben; zij schilderen bedorven karakters, dieven en geldzuchtigen. Dan volgen deze verzen: ³⁾

τάλαντον ἢ προίξ· μὴ λαβῶ; ζῆν δ' ἐστὶ μοι
τάλαντον ὑπεριδόντι; τεύξομαι δ' ὕπνου,
προέμενος; οὐ δώσω δὲ κἂν ἔδου δίκην,
ὡς ἠσεβηκῶς εἰς τάλαντον ἀργυροῦν;

„Zal ik dat talent der bruidsgift niet nemen? Zal ik dan maar leven zonder dat talent. Zal ik echter wel kunnen slapen als ik het laat schieten? Zal ik in den Hades niet boeten als ik mij vergrijpen zal aan een zilveren talent?”

Cleanthes was van oordeel dat de Grieken Aristarchus van ⁴⁾ ἀσέβεια moesten aanklagen, omdat hij het had voorgesteld dat de hemel in een toestand van rust verkeerde en de aarde in een schuinen cirkel rond haar eigen as wentelde.

Ook komt εὐσέβεια voor in den zin van bevordering van het godsdienstig leven. Men moet geven, zegt Plutarchus, zonder vergelding te verwachten: ⁵⁾ ἔπειτα σὺν καιρῷ πρόρασιν ἀστείων καὶ καλὴν ἔχοντι μετὰ τιμῆς θεοῦ πάντας ἀγούσης πρὸς εὐσέβειαν: „vervolgens moet men geven op een geschikt oogenblik dat een uitstekend voorwendsel heeft, verbonden met een offerfeest ter eere van een godheid waardoor dan ook het godsdienstig leven bevorderd wordt”.

¹⁾ Vit. Mar. 44.

²⁾ De Aud. Post. 4.

³⁾ De Aud. Poet. 3.

⁴⁾ Praec. ger. Reipu b. 30.

⁵⁾ Praec. ger. Reipu b. 30.

Ἄνοσιος komt voor in den zin van godloochehend. ¹⁾ Ὁ μὴ νομίζων θεοὺς εἶναι ἀνόσιος ἐστίν; ὁ δὲ τοιοῦτους νομίζων οἷους οἱ δεισιδαίμονες οὐ μακρῶ δόξαις ἀνοσιωτέρας σύνεστιν: „Als iemand niet in de goden gelooft is hij dan een atheïst? Maar indien hij gelooft in die goden, waarin de bijgeloovigen gelooven, houdt deze er dan geen veel goddelooper begrippen op na”? Ook komt ἀνόσιον voor om aan te geven dat bepaalde opvattingen omtrent de goden in strijd zijn met den aan de goden verschuldigten eerbied. ²⁾ Ἄρ' οὖν τὸ μὲν λέγειν τὰ φαῦλα περὶ τῶν θεῶν ἀνόσιον, τὸ δὲ δοξάζειν οὐκ ἀνόσιον; : „Is het dan wel oneerbiedig, minderwaardig over de goden te spreken doch niet oneerbiedig een verkeerde opvatting over hen te hebben”?

Het substantief ὁσιότης vertegenwoordigt den eerbied van koning Numa jegens de goden. De fluitspelers genieten groote eer ⁴⁾ τοῦ βασιλέως Νομᾶ δόντος αὐτοῖς διὰ τὴν πρὸς τὸ θεῖον ὁσιότητα omdat koning Numa hun die gaf wegens zijn eerbied voor de goden; opmerkelijk is de toevoeging πρὸς τὸ θεῖον.

Menschenoffers zijn ⁴⁾ οὐχ ὄσια, menschen te offeren aan de goden is ⁵⁾ ἀνόσιον.

Plutarchus stelt de vraag waarom de Romeinen de Vestaalsche maagden levend begroeven en niet levend verbrandden. ⁶⁾ Πότερον ὅτι καίουσι τοὺς ἀποθνήσκοντας, θάπτειν δὲ πυρὶ τὸ πῦρ τὸ θεῖον ὁσίως μὴ φυλάξασαν οὐκ ἦν δίκαιον: „Of was het ongeoorloofd om, hoewel zij toch hun dooden verbranden, een Vestaalsche maagd te verbranden die het goddelijk vuur niet in reinheid bewaakt had”. Hier wordt de wending οὐ δίκαιον gebezigd in denzelfden zin als οὐ θεμιτὸν wordt toegepast. De Romeinen gaven wat eten en drinken mee in het graf van de Vestaalsche maagden, omdat zij ⁷⁾ οὐ θεμιτὸν ἐνόμιζον het voor ongeoorloofd hielden een Vestaalsche maagd te vernietigen. Zoo blijkt dus dat δίκαιος en θεμιτός synoniem zijn.

Slechts één keer treffen wij het substantief ὁσιότηρ aan als naam

¹⁾ De Sup. 10.

²⁾ De Sup. 11.

³⁾ Quaest. Rom. 55.

⁴⁾ Quaest. Rom. 83.

⁵⁾ Quaest. Rom. 83.

⁶⁾ Quaest. Rom. 96.

⁷⁾ Quaest. Rom. 96.

van een offerdier. Te Delphi, zegt Plutarchus, 1) „όσιωτῆρα” μὲν καλοῦσι τὸ θυόμενον ἱερεῖον, ἕταν „όσιος” ἀποδειχθῆ noemt men „reiniger” het slachtoffer, telkens als men een heilig man gekozen heeft. Hier wordt dus het offerdier όσιωτῆρ genoemd, wellicht omdat het gedacht wordt met de zonden der menschen beladen te zijn en aldus den mensch te reinigen. Dat όσιωτῆρ deze beteekenis heeft kan ook afgeleid worden uit het volgende:

De Tralliërs bepaalden wettelijk dat, indien een Tralliër een Minyër of Lelegiër doodde, hij een medimne erwten moest geven aan de nagelaten betrekkingen van den vermoorde, dan pas zou hij vrij zijn van smet, καθαρός. Deze verklaring wordt gegeven op de vraag: 2) διὰ τί Τραλλιανοὶ καθαρτῆρα καλοῦσι τὸν ἕροβον καὶ χρῶνται μάλιστα πρὸς ἀφοσιώσεις καὶ τοὺς καθαρμούς: „Waarom noemen de Tralliërs de erwten „reiniger” en maken zij daarvan veelvuldig gebruik bij boeten en reinigingen”. Zoo zien wij dat καθαρτῆρ en όσιωτῆρ gelijk zijn in beteekenis.

Wat onder een όσιος verstaan wordt, omschrijft Plutarchus nader. 3) Πέντε δ' εἰσὶν ἕσιοι διὰ βίου, καὶ τὰ πολλὰ μετὰ τῶν προφητῶν δρῶσιν οὔτοι καὶ συνιερουργοῦσιν: „Er zijn vijf „heilige mannen” die veel doen in samenwerking met de orakelverklaarders en deelnemen aan de ritueele ceremonies”. Deze όσιοι zijn dus blijkbaar zelf geen priesters doch helpers van priesters en orakelkundigen 4).

Telkens als een god aan den Romeinschen Staat een dienst bewees, werd hem ter eere een tempel gebouwd of een dankfeest gehouden. Deze gewoonte van dankbaarheid jegens de goden te getuigen, groeide uit tot een vrome traditie die aangeduid wordt met όσιος νόμος. Toen Coriolanus met zijn leger Volsci op het smeeken van zijn moeder terugtrok en Rome spaarde, richtten de Romeinen een tempel op ter eere van Fortuna Mtliebris. Men vertelt dat het beeld, na gewijd te zijn, sprak: 5) ὀσίω με πόλεως νόμῳ, γυναῖκες ἀσταί, καθιδρύσασθε: „vrouwen van de stad, volgens de heilige traditie van Rome hebt gij mij gewijd”.

De wetenschap en met name die wetenschap, die kennis aangaande de goden beoogt, is een ἔργον ἕσιον arbeid die ons nader

1) Quaest. Graec. 9.

2) Quaest. Graec. 46.

3) Quaest. Graec. 9.

4) Deze ἕσιοι worden ook genoemd: De defect. oracul. 51.

5) De Fort. Rom. 5.

tot de goden brengt en ons meer aan hen gelijk maakt. Het streven naar waarheid, vooral naar de waarheid betreffende de goden, is een hunkerend verlangen naar goddelijkheid; dit streven is ¹⁾ ἀγνείας τε πάσης καὶ νεωκορίας ἔργον ὁσιώτερον een arbeid die ons nader in contact met de godheid brengt dan welke vorm van rein leven of tempeldienst ook. De godin Isis werd immers ἐξαρτέως σοφὴν καὶ φιλόσοφον οὖσαν buitengewoon wijs en verstandig gedacht.

Als zoodanig werd ook de mantiek beoordeeld. Het geestesleven van den mensch is tot groote dingen in staat doch ²⁾ τὸ δὲ μαντικὸν ῥεῦμα καὶ πνεῦμα θειότατόν ἐστι καὶ ὁσιώτατον de gave van voorspelling is een goddelijke en heilige ingeving en inspiratie. Immers de mantiek leert ons, evenals de goden dit kennen, het verleden, heden en de toekomst. Evenals ³⁾ εὐσεβῆς een godsdienstig onderlegd persoon aanduidt kan ook het adverbium ὁσίως op hetzelfde betrekking hebben. Men zou tot allerlei bijgeloof vervallen zoo men alle godenverhaaltjes zou gelooven; hiertoe geraakt men echter niet als men ⁴⁾ παρὰ τῶν ἐξηγουμένων τὸν μῦθον ὁσίως καὶ φιλοσόφως godsdienstkennis leert van hen, die de mythe vroom en met begrip uitleggen. De combinatie ὁσίως καὶ φιλοσόφως is teekenend voor Plutarchus' denkwijze.

Het adjectief ⁵⁾ ἀνόσιος komt ook voor als goddeloos.

Τὸ ὅσιον wijst zoowel op uiterlijke als op innerlijke reinheid. De Egyptenaren leggen sterk accent op praktijken, die voor een goede gezondheid bevorderlijk zijn: ⁶⁾ μάλιστα δὲ ταῖς ἱερουργίαις καὶ ταῖς ἀγνείαις καὶ διαίταις οὐχ ἧττον ἔνεστι τοῦ ὁσίου τὸ ὑγιεινόν: vooral bij hun heilige diensten en levensregels is de gezondheid niet minder belangrijk dan de reinheid. Een gaaf en gezond lichaam, gepaard met een innerlijke reinheid, werd van hen, die heilige handelingen verrichtten, geëischt; zij beschouwden het immers als ongeoorloofd om datgene, wat in alle opzichten rein en ongerept is, te dienen met een lichaam of ziel die ongezond of ziekelijk zijn.

In een wijsgeerig betoeg wordt gesproken over het zijn, dat

¹⁾ De Isis. et Osir. 2.

²⁾ De defect. oracul. 40.

³⁾ p. 80.

⁴⁾ De Isis. et Osir. 11.

⁵⁾ De Isis. et Osir. 31.

⁶⁾ De Isis. et Osir. 78.

eeuwig en een essentieele eigenschap van de godheid is: ¹⁾ ἕθεν οὐδ' ὄσιόν ἐστι οὐδ' ἐπὶ τοῦ ὄντος λέγειν ὡς ἦν ἢ ἔσται: „daarom is het wijsgeerig onjuist en onvroom tegelijk, te zeggen van het zijn dat het was of zal zijn”. Evenzeer is het een theologisch-wijsgeerige fout Apollo en de zon identiek te stellen. De godheid is een eeuwig-zijnde, reine en onsamengestelde eenheid en kent geen enkele transformatie of wijziging. De zon is veranderlijk, ondergaat transformaties en zwerft. Naar zulk een identiteitsleerstelling is het zelfs ²⁾ οὐδ' ἀκούειν ὄσιον niet geoorloofd te luisteren.

De aan de goden gebrachte eer en hulde wordt met ³⁾ εὐσέβεια en ook met ὀσιότης aangeduid. Sinds Decelea door de Spartanen versterkt was, hadden de Eleusinische plechtigheden niet meer plaats gehad. Alcibiades herstelde deze feesten in hun vroegeren luister en beschermde den optocht met gewapende soldaten. Hij deed dit ⁴⁾ πρὸς θεῶν ὀσιότητα καὶ πρὸς ἀνθρώπων δόξαν ἀποδοῦναι om de goden te eeren en roem bij de menschen te verwerven.

De feestdagen der goden te schenden door op die dagen een doodvonnis te voltrekken, werd als ἀνοσιώτατον beschouwd; het zou een smet werpen op de stad waar dit vonnis ten uitvoer gebracht werd. Phocion en Thudippus moesten op de Diasia den giftbeker drinken. Aan iedereen kwam het voor dat dit ⁵⁾ ἀνοσιώτατον γεγόνεναι τὸ μὴδ' ἐπισχεῖν τὴν ἡμέραν ἐκείνην, μὴδε καθαρῆσαι δημοσίου φόνου τὴν πόλιν ἐορτάζουσαν: een bevlekking-brengende daad was om met de uitvoering van het vonnis niet dezen éénen dag gewacht, noch de stad onbevlekt bewaard te hebben van burgerbloed op het feest dat zij vierden.

Elke menschelijke drift en hartstocht kon in het polytheïstische denken tot een godheid worden verheven. In een beschouwing over het menschelijk gevoelsleven wordt verklaard dat het ⁶⁾ οὔτε πάθη τοὺς θεοὺς ποιεῖν ὄσιον, οὔτε αὖ πάλιν τὰ πάθη θεοὺς νομίζειν ongeoorloofd is menschelijke aandoeningen tot goden te maken noch om deze als zoodanig te beschouwen.

Bij een beschouwing dat elke vriendschapsvereiniging een god

¹⁾ De E apud Delph. 19.

²⁾ De E apud Delph. 21.

³⁾ p. 83.

⁴⁾ Vit. Alcib. 34.

⁵⁾ Vit. Phoc. 37.

⁶⁾ Amat. 14.

tot beschermheer heeft, wordt opgemerkt, dat alleen de erotische vriendschap *ἀνόσιος*, de bescherming van een godheid onwaardig is. Alle vormen van vriendschap hebben een god als patroon ¹⁾ *μόνον δὲ τὸ ἐρωτικὸν ὡσπερ δυσιεροῦν, ἀνόσιον καὶ ἀδέσποτον ἀφείται* alleen de erotische vriendschap, als zijnde niet waardig daarvoor, staat zonder patroon.

Het substantief *ἀνοσιότης* teekent de krenking, die men den goden aandoet, door bepaalde misdaden. Plutarchus zegt dat Chrysippus in zijn eerste boek over „Rechtvaardigheid” verklaart dat de goden zich tegen sommige misdaden verzetten. ²⁾ *Λέγων ἐνίοις ἀδικημάτων ἐνίστασθαι τὸν θεόν, ἔμφρασιν πάλιν τῆς τῶν ἀμαρτημάτων δίδωσιν ἀνοσιότητος*: „Daar hij nu zegt, dat de goden zich tegen bepaalde misdaden verzetten, heeft hij de krenking, die men den goden aandoet door misdaden, in een duidelijk licht gesteld”.

Overdreven religieuze nauwgezetheid komt ook tot uitdrukking in de wending *οὐχ ὅσιον*. Zoo heet het van een slaaf, die de rol van een godheid speelt en als zoodanig uitbundig toegejuicht wordt, dat het *οὐχ ὅσιον* is hem nog langer slaaf te laten. Nicias gaf verschillende theaterspelen aan het volk. Bij een van deze vertooningen liet hij een slaaf van rijzige gestalte en voortreffelijke schoonheid als Bacchus optreden. De Atheners, door dit gezicht bekoord, gaven door huid en langdurig handgeklap hun genoegen te kennen. Toen stond Nicias op en zei: ³⁾ *ὡς οὐχ ὅσιον ἡγοῦτο δουλεύειν καταπεφημισμένον θεῷ σῶμα, καὶ τὸν νεανίσκον ἀπηλευθέρωσε*: „dat hij het niet met zijn geweten in overeenstemming kon brengen om iemand, aan een god toegewijd, langer slaaf te laten en terstond liet hij den jongeling vrij”.

Dat er voorstanders geweest zijn van een beeldlooze religie toont ons het volgende. Pythagoras en Numa stemden hierin overeen, dat het opperste Wezen niet onder de zinnen valt doch dat het een onzichtbare en onvergankelijke macht is, die alleen met het verstand is te bevatten, daarom verbood Numa de godheid onder de gedaante van mensch of dier voor te stellen: ⁴⁾ *ὡς οὐθ' ὅσιον ἀφομοιοῦν τὰ βελτίονα τοῖς χείροσιν*: „daar het niet strookte

¹⁾ Amat. 16.

²⁾ De Stoic. Repug. 36.

³⁾ Vit. Nic. 3.

⁴⁾ Vit. Num. 8.

met de verhevenheid der goden om zulke sublieme wezens door iets, wat laag en vergankelijk is, voor te stellen”.

Van den volmaakten mensch werd geëischt dat hij zijn plichten tegenover goden en menschen, τὰ ὅσια καὶ δίκαια, nakwam. Plutarchus troostte Apollonius over den dood van zijn zoon, die bij allen geliefd was. ¹⁾ Νεανίσκου κοσμίῳ πάνῳ καὶ σώφρονος καὶ διαφερόντως τὰ τε πρὸς θεοὺς καὶ τὰ πρὸς γονεῖς καὶ φίλους ὅσια καὶ δίκαια διαφυλάξαντος: „Hij was zeer schoon en bescheiden en kende zijn plichten tegenover goden, ouders en vrienden”.

Vaak treft men ὄσιος c.s. aan in voorbeelden waar elk rechtstreeksch verband met goden ontbreekt. Zoo is het ²⁾ οὐχ ὄσιον lastertaal te spreken over gestorvenen. De piëteitsplicht de dooden in vrome nagedachtenis te houden is ὄσιον. Solon voerde een wet in, die verbood over dooden kwaad te spreken: ³⁾ καὶ γὰρ ὄσιον τοὺς μεθεστῶτας ἱεροὺς νομίζειν want het gold als een plicht om hen, die gestorven waren, in heilige nagedachtenis te houden.

Een sexueel-slecht persoon wordt ⁴⁾ ἀνόσιος genoemd.

De combinatie ἀνόσιος καὶ ἄδικος wordt toegepast op dieven en inbrekers. De Laren moesten als waakhonden slechte individuen afweren, daarom hebben zij een hond bij zich en zijn zelf in hondenhuiden gehuld en er zwerven kwade geesten rondom hen ⁵⁾ οἷς οἱ θεοὶ δημίους χρῶνται καὶ κολασταῖς ἐπὶ τοὺς ἀνοσίους καὶ ἀδικούς ἀνθρώπους van wie de goden zich bedienen als straffers en wraaknemers tegen dieven en inbrekers.

Wat παρὰ νόμους plaats heeft geschiedt ἀνοσίως. Langs den weg van geweld en in strijd met alle recht was Tarquinius aan de macht gekomen; ⁶⁾ οὕτε λαβόντα τὴν ἀρχὴν καλῶς ἀλλ’ ἀνοσίως καὶ παρὰ νόμους: „hij verkreeg de macht niet eerlijk doch op een afschuwelijke, nietsontziende wijze”.

De combinatie ὄσιος καὶ δίκαιος teekent de onschendbaarheid van het volkenrecht. Romeinsche afgezanten kwamen om een verdrag tot stand te brengen tusschen de Galliërs en de stad Elusium. De gezanten hadden geen succes en deden

¹⁾ Cons. ad Apoll. 1.

²⁾ Cons. ad Apoll. 27.

³⁾ Vit. Sol. 21.

⁴⁾ Mul. Virt. 20.

⁵⁾ Mul. Virt. 51.

⁶⁾ Vit. Poplic. 1.

tegelijk met de bewoners van Elusium een uitval buiten de muren. In dezen strijd sneuvelde één van de gezanten en toen de Gallische bevelhebber hem herkende riep hij uit: ¹⁾ ὡς παρὰ τὰ κοινὰ καὶ νενομισμένα πᾶσιν ἀνθρώποις ὅσια καὶ δίκαια πρεσβευτοῦ μὲν ἤκοντος, πολέμια δ' εἰργασμένου: „dat hij met schending van het volkenrecht, dat bij alle menschen voor heilig en onschendbaar werd gehouden, zich als vijand had gedragen hoewel hij als afgezant was gekomen.”

Vaak zagen wij dat de rechten en plichten tusschen ouders en kinderen met ²⁾ εὐσέβεια en ³⁾ εὐσεβής geteekend worden. Deze verhoudingen worden ook met ὅσιος bestempeld. Toen Coriolanus zijn vaderstad Rome wilde aanvallen smeekte zijn moeder hem en zei o.a.: ⁴⁾ ἦν μὲν οὖν ὀσιώτατον ἄνευ τινος ἀνάγκης τυχεῖν με παρὰ σοῦ δεομένην οὕτω καλῶν καὶ δικαίων: „het zou zelfs zeer plichtmatig zijn dat ik, ook buiten nood, door mijn smeekbede deze redelijke en heilzame verzoeken van jou ingewilligd kreeg”. Zoo zien we ὅσιος en εὐσεβής als elkaars synoniemen optreden.

Ὅσιος slaat ook op betrekkingen tusschen de burgers en hun vaderstad. Sparta ging gebukt onder de dwingelandij van Archias en Leontidas. Vele ballingen uit Sparta waren naar Athene gevlucht. Pelopidas moedigde hen aan ⁵⁾ καὶ πρὸς τὸ πλῆθος ἐποιήσατο λόγους, ὡς οὔτε καλὸν οὔθ' ὅσιον εἶη δουλεύουσιν τὴν πατρίδα καὶ φρουρουμένην περιορᾶν en sprak in samenkomsten tot hen dat het afkeurenswaardig en verfoeilijk was lijdelijk toe te zien dat hun vaderland aan tyrannie en bezetting onderworpen was.

Verraders worden geteekend als gehaat bij goden en menschen. Te Syracuse begaven lieden zich onder de menschen om hun geheime gezindheid en gezegden te weten te komen en deze vervolgens aan den tyran bekend te maken: ⁶⁾ „τοὺς καλουμένους προσαγωγίδας, ἀνθρώπους ἀνοσίους καὶ θεοῖς ἐχθρούς: „de zoogenaamde aanbrengrers, een verachtelijk soort menschen en gehaat bij de goden”.

¹⁾ Vit. Camill. 17.

²⁾ p. 20.

³⁾ p. 39.

⁴⁾ Vit. Alcib. 36.

⁵⁾ Vit. Pelop. 7.

⁶⁾ Vit. Dion. 28.

Plutarchus beschrijft hoe Caesar in volle senaatsvergadering werd vermoord. Tot den moordenaar Casca riep Caesar uit: ¹⁾ ἀνόσιε Κάσκα, τί ποιεῖς; afschuwelijke Casca, wat wilt gij doen? In het leven van Caesar roept hij echter: ²⁾ „μιαρώτατε Κάσκα, τί ποιεῖς; Hieruit blijkt dus dat ὀνόσιος en μιάρως synoniemen zijn evenals ἀσεβής en μιάρως ³⁾.

“Ὄσιος dient ook in het algemeen als praedicaat „g o e d” bij handelingen en ondernemingen. Cassius, een volgeling van Epicurus, zegt dat er geen geesten bestaan, hoewel ik zou wenschen, zegt hij, dat zij wel bestonden, dan behoeften wij niet alleen op de macht van wapenen en soldaten te vertrouwen doch ook op de bijstand van geesten: ⁴⁾ ὀσιωτάτων ἔργων καὶ καλλίστων ἡγεμόνες ὄντες; „Wanneer wij leiders zijn van goede en voortreffelijke ondernemingen”.

Een laffe levenshouding door voor levensmoeilijkheden te wijken door zelfmoord, is οὐχ ὄσιον. In een gesprek tusschen Cassius en Brutus merkt laatstgenoemde op ⁵⁾ ὡς οὐχ ὄσιον οὐδ' ἄνδρως ἔργον ὑποχωρεῖν τῷ δαίμονι, καὶ μὴ δέχεσθαι τὸ συμπίπτον ἀδεῶς, ἀλλ' ἀποδιδράσκειν dat het laf en onmannelijk is te wijken voor het lot en niet gelaten op te nemen alles wat ons overkomt, doch er voor te vluchten.

Ook de collegiale v e r h o u d i n g tusschen veldheeren onderling wordt met ὄσιος gekleurd. Antigonus en Teutamus wilden hun medeveldheer Eumenes aan den vijand uitleveren. Deze smeekte hen dit niet te doen doch hem te dooden of voor de wilde dieren te werpen of wat ook. Zouden zij dit doen, dan zou hij hen beschouwen ⁶⁾ ὡς ἄνδρας ὀσιωτάτους καὶ δικαιοτάτους περὶ τὸν αὐτῶν στρατηγὸν γενομένους als mannen die zich zeer human en nobel gedragen hadden tegenover hun medeveldheer.

Een hardvochtige tyran wordt ⁷⁾ ἀνόσιος καὶ παράνομος genoemd. De term slaat ook op schurken en misdadigers in het algemeen.

¹⁾ Vit. Brut. 17.

²⁾ Vit. Caes. 66.

³⁾ p. 87.

⁴⁾ Vit. Brut. 37.

⁵⁾ Vit. Brut. 40.

⁶⁾ Vit. Eum. 17.

⁷⁾ Vit. Pomp. 5.

Pompeius bond den strijd aan tegen de zeeroovers omdat hij ¹⁾ ἀνθρώποις ἀνοσίτοις καὶ ἀθέτοις τοῦνομα κυχράντα zijn naam aan deze schurken en booswichten wilde verbinden.

Theseus regelde het bestuur zoo, dat hij de Eupatriden aanstelde ²⁾ γινώσκειν τὰ θεῖα καὶ παρέχειν ἄρχοντας ἀποδοῦς καὶ νόμων διδασκάλους εἶναι καὶ ὁσίων καὶ ἱερῶν ἐξηγητάς om voor de godsdienstige aangelegenheden te zorgen en dat uit hun rangen de overheidspersonen zouden gekozen worden en dat zij leeraars van de wetten zouden zijn; zij moesten in profane en religieuze quaesties advies geven. Reeds meermalen zagen wij dat ὄσιος profaan beteekent ³⁾, hier zijn nu m.i. τὰ ὄσια Staatsaangelegenheden, zij moesten immers παρέχειν ἄρχοντας καὶ νόμων διδασκάλους en τὰ ἱερὰ de godsdienstkaken, want zij moesten γινώσκειν τὰ θεῖα.

Menschen van buitengewone verdiensten (ὄσιος) moeten dienovereenkomstig vereerd worden. Zoo ontving Lucurgus te Sparta groote eerbewijzen; hem was een tempel gewijd en jaarlijks werd hem, als een god, een offer gebracht. De bliksem sloeg op zijn graf waardoor de goden die plaats voor heilig verklaarden ⁴⁾: ἃ τῷ θεοφιλεστάτῳ καὶ ὁσιωτάτῳ πρότερον συνέπεσε hetgeen dien man vroeger te beurt viel, omdat hij bij de goden zeer geliefd en een zeer verdienstelijk man was. "ὄσιος wijst hier wellicht op de groote verdiensten van Lycurgus als wetgever. Volgens Apollo te Delphi waren zijn wetten voortreffelijk en een zegen voor zijn burgers. Zoo moest ook Aratus, een verdienstelijk iemand, volgens de Pythia begraven worden ⁵⁾ ὁσίῃ θαλίῃ met een passend lijkmaal; mogelijk begrafenis van Staatswege.

Sexueele bandeloosheid is ⁶⁾ ἀνόσιος*).

Het substantief ὁσιότης komt voor in den zin van eerlijkhed. De Phaeaken gaven Odysseus geld mee en brachten hem per schip weg. Odysseus was bang dat de hem wegvoerende Phaeaken het geld zouden verduisteren. ⁷⁾ Οἴεται τὴν τῶν χρημάτων

¹⁾ Vit. Pomp. 29.

²⁾ Vit. Thes. 25.

³⁾ p. 57.

⁴⁾ Vit. Lyc. 31.

⁵⁾ Vit. Arat. 53.

⁶⁾ Vit. Oth. 2.

⁷⁾ De Aud. Poet. 8.

*) Cf. p. 52.

σωτηρίαν ἀπόδειξιν εἶναι τῆς τῶν Φαιάκων ὁσιότητος hij beschouwde het behoud van het geld als een bewijs van hun betrouwbaarheid, w.s. tegenover een gast. In dezen doch algemeenen zin wordt het ook gebruikt met betrekking tot Dio. Deze straalde in de hoogste roem en ieder had den mond vol over hem. Speusippus schreef hem niet trotsch te worden ¹⁾ ἀλλ' ὄρᾶν, ὅπως ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνη καὶ νόμοις ἀρίστοις κοσμήσας Σικελίαν εὐκλεῖ ἤσει τὴν Ἀκαδημίαν doch er voor te zorgen de Academie beroemd te maken door Sicilië te voorzien van onkreukbaarheid, rechtschapenheid en goede wetten.

Ondankbaarheid jegens ouders en opvoeders wordt ἀνόσιος genoemd. Het aangenaamste voor de goden is, dat men zijn ouders en opvoeders gaarne vergoedt wat zij gedaan hebben. Schiet men hierin te kort dan ²⁾ ἀνόσιον ἡγούνται καὶ ἄθεσμον beschouwt men deze handelwijze als ondankebaar en slecht. Zoo wordt ook wat in strijd is met de naastenliefde als οὐχ ὄσιον beoordeeld. Men moet het licht niet uitdooven, want anderen, na ons, hebben het soms nog noodig, ³⁾ οὐτε γὰρ τροφήν ἀφανίζεῖν ὄσιον οὐτούς ἔδην οὐχ ὄσιον ook mogen wij het voedsel niet wegwerpen wanneer wij verzadigd zijn.

Zelfs de roem van groote personen negeeren is οὐχ ὄσιον. Er is een gesprek geweest over verschillende filosofen, doch het zou schande zijn te zwijgen over Democritus, Plato, Empedocles en Parmenides ⁴⁾ ἀλλ' οὐδὲ ὄσιον ἐνδοῦναί τι καὶ ὑφελέσθαι τῆς ἄκρας ὑπὲρ αὐτῶν παρρησίας εἰς τοῦτο δόξης φιλοσοφίαν προαγαγόντων: „men zou hen in eer te kort doen, door van de hoogste vrijheid ten hunnen gunste te spreken ook maar iets af te doen, daar zij op wijsgeerig gebied zulk een grooten roem verworven hebben”.

Ἀφοσιόσθαι. Dit werkwoord komt zeer vaak bij Plutarchus voor, zoowel in zedelijk als godsdienstig verband. Zeer vaak speelt godsdienstige angst „taboe” een belangrijke rol in dit werkwoord, zoodat men zeer dikwijls het taboe-begrip erin aantreft.

Het simpele ὁσιῶν komt slechts zeer weinig voor, het teekent

¹⁾ De Adul. et Amic. 19.

²⁾ De frat. Am. 4.

³⁾ Quaest. Conv. VII 4. 2.

⁴⁾ Adv. Coloten. 3.

het louteren en reinigen van zielen in het proces der zielsverhuizing. De zielen der deugdzaamsten gaan overeenkomstig hun natuur en goddelijk recht over in helden, van helden in daemonen en van daemonen: ¹⁾ *ἀν τέλειον ὡσπερ ἐν τελετῇ καθαρθῶσι καὶ ὁσιωθῶσιν ἅπαν ἀποφυγοῦσαι τὸ θνητὸν καὶ παθητικόν*: „wanneer zij uiteindelijk, evenals bij een wijding, gereinigd en gelouterd zijn en zij al het stoffelijke en de aandoeningen der driften hebben afgelegd, in goden”. De wendingen *καθαρθῶσι* en *ὁσιωθῶσιν* zijn hier elkaars synoniemen en geven, gecombineerd, de intensiteit van onge-reptheid weer die van de zielen geëischt wordt om in goden over te gaan.

Het angstvallig uitsluiten van cultushandelingen wordt door *ἀφοσιῶσθαι* vertegenwoordigd. Wanneer de vrouwen in hun huis de godin Bona Dea vereeren dan sluiten zij daarvan uit hun mannen en al wat mannelijk is, ook ²⁾ *τὴν οὖν μυρσίνην ὡς ἱερὰν Ἀφροδίτης ἀφοσιῶνται*: de myrte, omdat zij aan Venus gewijd is, sluiten zij van dezen cultus uit. Ook heeft dit werkwoord betrekking op innerlijke reinheid. De Pythagoreërs verbanden de zwaluwen uit hun huizen. Vanwege het in de mythologie bekende verhaal dat zij hun jongen verslinden ³⁾ *ἀφοσιῶνται τὰς χελιδόνας* verafschuwen zij de zwaluwen, beschouwen ze als taboe. De smet van moord, in de zwaluwen aanwezig gedacht, zou ook op hen kunnen overslaan.

Zoo wordt ook met dit werkwoord het reinigen van voorwerpen, die besmet zijn, uitgedrukt. Werd te Cumae een vrouw op echtbreuk betrapt dan moest zij op de markt, ten aanschouwen van allen, op een steen gaan zitten. Daarna echter ⁴⁾ *τὸν δὲ λίθον ἀπὸ τούτου οὐ καθαρὸν νομίζοντες ἀφοσιῶντο* houden zij dezen steen voor onrein en zijn zij gewoon hem te reinigen.

Bij voedselvoorschriften in den cultus zien we vaak dit werkwoord toegepast. De priesters van Isis mogen geen knoflook eten: ⁵⁾ *οἱ δ' ἱερεῖς ἀφοσιῶνται*: „de priesters beschouwen het als taboe”. Zoo aten de Egyptenaren geen snoek en geen zeebrasem omdat deze visschen het mannelijk lid van Osiris hadden verslonden: ⁶⁾

¹⁾ Vit. Rom. 28.

²⁾ Quaest. Rom. 20.

³⁾ Quaest. Conv. VIII. 7. 2.

⁴⁾ Quaest. Graec. 2.

⁵⁾ De Isis. et Osir. 8.

⁶⁾ De Isis. et Osir. 18.

των ἰχθύων ἀφοσιῶσθαι. Zoo wordt het ook gebruikt om aan te geven dat de priesters de zee moesten vermijden ¹⁾).

Dikwijls beteekent het dat men een dag, waarop iets zeer onaangenaams gebeurd is, als een dies ater beschouwt. Volgens de Egyptenaren stierf Osiris op den zeventienden van de maand, daarom ²⁾ ὅλως τὸν ἀριθμὸν τοῦτον ἀφοσιῶντας verafschuwen zij dit getal.

Het bekend maken van religieuze geheimen moet men ³⁾ ἀφοσιῶσθαι. Men treft het ook aan in den zin van gunstig stemmen der goden. Het is moeilijk aan te nemen dat de menschen oudtijds menschenoffers brachten en dat koningen zelfs hun kinderen offerden ⁴⁾ χαλεπῶν καὶ δυστρόπων ὀργᾶς καὶ βαρυθυμίας ἀφοσιούμενοι: om den toorn en verbittering der goden genadig te stemmen. Ook wordt het aangetroffen in de beteekenis van iemand beschermen tegen de gramschap der goden. De senatoren beraadslaagden over een gepleegde misdaad, sommigen drongen er op aan ⁵⁾ ἄγος τὴν σύγκλητον εἰς ἓνα τὸν αἴτιον τρέψασαν ὑπὲρ τῶν ἄλλων ἀφοσιώσασθαι dat de senaat de schuld op één der schuldigen zou schuiven (en straffen) en zoo de anderen voor den toorn der goden zou behoeden.

Het te niet doen en herroepen van vervloekingen geeft men met ἀφοσιῶσθαι weer. Alcibiades werd uit de ballingschap teruggeroepen en men besloot hem zijn goederen weer terug te geven ⁶⁾ καὶ τὰς ἀρὰς ἀφοσιώσασθαι πάλιν Εὐμολπίδας καὶ Κήρυκας, ἃς ἐποιήσαντο τοῦ δήμου προστάξαντος en dat de Eumolpiden en de andere priesters de vervloekingen, op bevel van het volk tegen hem uitgesproken, zouden herroepen.

Het wordt ook aangetroffen om de vrees, door voorteekenen ontstaan, te verbannen. Er gebeurden allerlei voorteekenen, o.a. verzamelde zich een bijenzwerm ⁷⁾ περὶ τόπον τινὰ τοῦ χάρακος ἐντὸς ὃν ἐξέκλεισαν οἱ μάντιες, ἀφοσιούμενοι τὴν δεισιδαιμονίαν op een bepaalde plaats, die de wichelaars afgesloten hielden om de vrees, door voorteekenen ontstaan, te niet te doen.

¹⁾ De Isis. et Osir. 32.

²⁾ De Isis. et Osir. 42.

³⁾ De Isis. et Osir. 78.

⁴⁾ De defect. oracul. 14.

⁵⁾ Vit. Camill. 18.

⁶⁾ Vit. Alcib. 33.

⁷⁾ Vit. Brut. 39.

Betreffende Olympias, de moeder van Alexander, gebeurden vele wonderlijke teekenen. Zoo gebeurde het dat, toen Olympias te bed lag, een slang zich naast haar uitstreckte, wat de liefde en de genegenheid van Philippus, haar man, benevelde, met als gevolg dat hij haar niet zoo dikwijls meer bezocht hetzij uit vrees voor vergiftiging van den kant van zijn echtgenoot¹⁾ εἶτε τὴν ὀμιλίαν ὡς κρείττονι συνούσης ἀφοσιούμενον hetzij hij uit godsdienstigen schroom haar omgang vermeed, omdat zij zich overgaf aan een hooger wezen. Zoo onthoudt zich iemand, tengevolge van een droomgezicht, van het eten van eieren, ²⁾ ἀφοσιούσθαι.

De godenkrenkende laster uit de wereld helpen wordt eveneens met dit werkwoord aangeduid. Uit de verhouding van Olympias met een god, in de gedaante van een slang, zou Alexander geboren zijn; ³⁾ ἕτεροι δὲ φασιν αὐτὴν ἀφοσιούσθαι anderen zeggen dat zij dit bestreed als zijnde een beleediging jegens de goden.

Ook wordt de angstvallige houding in het straffen van de Vestaalsche maagden met ἀφοσιούσθαι geteekend. Stond het vast dat zij haar kuischheid geschonden hadden, dan werden zij levend in een onderaardsche cel begraven, waarin een bed geplaatst werd met een brandende kaars, verder wat olie, water en melk ⁴⁾ ὥσπερ ἀφοσιούμενον τὸ μὴ λιμῶ διαφθεῖρῖν σῶμα ταῖς μεγίσταις καθιερωμένον ἀγιστείαις als kon men het niet over zich verkrijgen om een persoon, door de plechtigste wijdingen geheiligd, door honger te laten omkomen. Zoo slaat het ook op het vereeren van bepaalde objecten uit angst. ⁵⁾ Πῦρ μὲν γε παρὰ Μήδοις καὶ Ἀσσυρίοις βαρβαρικῶς ἔχει τιμὰς, οἱ φόβῳ τὰ βλάπτοντα θεραπεύουσι πρὸ τῶν σεμνῶν ἀφοσιούμενοι: „Het vuur wordt op de wijze van barbaren geëerd bij de Meden en Assyriërs, die schadelijke dingen vereeren uit vrees, terwijl zij die uit angst, als waren het heilige objecten, vereeren”.

Het kan echter ook, evenals εὐσεβεῖν, rechtstreeks op de vereering der goden slaan. Er wordt uiteengezet hoe de eerste gedichten van lyrischen aard dienden om de goden te huldigen, hun heldendaden en verjaardagen te bezingen. ⁶⁾ Τὸ γὰρ πρὸς τοὺς

¹⁾ Vit. Alex. 2.

²⁾ Quaest. Conv. II. 3. 1.

³⁾ Vit. Alex. 3.

⁴⁾ Vit. Num. 10.

⁵⁾ De fac. in orb. Sun. 21.

⁶⁾ De Musica. 6.

θεοὺς ὡς βούλονται ἀφοσιωσάμενοι, ἐξέβαινον εὐθύς ἐπὶ τε τὴν Ὀμήρου καὶ τῶν ἄλλων ποιήσιν: „Nadat zij, volgens hun meening, aan hun verplichtingen jegens de goden voldaan hadden, gingen zij pas daarna over tot de gedichten van Homerus en andere dichters”.

Met betrekking tot smeekelingen wordt het aangetroffen. Themistocles werd verbannen en zocht zijn toevlucht bij Admetus, den koning van de Molossers. Hij nam den zoon van den koning in zijn armen en wierp zich neer bij de haardstede. Deze vorm van smeeken mag bij de Molossers niet geweigerd worden. Men neemt aan dat Admetus hem dit liet doen ¹⁾ ὡς ἀφοσιώσαιο πρὸς τοὺς διώκοντας τὴν ἀνάγκην δι’ ἣν οὐκ ἐκδίδωσι τὸν ἄνδρα opdat hij den achtervolgers de dringende reden zou kunnen voorhouden op grond waarvan hij den man niet zou kunnen uitleveren.

Bepaalde voortekenen als onheilspellend beschouwen is ἀφοσιούσθαι. Pompeius beweerde, dat hij het had hooren donderen en ²⁾ ἔλυσε τὴν ἐκκλησίαν εἰθισμένων ἀφοσιούσθαι τὰ τοιαῦτα, καὶ μηδὲν ἐπικυροῦν διοσημίας γενομένης hij brak de vergadering op, want de Romeinen waren gewoon dit als een kwaad voortekenen te beschouwen en niets te bekrachtigen als er van den hemel teekenen gegeven werden. In dezen zin komt het meer voor ³⁾. Ook wenschen dat bepaalde voortekenen geen slechte gevolgen hebben wordt met dit werkwoord aangeduid. Iemand, die allerlei wonderteekenen beleefd had, ging naar een wijsgeer: ⁴⁾ τὸν δὲ ἀφοσιωσάμενον καὶ κελεύσαντα καθ’ ἑαυτὸν ὄραν καὶ προσεύχεσθαι τοῖς θεοῖς: „deze wenschte dat de voortekenen geen kwade gevolgen zouden hebben en gaf hem den raad de noodige maatregelen voor zich te treffen en smeekbeden tot de goden te richten”.

Een bedreven misdaad goed maken is ἀφοσιούσθαι. Theseus stelde de Isthmische spelen in ter eere van Sciron. ⁵⁾ Τοῦ Θησέως ἀφοσιουμένου τὸν φόνον διὰ τὴν συγγένειαν: „Zoo trachtte hij den doodslag, aan hem begaan, te verzoenen, gezien hun nauwe verwantschap”.

We treffen het aan in den zin van weigeren, van de hand wijzen. Afgevaardigden kwamen tot Numa om hem de koningsmacht op

¹⁾ Vit. Themist. 23.

²⁾ Vit. Cat. 42.

³⁾ Vit. Caes. 64.

⁴⁾ Quaest. Conv. IV. 2. 3.

⁵⁾ Vit. Thes. 25.

te dragen. Hij wees echter op de genoegens van het eenvoudige landleven en op de gevaren van de koningsmacht: ¹⁾ τοιοῦτοις λογισμοῖς ἀφοσιουμένου τὴν βασιλείαν τοῦ ἀνδρός: „door zulke motieven trachtte Numa het rijksbestuur, dat men op zijn schouders wilde leggen, te ontduiken”. Zoo trachtte Sulla Achelaus aan de Romeinen ontrouw te doen worden: ²⁾ ἀφοσιουμένου δὲ τοῦ Ἀρχελάου τὴν προδοσίαν: „doch Achelaeus wees dit voorstel van verraad af”. In deze beteekenis komt het meer voor ³⁾.

De grondige afkeer der Atheners voor den koningstitel wordt uitgedrukt met dit werkwoord. Demetrius hadden Atheners zeer groote diensten bewezen, daarom gaven zij van alle opvolgers van Alexander hem het eerst den koningstitel ⁴⁾ ἄλλως ἀφοσιουμένους τοῦνομα hoewel zij anders afschuw hadden voor dezen titel.

Het feit dat de Romeinen den dag, waarop zij een groote ramp geleden hadden, als een dies ater beschouwden, wordt met ἀφοσιῶσθαι aangegeven: ⁴⁾ Ἄλλη τε γὰρ ἡμέρα τὴν μάχην ἠτήθησαν, ἦν Ἀλιάδα διὰ τὸν ποταμὸν καλοῦντες ἀφοσιοῦνται: „Zoo werden zij in den strijd overwonnen op een anderen dag, dien zij naar de rivier Alliensis noemden en als een ongeluksdag, als taboe, beschouwden”.

In Elis werden geen muilezels gefokt, omdat koning Oenomaüs, een groot paardenliefhebber, hierover vervloekingen had uitgesproken. De bewoners van Elis ⁵⁾ φοβούμενοι τὴν κατάραν ἐκείνην ἀφοσιοῦνται onthouden zich van muilezels fokken uit vrees voor die vervloekingen. Ook ziet men het toegepast om het oppervlakkig volbrengen van een opgenomen taak aan te geven. Pericles werd door het Atheensche volk als aanklager van Cimon aangesteld. Elpinice, de zuster van Cimon, trachtte hem van deze taak af te houden. Het gevolg was: ⁶⁾ ἅπαξ ἀνέστη τὴν προβολὴν ἀφοσιουμένος: „dat hij slechts één keer opstond om zich van de hem opgelegde taak te kwijten”. Ook duidt het 't straffend optreden aan bij schending van het internationaal recht. Caesar had afgezanten gevangen genomen; velen waren van meening: ⁷⁾ ἀφο-

¹⁾ Vit. Num. 6.

²⁾ Vit. Sull. 22.

³⁾ Vit. Demetr. 10.

⁴⁾ Quaest. Rom. 25.

⁵⁾ Quaest. Graec. 52.

⁶⁾ Vit. Pericl. 10.

⁷⁾ Vit. Caes. 22.

σιούμενος τὸ παρασπόνδημα ὑπὲρ τῆς πόλεως: hem voor den Staat te laten boeten voor dit misdrijf.

Met dit werkwoord wordt niet alleen gewezen op inwendige reinheid ¹⁾ doch ook op uiterlijke reinheid. Voor een rein leven wordt aanbevolen dat men geen groenten eet ²⁾ ὡς οἱ Πυθαγορικοί, τοὺς μὲν κνάμους ἀφωσιούντο evenals de Pythagoreërs zich onthielden van boonen. Dit slaat wellicht op de uiterlijke reinheid op grond waarvan ook de Joden zich van varkensvleesch onthouden. ³⁾ Τὸ δὲ θειον κρέας οἱ ἄνδρες ἀφωσιούσθαι δοκοῦσι, ὅτι μάλιστα οἱ βάρβαροι τὰς ἐπιλευκίας καὶ λέπρας δυσχεραίνουσι, καὶ τῇ προσβολῇ τὰ τοιαῦτα καταβόσκεισθαι πάθη τοὺς ἀνθρώπους οἴονται: „Het schijnt dat de Joden het varkensvleesch als verontreinigend, taboe beschouwen omdat de barbaren afschrik hebben van uitslag en melaatschheid, welke ziekten, naar zij meenen, opgelopen worden door het eten van dit vleesch”.

De wending καθωσιούσθαι wordt gebezigd in den zin van wijden van Vestaalsche maagden ⁴⁾, priesters ⁵⁾ als ook voor het opstellen van afbeeldingen die een religieus karakter dragen. Ook vindt men het toegepast voor het wijden van boomen en planten aan de goden. De vraag wordt gesteld ⁶⁾ ἔστιν λόγῳ Ποσειδῶνι καὶ Διονύσῳ τὴν πίτυν οἱ παλαιοὶ καθωσίωσαν waarom de ouden de pijnboom aan Poseidon en Dionysus hebben gewijd. Eveneens is het inwijden in de mysteriën καθωσιούσθαι. Wie zou beter weten dan jij, Clea, dat Osiris identiek is aan Dionysus? Jij staat aan het hoofd van de thyaden te Delphi en ⁷⁾ τοῖς δ' Ὀσiriακοῖς καθωσιωμένην ἱεροῖς ἀπὸ πατρὸς καὶ μητρὸς door je vader en moeder ben je ingewijd in de mysteriën van Osiris.

Opvallend is het, dat het beteekenen kan een volk onder goddelijke leiding plaatsen. Boven alle lof zijn zij verheven, die tegen de dierlijke en brute hartstochten der menschen zijn opgekomen door het instellen van wetten, staatsbesturen en ambten, vooral door het instellen van die wetten waarbij aan de goden gedacht

¹⁾ p. 99.

²⁾ Quaest. Rom. 95.

³⁾ Quaest. Conv. IV. 5. 3.

⁴⁾ Quaest. Rom. 96.

⁵⁾ Den Gen. Socrat. 17.

⁶⁾ Quaest. Conv. V. 3. 1.

⁷⁾ De Isis. et Osir. 35.

is ¹⁾ ἤ καὶ Λυκοῦργος Λακεδαιμονίους, καὶ Νομᾶς Ῥωμαίους, καὶ Ἴων ὁ παλαιὸς Ἀθηναίους, καὶ Δευκαλίων Ἑλληνας ὁμοῦ τι πάντας καθωσίωσαν, εὐχαῖς καὶ ὄρκους, καὶ μαντεύμασι καὶ φήμασι, ἐμπαθεῖς πρὸς τὰ θεῖα δι' ἐλπίδων ἅμα καὶ φόβον καταστήσαντες: „waardoor Lycurgus de Lacedaemoniërs, Numa de Romeinen en de oude Ion de Atheners en Deucalion bijna alle Grieken onder goddelijke leiding geplaatst heeft, door gebeden, eeden, orakels en voor- teekenen, terwijl zij hen aldus onderdanig maakten door hoop en vrees tegenover de goden”.

Ook kan het zich voordoen in zuiver zedelijk verband, het slaat dan op de magistraten in den zin dat het hun plicht is de belangen van het volk te behartigen. Tiberius Gracchus hield een rede tot het volk waarin hij o.m. zei: ²⁾ ἔφη γὰρ ἱερὸν τὸν δῆμαρχον εἶναι καὶ ἄσυλον, ὅτι τῷ δήμῳ καθωσίωται καὶ τοῦ δήμου προέστηκεν: „een volkstribuun is heilig en onschendbaar omdat hij het volk is toegewijd en over het volk staat aangesteld.”

Slechts schaarsch is het gebruik van het compositum ἐξοσιῶν. Het wordt gebruikt om het wijden van vuur aan te duiden. Het vuur bezit groote beweegkracht die het aan alles meedeelt en is bijgevolg de ziel van alle dingen, daarom stelde Numa Vestaalsche maagden aan om het vuur steeds te bewaken en ³⁾ ἐξοσιῶσαι καὶ φρουρεῖν ἀκοίμητον ἐν εἰκόνι τῆς τὰ πάντα κοσμοῦσης αἰδίου δυνάμεως en hij heiligde het vuur en beval het steeds brandend te houden als zinnebeeld van het eeuwig vermogen, waardoor het heel-al in stand gehouden wordt.

Verder komt het voor in den zin van de goden verzoenen: ⁴⁾ ἐξοσιώσασθαι τὰ θεῖα.

Lucianus. *)

Bij dezen auteur komen alle betrokken termen voor. Zooals gewoonlijk zullen we eerst εὐσεβής c.s. in godsdienstig en daarna in zedelijk verband behandelen, en tenslotte ὅσιος c.s. in dezelfde volgorde.

Phalaris wilde den tempel te Delphi den stier als wijgeschenk

¹⁾ Adv. Coloten. 31.

²⁾ Tib. Graech. 15.

³⁾ Vit. Camill. 20.

⁴⁾ De Gen. Socrat. 77.

*) Ed. Nils Nilen.

aanbieden, daardoor toonde hij¹⁾ τὸ εὐσεβές. Lucianus geeft nu het woord aan een Delphiër, om, ondanks Phalaris' wreedheid, het aannemen van dit wijgeschenk te bepleiten. Men moest²⁾ μήτε ὑβρίζειν ἄνδρα δυνάστην εὐσεβοῦντα μήτε ἀνάθημα ἤδη τῷ θεῷ καθωμολογημένον ἀπολλοτριῶν een vorst, die een vrome daad verricht, niet tegenwerken noch het geschenk, voor de godheid reeds bestemd, weigeren. Hier heet dus εὐσεβεῖν: een tempel geschenken aanbieden. Verderop wordt deze term heel duidelijk in genoemden zin gebezigd. De pleitbezorger is aan het woord: ³⁾ δέομαι μήτ' ἀποκλείειν τὸ ἱερόν τοῖς εὐσεβοῦσι μήτε τὴν πόλιν πρὸς ἅπαντας ἀνθρώπους διαβάλλειν ὡς τὰ πεμπόμενα τῷ θεῷ συκοφαντοῦσαν καὶ ψήφῳ καὶ δικαστηρίῳ δοκιμάζουσαν τοὺς ἀνατιθέντας: οὐδεὶς γὰρ ἔτι ἀναθεῖναι τολμήσειεν ἂν εἰδὼς οὐ προσησόμενον τὸν θεὸν ὃ τι ἂν μὴ πρότερον Δελφοῖς δοκῆ: „Ik verzoek u de tempels niet te sluiten voor de vrome aanbidders van geschenken en den staat niet bij alle menschen in opspraak te brengen als zou hij bezwaar hebben over de aan de godheid toegezonden geschenken en als zou hij de schenkers voor het gerecht onderzoeken. Niemand zou het meer wagen geschenken aan te bieden, daar hij weet dat de godheid geen geschenk aanvaardt als dit niet van te voren door de Delphiërs is goedgekeurd”. Neen, zoo gaat de pleitbezorger verder, men moet de geschenken accepteren ongeacht het zedelijk leven van den schenker. De geschenken aan den tempel beteekenen een groote bron van inkomsten voor de Delphiërs, bijgevolg moet men de eischen niet al te streng stellen teneinde deze inkomsten zoo hoog mogelijk op te voeren. Gezien de slechte bodemgesteldheid zouden wij steeds in ellende zijn, doch ⁴⁾ τὸ δ' ἱερόν καὶ Πύθιος καὶ τὸ χρηστήριον καὶ οἱ Θύοντες καὶ οἱ εὐσεβοῦντες ταῦτα ἢ πρόσ-οδος, ἐντεῦθεν ἢ εὐπορία de tempel, de godheid, de offeraars, zij die geschenken aanbieden, dit alles bepaalt ons inkomen en onze welvaart.

Zoo wordt ook εὐσεβής gebruikt in den zin van gever, schenker. De tempel dankt zijn groote rijkdom en bijgevolg de bewoners rond dit heiligdom zijn welvaart aan de tallooze giften; laten wij

¹⁾ Phal. Alt. 1.

²⁾ Phal. Alt. 1.

³⁾ Phal. Alt. 3.

⁴⁾ Phal. Alt. 8.

dus de geschenken aannemen en aldus ¹⁾ ὑπηρετοῦντας ἄμφω, καὶ τῷ θεῷ καὶ τοῖς εὐσεβέσι voldoen zoowel aan de godheid als aan de vrome gevers.

Men vindt zelfs εὐσέβεια in de beteekenis van wijgeschenk. Phalaris is weliswaar wreed, doch, dank zij de godheid, heeft hij een goede en rustige zeevaart gehad en is behouden geland, ²⁾ ᾧ καὶ δῆλον ὅτι προσίεται τὴν τοῦ μονάρχου εὐσέβειαν waaruit duidelijk blijkt dat de godheid het geschenk van den vorst aanvaarden wil.

Tegenover ἄθεος teekent ὁ εὐσεβής hem die in de goden gelooft.

³⁾ Πρὸς δὲ τὸν εὐσεβῆ καὶ φιλόθεον ὡς ἄθεος καὶ ἀνόσιος ὁ φίλος διαβάλλεται καὶ ὡς τὸ θεῖον παρωθούμενος καὶ τὴν πρόνοιαν ἀρνούμενος: „Bij een geloovig en vroom mensch wordt een vriend belasterd als godloochenaar en goddeloos en dat hij de godheid verwerpt en niet in de voorzienigheid gelooft”. Hier zou men kunnen aannemen dat εὐσεβής geloovig beteekent, in het bestaan der goden gelooven, wat de voorwaarde is tot φιλόθεος de goden vereeren, evenals ἄθεος hem teekent, die niet in het bestaan der goden gelooft en bijgevolg ἀνόσιος de goden niet vereert.

Het miskennen der goedheid van de goden voor mensch, dier en ding is ⁴⁾ ἀσέβεια.

De goden tot het kwaad verleiden wordt door den spotter Lucianus als ἀσέβεια gekenmerkt. De Stoa en de Academie treden op voor de rechtbank en doen hun beklag dat Methé en Hedoné eenige van hun volgelingen door verleiding aan hun school ontrukkt hebben. Maar, zoo zegt de Stoa, ⁵⁾ καίτοι τί ἂν ἔγωγε ἀγανακτοίην κατ' αὐτῆς μηδὲ τῶν θεῶν φείδεται, ἀλλὰ τὴν ἐπιμελειαν αὐτῶν διαβάλλει; ὥστε εἰ σωφρονεῖτε, καὶ ἀσεβείας ἂν δίκην λάβοιτε παρ' αὐτῆς waarom zou ik vertoornd zijn op Methé daar zij zelfs de goden niet spaart en den draak steekt met hun zorgen? Als gij verstandig waart zoudt gij haar aanklagen op grond van het feit dat zij de goden verleidt.

Onder εὐσεβεῖς worden zij verstaan, die een juiste voorstelling en een goed begrip betreffende de goden hebben. Er zijn van die dwazen die bij offers, feesten en optochten ter eere van de goden

¹⁾ Phal. Alt. 9.

²⁾ Phal. Alt. 5.

³⁾ Calum. nontem. cred. 14.

⁴⁾ Jup. trag. 41.

⁵⁾ Bis Accus. 20.

meenen dat de goden zoo hulpbehoevend en zwak zijn, dat zij de menschen noodig hebben en van den anderen kant denken zij van de goden alles te kunnen afkooopen door offers en gebeden. Ten opzichte van zulke menschen moet men zich afvragen ¹⁾ *πότερον εὐσεβεῖς αὐτοὺς χρὴ καλεῖν ἢ τούναντιον ἐχθροὺς καὶ κακοδαίμονας* of zij godsdienstig juist georiënteerd zijn ofwel rampzalige dwazen zijn tegenover de goden.

Wie twijfelachtig staat tegenover de godenverhalen heet soms *ἀσεβής*. In een dialoog tusschen Tychiades en Philocles wordt de oorzaak van allerlei verzonden verhalen besproken. Indien iemand niet gelooft in de verzinselen betreffende het graf van Zeus, het te voorschijn komen van menschen uit drakentanden, dan ²⁾ *ἀσεβής οὗτος γε καὶ ἀνόητος αὐτοῖς ἔδοξεν οὕτω προδήλοισι καὶ ἀληθέσι πράγμασιν ἀπιστῶν* wordt hij voor scepticus gehouden en voor een dwaas, omdat hij zulke evidente en ware feiten niet gelooft.

De geheime raadsbesluiten der goden aan de levenden openbaren is *ἀσέβεια*. Menippus was levend in de onderwereld afgedaald en had daar met eigen oogen aanschouwd welke straffen de goden den misdadigers toekennen. Na zijn terugkeer vroeg Philo hem hiernaar. Menippus antwoordde hem dat het niet geoorloofd was de geheimen der goden te openbaren ³⁾ *μὴ καὶ τίς ἡμᾶς γράφηται γραφήν ἀσεβείας ἐπὶ τοῦ Ῥαδαμάνθου* want iemand zou hem dan wel kunnen aanklagen van verraad voor de rechtbank van Radamantus.

Hoe de Grieken zich de goden afgunstig voorstelden op groot geluk en roem der menschen en hoe zij zich beangst gevoelden voor den *φθόνος* der goden, die allen en alles wat hen nabij komt, neerslaan — denkt slechts aan den ring van Polycrates bij Herodotus — blijkt ons duidelijk uit het gedrag van Panthea. Deze schoone dame is, naar haar opvatting, veel te uitbundig door Lucianus geprezen. Zij wijst dit uitdrukkelijk af en roept de godinnen tot getuigen dat hij haar, tegen haar wil in, te hoog verheven heeft, dat het geschrift een doorn in het oog is en dat hij het gepubliceerd heeft ⁴⁾ *οὐ μάλα εὐσεβῶς οὐδὲ ὀσίως τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς* zonder rekening te houden met respect en een nederige

¹⁾ De Sacrif. 1.

²⁾ Philosp. 3.

³⁾ Menip. 2.

⁴⁾ Pro Imag. 8.

houding tegenover de goden. Hij had haar vergeleken en gelijk gesteld met goden en godinnen. ¹⁾ Ἐδόκει τε ἀσέβημα ἑαυτῆς καὶ πλημμύλημα τοῦτο δόξειν, εἰ ὑπομένοι τῇ ἐν Κνίδῳ καὶ τῇ ἐν Κήποις ὁμοία λέγεσθαι: „Het scheen haar heiligschennis en zonde toe wanneer zij goed zou vinden met de Cnidische Aphrodite of met Aphrodite in de tuinen gelijk gesteld te worden”. Zich op één lijn stellen met een goddelijk wezen is dus ἀσέβημα, ook wordt het aangeduid met ²⁾ ἀσέβεια. Eveneens het werkwoord ἀσεβεῖν beteekent de goden krenken door menschen al te hoog te prijzen. Lucianus wijst er op dat ook Glaucus door een ³⁾ dichter zeer hoog geprezen werd en ⁴⁾ οὔτε ἐκεῖνοι ἡμύοναντο ἢ τὸν Γλαῦκον ἢ τὸν ποιητὴν ὡς ἀσεβοῦντα περὶ τὸν ἔπαινον de goden straffen noch Glaucus noch den dichter naar aanleiding van den lof.

Daarentegen betwist Lucianus, dat het ἀσεβές is iemand met de beeltenissen van een godheid te vergelijken. In zijn verdediging zegt hij, dat hij haar niet vergeleken heeft met de godinnen zelf doch met hun afbeeldingen, die als meesterstukken van de kunst gelden en ⁵⁾ τὰδὲ ὑπ' ἀνθρώπων γεγενημένα οὐκ ἀσεβές, οἷμαι, ἀνθρώπους εἰκάζειν het wekt de afgunst der goden niet op door datgene, wat door menschenhanden gemaakt is, te nemen om het met menschen te vergelijken.

De combinatie ἀσεβής καὶ ἄθεος, meer omvattend gebruikt, slaat zoowel op religieuze als zedelijke misdrijven. Toxaris heeft veel hoogachting voor Orestes en Pylades. Mnesippus wijst er echter op dat zij den koning van Scythië hebben gedood en dat zij Artemis en haar priesters hebben weggevoerd. Als gij nu zulke menschen eert dan ⁶⁾ ἐμοὶ μὲν γὰρ δοκεῖτε τάχιστα ἂν οὕτως ἀσεβεῖς αὐτοὶ καὶ ἄθεοι γενέσθαι komt het mij voor dat ook gij spoedig eveneens zoo misdadig en goddeloos zult worden.

Het adjectief ἀσεβής wordt ook op Socrates toegepast. Wij weten nu dat hij als zoodanig beschuldigd werd omdat hij de godsdienstige traditie der Atheners verbrak door niet in de traditioneele staatsgoden te gelooven en nieuwe in te voeren. Bij het

¹⁾ Pro Imag. 8.

²⁾ Pro Imag. 13.

³⁾ Deze dichter is Simonides: Bergk, frag. 8.

⁴⁾ Pro Imag. 19.

⁵⁾ Pro Imag. 19.

⁶⁾ De Amic. 2.

opsommen der slachtoffers van den laster zegt Lucianus: ¹⁾ τί γὰρ ἂν τις ἢ τὸν Σωκράτην λέγοι τὸν ἀδίκως πρὸς τοὺς Ἀθηναίους διαβεβλημένον ὡς ἀσεβῆ καὶ ἐπίβουλον; „waarom zou ik nog Socrates vermelden die ten onrechte bij de Atheners belasterd werd als vijand en belager van de goden”?

Zelfs op vriendschappelijke voet te leven met tempelplunderaars gold als een ἀσέβημα. Antiphilus had den tempel van Anubis geplunderd. Toen hij te midden van zijn vrienden gevangen genomen werd, bood niemand hem hulp, ²⁾ ἀπεστρέφοντο, ὡς Ἀνουβίδειον σεσυληκότα καὶ ἀσέβημα αὐτῶν ἡγοῦντο εἶναι εἰ συνέπιόν ποτε ἢ συνεισιτάθησαν αὐτῷ doch zijn vrienden keerden zich van hem af omdat hij het Anubideum geplunderd had en zij beschouwden het zelfs als een schande ooit met hem gegeten of gedronken te hebben.

Eenige malen wordt εὐσεβής c.s. toegepast in gevallen waar uitsluitend sprake is van verhoudingen tegenover menschen. Soms gebeurt dit doordat bewust menschelijke aangelegenheden gelijk gesteld worden aan goddelijke; zoo laat Lucianus de philosophie gelijkstellen aan den godsdienst, wanneer hij Plato de woorden in den mond legt: ³⁾ Νῆ Δία, ὦ Φιλοσοφία, πάντων γε ἱεροσύλων ἀσεβέστατος, ὅς τὴν ἱερωτάτην σὲ κακῶς ἀγορεύειν ἐπεχείρησεν καὶ ἡμᾶς ἅπαντας, ὅποσοι τι παρὰ σοῦ μαθόντες τοῖς μεθ' ἡμᾶς καταλειπίσαμεν: „Waarlijk, Philosophia, van alle heiligschenners is hij de brutaalste, omdat hij het heeft durven bestaan u, zeer eerbiedwaardige, te belasteren en ook ons allen, die iets van u geleerd hebben en aan ons nageslacht achtergelaten hebben”. In dezen zin komt ook ἀσεβεῖν voor.

Onder den persoon van Parresiades wijst Lucianus er op dat velen filosofen zijn in uiterlijk — baard, manier van loopen, kleederdracht — doch in werkelijkheid leven zij volstrekt niet volgens de principen van Philosophia. Hun slechte praktijken en ondeugden worden dan door de buitenstaanders op rekening van Philosophia gezet. Kunt u nu, vraagt hij, op grond van deze weliswaar scherpe, doch ware critiek ⁴⁾ ἐμὲ τὸν ἀσεβοῦντα ἡγγήσεσθαι εἶναι; mij als een aantaster van het heilige beschouwen? „De

¹⁾ Calum. non tem. cred. 29.

²⁾ De Amic. 28.

³⁾ Reviviscentes. 14.

⁴⁾ Reviviscentes. 33.

waarheid mag niet gezegd worden" blijkt een kwestie van alle tijden, doet men het wel dan heet men bij zijn tegenstanders een ἀσεβής te zijn en zich schuldig te maken aan ἀσεβείν.

Van den lasteraar wordt gezegd ¹⁾ ὡς ἄδικος ὁ τοιοῦτος καὶ παράνομός ἐστι καὶ ἀσεβής καὶ τοῖς χρωμένοις ἐπιζήμιος, ῥάδιον καταμαθεῖν dat het voor de hand ligt dat zoo iemand onhebbelijk, onbeschaafd en onbeschaamd is. De begrippen, met ἄδικος, παράνομος en ἀσεβής uitgedrukt, zullen wel niet verschillen van elkaar en kunnen dan ook als elkaars synoniemen beschouwd worden in den zin van iemands eer en goeden naam bezoedelend.

Reeds hebben wij kunnen vaststellen dat een onpartijdig oordeel ²⁾ εὐσεβής tot epitheton heeft; voor het tegengestelde wordt ἀνόσιος en ἀσεβής gebruikt. Solon en Dracon stelden wetten in, die de rechters onder eede verplichtten beide partijen gelijkelijk aan te hooren met gelijke welwillendheid, totdat blijken zou van welke partij het pleidooi het rechtvaardigst was, want een oordeel te vellen ³⁾ πρὶν δὲ γε ἀντεξετάσαι τὴν ἀπολογία τῆ κατηγορία, παντελῶς ἀσεβῆ καὶ ἀνόσιον ἠγγήσαντο ἔσσεσθαι τὴν κρίσιν alvorens de beschuldiging tegen de verdediging af te wegen, beoordeelden zij als volkomen onbillijk en onrechtvaardig. In dit voorbeeld is ἀνόσιος en ἀσεβής synoniem.

Paederastie werd reeds in de oudheid als ἀσεβής veroordeeld. Hoewel Alexander de Leugenprofeet allerlei sexueele uitspattingen beging ⁴⁾ προλέγων δε πᾶσιν ἀπέχεσθαι παιδίου συνουσίας, ὡς ἀσεβῆς ὃν vermaande hij allen zich van knapenliefde te onthouden, daar dit iets verfoeilijks was.

Een vadermoord geschiedt ⁵⁾ ἀσεβῶς.

"Όσιος heeft vaak betrekking op ritueele tempelvoorschriften. Zij, die een doode hebben aangeraakt, mogen in geen zeven dagen den tempel betreden: ⁶⁾ πρὸ δὲ τουτέων ἦν ἐσέλθωσιν, οὐκ ὄσια ποιέουσιν: „gaan zij binnen dit tijdperk den tempel binnen dan plegen zij ongeoorloofde daden". Pas na een bepaald tijdstip of

¹⁾ Calum. non tem. cred. 8.

²⁾ p. 20.

³⁾ Calum. non tem. cred. 8.

⁴⁾ Alex. Pseud. 41.

⁵⁾ De Mort. Peregr. 15.

⁶⁾ De Dea Syr. 52.

speciale reiniging wordt men in een dergelijk geval weer als ritueel-rein beschouwd en acht men de besmetting des doods, waarmee men den tempel niet mag binnengaan, verdwenen. Vele tempelvoorschriften bevatten op dit punt soortgelijke voorschriften. De bloedverwanten van den doode blijven zelfs dertig dagen buiten den tempel en laten hun hoofd kaal knippen, want ¹⁾ πρὶν δὲ τὰδε ποιῆσαι, οὐ σφίσι ἐσιέναι ὅσιον νόορ zij dit gedaan hebben mogen zij niet in den tempel. Zoo mag een pelgrim, die een offer in den tempel gebracht heeft, niet op een vreemd bed slapen doch alleen op den grond: ²⁾ οὐ γὰρ οἱ εὐνής ἐπιβῆναι ὅσιον ἐς τὴν ἑωυτοῦ αὔθις ἀπικέσθαι want hij mag niet op een bed slapen alvorens hij zijn tocht heeft afgelegd en in zijn eigen land is aangekomen.

Dooden begraven op een heilige plaats is ³⁾ οὐχ ὅσιον.

Met minachting spreken over het dansen dat in het religieus leven zulk een groote rol speelt is *ἀνόσιον*. Crato heeft het land aan dansen, daarom brengt Lycinus hem onder de aandacht dat het dansen ook plaats vindt bij godsdienstige feesten, vervolgens wijst hij op de Corybanten, het dansen bij Homerus, bij de mysteriën en feesten van Bacchus en vermaant hem tenslotte: ⁴⁾ ὄρα μὴ ἀνόσιον ἢ κατηγορεῖν ἐπιτηδεύματος Θείου τε ἅμα καὶ μυστικοῦ καὶ τοσοῦτοις θεοῖς ἐσπουδασμένον: „Zie toe of het niet ongeoorloofd is een praktijk te veroordeelen, die goddelijk en mystiek is en door zooveel goden reeds is uitgevoerd”.

Vele mythologische verhaaltjes belooft Lucianus niet te geloven: ⁵⁾ κῶς γὰρ δὴ ὅσιον πιστεῦσαι παῖδα Αἰνεΐην τῆς Ἀφροδίτης γενέσθαι καὶ Διὸς Μίνω καὶ Ἄρεος Ἀσκάλαφον καὶ Αὐτόλυκον Ἐρμέω;: „Hoe zou het immers geloofwaardig zijn dat Aeneas een zoon van Venus is, Minos van Juppiter, Ascalaphus van Mars en Autolycus van Mercurius”?

De goden beloonen in de onderwereld ⁶⁾ τοὺς ἀγαθοὺς τε καὶ ὀσίους καὶ κατ' ἀρετὴν βεβιωκότας de goeden n.l. hen, wier levensgedrag onbesproken geweest is en die deugdzaam geleefd hebben. Wellicht zijn met *ὀσίους* diegenen bedoeld, die tegenover de goden

¹⁾ De Dea Syr. 53.

²⁾ De Dea Syr. 55.

³⁾ De Mort. Peregr. 22.

⁴⁾ De Saltat. 23.

⁵⁾ De Astrolog. 20.

⁶⁾ Jup. Confut. 18.

schuldloos zijn en met κατ' ἀρετὴν βεβιωκότας zij die tegenover de menschen zonder schuld zijn.

Er zijn twee groepen gebeden; Zeus nu overweegt elk gebed doch verhoort niet alle gebeden. ¹⁾ Τὰς μὲν γὰρ δικαίας τῶν εὐχῶν προσίετο ἄνω διὰ τοῦ στομίου ἐπὶ τὰ δεξιὰ κατετίθει φέρων, τὰς δὲ ἀνοσίους αὐθις ἀπέπεμπεν ἀποφυσῶν κάτω: „De goede gebeden laat hij door de hemelopening naar binnen komen en vervuld laat hij ze aan zijn rechterkant terugkeeren. De slechte gebeden zendt hij onverhoord terug en wijst ze af”. Onder τὰς ἀνοσίους τῶν εὐχῶν heeft men gebeden te verstaan zooals Lucianus ze ons opsomt: Ὡ Θεοί, τὸν πατέρα μοι ταχέως ἀποθανεῖν: „O goden, laat mijn vader toch spoedig sterven”. Εἶθε λάθοιμι ἐπιβουλεύσας τῷ ἀδελφῷ: „Moge mijn broeder toch niet bemerken dat ik hem belaag”. Het zijn dus gebeden met een zedelijk slechten inhoud. Onder δικαίας τῶν εὐχῶν worden gebeden verstaan die zedelijk verantwoord zijn. Ὡ Ζεῦ, τὰ κρομμυά μοι φῦναι καὶ τὰ σκόροδα: „O Zeus, mogen mijn uien en knoflook goed groeien”. Verder het feit dat ὁ γεωργὸς ἤτει ὑπέτον de boer om regen vraagt.

In zedelijk verband komt ὅσιος schaars voor. Lucianus is op een schip, waarvan de kapitein opdracht gekregen had hem over boord te werpen. Hij kon echter niet van zich verkrijgen deze daad te volvoeren; nooit, zoo zei hij, had hij een misdaad begaan en zestig jaar oud ²⁾ ἀνεπίληπτον βίον καὶ ὅσιον προβεβηκώς had hij een onbesproken schuldloos leven geleid. In dezen zin komt ³⁾ ὅσιος meer voor.

De combinatie δικαίος καὶ ὅσιος teekent de houding van kinderen tegenover hun ouders. Mnesippus verklaart dat de Scythen hun ouders, na hun dood, opeten. Toxaris antwoordt hierop: ⁴⁾ εἰ μὲν καὶ τὰ ἄλλα ἡμεῖς τῶν Ἑλλήνων καὶ δικαιότεροι τὰ πρὸς τοὺς γονέας καὶ ὀσιώτεροι ἐσμεν οὐκ ἂν ἐν τῷ παρόντι φιλοτιμηθεῖην πρὸς σέ: „Of wij in het algemeen niet eerbiediger en liefdevoller zijn tegenover onze ouders dan de Grieken, daarover wil ik op het ogenblik liever niet met u debatteeren”.

Het werkwoord ὀσιοῦν komt slechts één keer voor in den zin van wijden in de mysteriën. De Daidouchus en de Hierophant verkla-

¹⁾ Icaromenip. 25.

²⁾ Alex. Spseud. 56.

³⁾ Jup. Confut. 16.

⁴⁾ De Amic. 9.

ren dat zij *ἱερώνυμοι* zijn: ¹⁾ ἐξ ὀπίπερ ὠσιώθησαν vanaf het oogeblik dat zij gewijd zijn.

L. Annaeus Cornutus. *)

Bij dezen auteur treffen wij slechts de wending *ἀφοσιούσθαι* aan. Hij geeft een uiteenzetting met welke bloemen en planten men Venus moet huldigen en welke aan haar gewijd zijn. ²⁾ Τὴν δὲ πύξον φυλάττονται τῇ θεῷ προσφέρειν, ἀφοσιούμενοι πως ἐπ' αὐτῆς τὴν πυγὴν: „Zij wachten er zich voor de godin bukshout aan te bieden wanneer zij de tegen haar bedreven sexueele uitspattingen verzoenen.” Zoo zou dus *ἀφοσιούσθαι* beteekenen de tegen Venus bedreven schanddaden verzoenen. Ook lijkt mij de volgende verklaring aannemelijk: *πύξος* en *πύγη* zijn homonymen, men zou dan in den Venuscultus *πύξος* vermijden omdat het wegens gedachten-associatie daarbij aan *πύγη* „zonde tegen Venus” doet denken.

Apollonius van Tyana. **)

Hier ontmoet men een opvallend gebruik van *ἀσεβεῖν*; het teekent hoe zekere leerstellingen een smaad zijn jegens de goden doch ook jegens gestorvenen; hierbij wordt dan *ἀσεβεῖν* gebruikt tegenover de goden en *ἀδικεῖν* tegenover menschen, doch als een krachtigere en meeruitdrukkende wending wordt *ἀσεβεῖν* gebruikt. Men beweert, zoo zegt hij in een troostbrief tot een vader wiens zoon gestorven is, dat nooit iets tot het niets kan terugkeeren. Door zoo te spreken echter ³⁾ ἀσεβεῖς μὲν τὸν θεὸν ἀδικεῖς δὲ τὸν υἱόν, μᾶλλον δὲ κάκεῖνον ἀσεβεῖς beleedigt gij de godheid, smaadt gij uw zoon, ja zelfs, gij krenkt hem.

Tevens leert hij ons dat het *ὄσιον* is in alles wat ons overkomt te berusten als zijnde door de goden zoo gewild. In dezen troostbrief zegt hij: ⁴⁾ ποῦ δὲ καὶ ὄσιον ἀπεύχεσθαι τὸ βουλήσει θεοῦ γενόμενον; „Hoe zou het goden welgevallig zijn door smeekbeden datgene af te weren wat met toestemming van de godheid geschiedt”.

¹⁾ Lexiph. 10.

*) Ed. Villoison et Osannus.

²⁾ De Ven. 24.

**) Ed. C. L. Kayser.

³⁾ Epist. LIIX.

⁴⁾ Epist. LIIX.

Maximus uit Tyrus. *)

In tegenstelling tot δεισιδαίμων beteekent εὐσεβής de ware vrome. ¹⁾ 'Ο μὲν εὐσεβής φίλος θεῶν, ὁ δὲ δεισιδαίμων κόλαζ θεῶν' καὶ μακάριος εὐσεβής φίλος θεῶν, δυστυχής δὲ δεισιδαίμων: „de vrome is de vriend van de godheid, de bijgeloovige een vleier, gelukkig is de waarlijk vrome omdat hij een vriend van de godheid is, ongelukkig is de bijgeloovige”.

Wij zagen εὐσέβεια reeds gebruikt in den zin van concreet offer ²⁾; een nieuw voorbeeld moge deze beteekenis nog eens als juist bekrachtigen. De landlieden zijn den Staat nuttiger dan de soldaten. De landbouwers hebben het eerst Bacchus vereerd, het eerst aan de goden hun eerstelingen van vruchten gebracht; deze offers zijn ongetwijfeld aangenamer aan de goden dan de tienden van den buit die Pausanias of Lysander offerden: ³⁾ ἐκ πολέμων αἱ ἀπαρχαί, ἐκ συμφορῶν αἱ εὐσέβεια: „immers hun eerstelingen kwamen voort uit oorlogen en hun offers uit de ellende van anderen”.

Εὐσεβής vertegenwoordigt hem, die zijn religieuze plichten kent naast ὅσιος dat hem teekent die zijn zedelijke plichten kent. Socrates had een goddelijke stem, Socrates ⁴⁾ ἀνδρὶ καθαρθῶ μὲν τὸ σῶμα, ἀγαθῶ δὲ τὴν ψυχὴν εἰς δὲ τὸν θεὸν εὐσεβεῖ, ὅσιον δὲ τὰ ἀνθρώπινα een man rein van mond, voortreffelijk van geest en die zijn plichten jegens goden en menschen kende.

De ὅσια zijn de burgerlijke rechten in tegenstelling tot τὰ ἱερά de godsdienstige rechten. Het werd Anaxagoras als een schande aangerekend dat hij van de Klazomeniërs was heengegaan als waren zij wilde dieren, ⁵⁾ μετὰσχῶν ἱερῶν καὶ ὀσίων, καὶ νόμων, καὶ τῶν ἄλλων, ὧν καὶ οἱ λοιποὶ Κλαζομένιοι, hoewel hij het gebruik genoot van dezelfde burgerlijke en religieuze rechten, wetten, voeding en al het andere, wat ook de Klazomeniërs genieten.

Sextus Empiricus. **)

Εὐσέβεια teekent vroomheid, ὀσιότης echter den eerbied voor

*) Ed. Reiske.

¹⁾ Dissert. XX. 6.

²⁾ p. 81.

³⁾ Dissert. XXX. 5.

⁴⁾ Dissert. XIV. 1.

⁵⁾ Dissert. XXII. 1.

**) Ed. R. G. Bury. Loeb class. libr.

gestorvenen. Er wordt gesproken ¹⁾ περί τῆς εἰς τοὺς θεοὺς εὐσεβείας καὶ τῆς περὶ τοὺς κατοικοῦμένους ὁσιότητος over de vroomheid jegens de goden en den eerbied voor overledenen. Ook geeft ὁσιότης den eerbied tegenover ouders weer. Er wordt gehandeld ²⁾ περί δὲ τῆς εἰς τοὺς γονεῖς ὁσιότητος over den eerbied tegenover ouders.

Opmerkelijk is, dat, zooals uit deze plaats blijkt, ὁσιότης juist het tegengestelde is van ἀσέβημα overeenkomstig de definitie hiervan bij Polybius. ³⁾ Volgens deze definitie is immers een ἀσέβημα een vergriep tegenover goden, ouders en gestorvenen. Hier zien wij nu dat ὁσιότης weliswaar niet op de goden slaat doch wel ook op de ouders en gestorvenen, maar in goeden zin.

Phlegon. *)

Bij hem treffen we slechts de wending ἀφοσιοῦσθαι aan in den zin van de noodige maatregelen treffen om een verschijning uit de onderwereld te voorkomen. Iemand keerde uit de onderwereld terug om zijn zoon op te eischen. ⁴⁾ Τινὲς μὲν οὖν φοντο δεῖν ἀποδοῦναι τὸ παιδίον καὶ ἀφοσιώσασθαι τὸ φάσμα καὶ τὸν ἐπίσταντα δαίμονα: „Sommigen waren nu van meening zijn zoon uit te leveren om aldus den terugkeer van die verschijning en dat monster te voorkomen”.

Plotinus. **)

Te loochenen dat de Voorzienigheid het heelal doordringt ⁵⁾ πῶς εὐσεβές; hoe zou dit van een religieuze wereldbeschouwing kunnen getuigen? De wereld participeert aan de godheid, daar deze het heelal doordringt en bestuurt; dit ontkennen betekent ⁶⁾ ἀσεβεῖν.

Wat met de Voorzienigheid in strijd is, wordt ook aangegeven met de wending οὔτε ὄσιον οὔτε εὐσεβές. Dat de slechten soms rijk

¹⁾ Pyrrh. Institut. XXIV. 193.

²⁾ Pyrrh. Institut. XXV. 246.

³⁾ p. 2.

*) Ed. Otto Keller.

⁴⁾ Mirab. 2.

**) Ed. Adolph Kirchhoff.

⁵⁾ Contra. Gnost. 16.

⁶⁾ Contr. Gnost. 16.

en de goeden arm zijn, is geen bewijs dat de Voorzienigheid zich niet op aarde openbaart, ¹⁾ ἀλλ' οὔτε ὅσιον οὔτε εὐσεβὲς ἐνδόντας τὸ μὴ καλῶς ἔχειν καταμέμφεσθαι τῷ ποιήματι, het is echter volkomen in strijd met de voorzienigheid der goden te beweren, dat deze feiten afschuwelijk zijn en ze den schepper te verwijten.

Het vrij zijn van aandoeningen en geneigdheid tot het kwade wordt met ὅσιος geteekend. Om dit nu te bereiken moet men wegvluchten van deze aarde; dit beteekent een gelijk worden aan de godheid waardoor men ²⁾ ὅσιος wordt.

Diogenes Laertius. *)

Meermalen treffen wij hier ³⁾ εὐσέβεια aan in den zin van vroomheid, ⁴⁾ εὐσεβεῖν vroom zijn, ⁵⁾ εὐσεβής vroom en ⁶⁾ ἀσεβής goddeloos.

Socrates werd aangeklaagd ⁷⁾ ἀσεβείας καὶ τῶν νέων διαφθορᾶς van schending van godsdienstige traditie en omdat hij de jeugd bedierf. ⁸⁾

De mysteriën bekend maken aan oningewijden beteekent ⁹⁾ ἀσεβεῖν; dit gebruik van ἀσεβεῖν komt meer voor bij dezen auteur ¹⁰⁾.

Opvallend is dat hij ἀσεβής genoemd wordt, die het volksgeloof en de volksopvatting omtrent de goden aanhangt. ¹¹⁾ Ἀσεβής δὲ οὐχ ὁ τοὺς τῶν πολλῶν θεοὺς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας θεοῖς προσάπτων: „Niet hij die de goden, tot wie de massa bidt, loochent, doch die de volksofinie omtrent de goden bevestigt, is goddeloos”.

Reeds in het voorgaande zagen wij dat ἀσεβεία gebruikt wordt om een nieuwe natuurkundige theorie aan te duiden ¹²⁾. Hier ont-

¹⁾ De Prov. I. 7.

²⁾ De Virt. I. 1.

*) Ed. C. Tauchnit.

³⁾ Pitt. 78. Bias 86. Zeno 119.

⁴⁾ Plato. 83.

⁵⁾ Xenoph. 56.

⁶⁾ Bias. 86.

⁷⁾ Socrat. 38.

⁸⁾ Cf. p. 109.

⁹⁾ Aristipp. 101.

¹⁰⁾ Chrysipp. 186.

¹¹⁾ Epic. 123.

¹²⁾ Cf. p. 88.

moeten wij een nieuw voorbeeld van dit gebruik. Sotion werd veroordeeld, ¹⁾ ἀσεβείας κριθῆναι, διότι τὸν ἥλιον μύδρον ἔλεγε διάπυρον wegens dwaalleer omdat hij verklaarde dat de zon een rood-gloeiende massa was.

De wending εὐσεβῶς ζῆν beteekent vroom leven; dezelfde vorm wordt ook gebezigd in uitsluitend zedelijk verband. Van Pyrrho wordt verteld ²⁾ εὐσεβῶς δὲ καὶ τῇ ἀδελφῇ συνεβίω μαίᾳ οὖσῃ dat hij in broederlijke liefde met zijn zuster, een vroedvrouw, leefde. ³⁾ "Οσιος is synoniem met εὐσεβής en ⁴⁾ ὀσιότης met εὐσέβεια in den zin van vroom en vroomheid. Verder komt het slechts voor in de verbinding ὀσιόν ἐστι en ἀνόσιον ἐστι. Van de Chaldaeërs wordt verteld dat zij ⁵⁾ ἀνόσιον ἠγγεῖσθαι πυρὶ θάπτειν καὶ ὀσιον νομίζειν μητρὶ ἢ θυγατρὶ μίγνυσθαι lijkverbranding afkeuren doch het daarentegen voor geoorloofd houden met zijn moeder of zuster te huwen. Van Diogenes wordt meegedeeld dat hij ⁶⁾ μήδ' ἀνόσιον εἶναι τὸ καὶ τῶν ἀνθρωπείων κρεῶν ἀψασθαι er zelfs niet voor terugdeinsde menschen vleesch aan te pakken. Met genoemde wending wordt dus uitsluitend een zedelijk geoorloofd-zijn aangeduid.

Jamblichus. *)

Behalve in den zin van vroomheid ontmoeten wij ⁷⁾ εὐσέβεια ook in de beteekenis van goddelijke inspiratie. Pythagoras zou de gave van voorspelling bezeten hebben. Hij voorspelde aardbevingen en rampen ⁸⁾ καὶ ταῦτα μὲν ἔστω τεκμήρια τῆς εὐσεβείας αὐτοῦ en dit kan zeker beschouwd worden als een bewijs, dat hem goddelijke openbaring gewerd.

Ook valt het soms weer te geven met het complex van het ritueel. Hij schreef voor, welke offers men aan de verschillende goden moest brengen en hoe; dat men den tempel rechts zou bin-

¹⁾ Anaxag. 12.

²⁾ Pyrrh. 66.

³⁾ Zeno. 119.

⁴⁾ Epic. 10.

⁵⁾ I. 7.

⁶⁾ Diog. 73.

*) Ed. Lud. Deubner.

⁷⁾ Vit. Pyth. 11. 33. 28.

⁸⁾ Vit. Pyth. 28.

nentreden en links verlaten: 1) τοιοῦτός τις ὁ τρόπος λέγεται αὐτοῦ γεγονέναι τῆς περὶ τὴν εὐσέβειαν ἐπιτηδεύσεως: „zoo groot was, naar men zegt, zijn zorg voor het ritueel”.

Zij, die de met zooveel moeite verworven wetenschap aan iedereen mededeelen of aan oningewijden de mysteriën van de Eleusische goden openbaren, zijn 2) ἄδικοι καὶ ἀσεβέες.

Hoe zeer de natuurkunde steeds als een goddelijke wetenschap werd beschouwd en nieuwe ontdekkingen op dit gebied als een soort ketterij ἀσέβεια veroordeeld werden, hebben wij reeds meermalen kunnen constateeren. 3) Zoo wordt ook van Hippasus meegedeeld dat hij het eerst een beschrijving gaf en een algemeene bekendmaking 4) σφαῖραν τὴν ἐκ τῶν δώδεκα πενταγώνων ἀπώλετο κατὰ θάλατταν ὡς ἀσεβήσας van de sfeer der twaalf pentagonen en daarna, als zijnde goddeloos, in de zee was omgekomen.

Geheel synoniem met εὐσέβεια in den zin van vroomheid treffen wij ὁσιότης aan. Nooit overkwam het Pythagoras 5) λήθην ἔχειν τῆς πρὸς τὸ θεῖον ὁσιότητός τε καὶ θεραπειάς zijn godsdienstzin en zijn vereering voor de goden te vergeten. Zoo treffen wij ὁσιότης meer aan 6).

“Ὅσιον treedt ook als tempelvoorschrift op. In een tempel een kind ter wereld brengen is verboden: 7) οὐ γὰρ εἶναι ὄσιον ἐν ἱερῶ καταδεῖσθαι τὸ θεῖον τῆς ψυχῆς εἰς τὸ σῶμα: „want het is niet geoorloofd dat op een heilige plaats de goddelijke ziel zich zou verbinden met het lichaam”. Voor vrouwen is het, na gemeenschap met hun man, 8) ὄσιον den tempel te betreden op denzelfden dag.

Ook heeft ὁσιότης betrekking op de gestorvenen in den zin van doo-dencultus. Pythagoras riep in het leven 9) θρησκεία θεῶν καὶ ὁσιότης πρὸς κατοικομένους den eeredienst der goden en den cultus voor de gestorvenen. Hetzelfde geldt voor het adjectief ὄσιος. Hij wilde

1) Vit. Pyth. 28.

2) Vit. Pyth. 17.

3) p. 117. 88.

4) Vit. Pyth. 28.

5) Vit. Pyth. 30.

6) Vit. Pyth. 28.

7) Vit. Pyth. 28.

8) Vit. Pyth. 11.

9) Vit. Pyth. 6.

niet dat de dooden zouden verbrand worden, ¹⁾ τοὺς δὲ τελευταίους ἐν λευκαῖς ἐσθῆσι προπέμπειν ὅσιον ἐνόμιζε doch hij beschouwde het als een plicht jegens hen ze in witte kleeren weg te voeren.

Een strijd waarbij men de humaniteit in acht neemt is ὅσιος. ²⁾ Νόμιμον δὲ εἶναι, καὶ ὅσιον τὸν πόλεμον, εἰ ὡς ἄνθρωπος ἀνθρώπου πολεμήσειεν: „Wettig en eerlijk is de strijd als mensch tegenover mensch staat”.

Hoe hoog het wetenschappelijk leven in de school van Pythagoras stond blijkt ons uit het volgende. Hij zorgde steeds dat zijn leerlingen niet door smart, zorg of schandelijke begeerte besmet werden ³⁾ οὐδὲ τῆς τούτων ἀπασῶν ἀνοσιωτάτης τε καὶ χαλεπωτάτης ἀμαθίας of, wat nog schandelijker en lager is dan dit alles, door domheid. Het was zelfs ὅσιον om deze wetenschap, in de school van Pythagoras beoefend door uitsluitend zijn volgelingen, niet aan een ieder, zonder onderscheid, bekend te maken. Dit wetenschapsmonopolie blijkt uit het volgende.

Hipparchus had de wetenschap aan het gewone volk bekend gemaakt; daarover werd hij berispt: weet wel dat het ⁴⁾ ὅσιον εἶναι καὶ τῶν τήνου θείων τε καὶ ἀνθρωπέων παραγγελμάτων, μηδὲ κοινὰ ποιεῖσθαι τὰ σοφίας ἀγαθὰ τοῖς οὐδ' ὄναρ τὰν ψυχὰν κεκαθαρμένοις uw plicht is het, zijn (van Pythagoras) goddelijke en menschelijke voorschriften indachtig te zijn en de zegeningen der wijsheid niet mee te deelen aan menschen die zelfs in hun droom geen zielereiniging ondergaan hebben.

Een der moraalvoorschriften van Pythagoras luidt: ⁵⁾ πολλῶν δὲ μᾶλλον ἀδικεῖσθαι ὅσιον εἶναι λέγει ἢ κτείνειν ἄνθρωπον: „het is veel beter onrecht te lijden dan een mensch te dooden”.

Het werkwoord ἀφοσιῦσθαι beteekent bij dezen schrijver: voor heilig houden. Pythagoras verbood zijn volgelingen bepaalde spijzen, o.a. harten en hersenen omdat deze het principieel van denken en leven waren: ⁶⁾ ἀφοσιῦτο δὲ αὐτὰ διὰ τὴν τοῦ θείου φύσιν: „want deze hield hij voor heilig, taboe, krachtens de natuur van de goddelijke rede”.

¹⁾ Vit. Pyth. 28.

²⁾ Vit. Pyth. 232.

³⁾ Vit. Pyth. 16.

⁴⁾ Vit. Pyth. 17.

⁵⁾ Vit. Pyth. 28.

⁶⁾ Vit. Pyth. 24.

Dexippus.

Deze schrijver levert niets op.

Sallustius. *)

Alleen het werkwoord ἀφοσιῦσθαι wordt aangetroffen met de beteekenis van concessie doen aan. Telkens zien wij ongeloof opkomen omdat de menschelijke natuur zwak is en niet altijd in staat is juist te oordeelen: ¹⁾ διὰ τοῦτο ὡς ἔοικεν οἱ τὰς ἑορτὰς καταστησάμενοι καὶ ἀποφράδας ἐποίησαν ἐν αἷς τὰ μὲν ἤργει τῶν ἱερῶν τὰ δὲ ἐκλείετο τῶν δὲ καὶ τὸν κόσμον ἀφήρουν πρὸς τὴν ἀσθένειαν τῆς ἡμετέρας ἀφοσιούμενοι φύσεως: „daarom, naar het mij voorkomen wil, hebben de stichters van godsdienstige feesten ook dies nefasti ingesteld, waarop sommige tempels ongebruikt bleven, andere gesloten werden en sommige werden zelfs van hun ornamenten ontdaan, om zoo tegemoet te komen aan de zwakheid van de menschelijke natuur”.

GROEP C. DICHTERS.

Pseudophocylidea. **)

De term εὐσεβής c.s. komt bij dezen dichter niet voor, alleen ontmoet men het gebruik van ὅσιος c.s. doch alleen in zedelijke gevallen. Een verstandige raad luidt:

²⁾ μὴθ' αἵματι χεῖρα μιάνειν
μὴ πλουτεῖν ἀδίκως, ἀλλ' ἐξ ὁσίων βιοτεύειν.

„Men moet zijn handen niet met bloed bezoedelen, men moet geen onrechtvaardige rijkdom bezitten doch van eerlijke winst leven”. Hier slaat ὅσιος op de wijze waarop men in zijn onderhoud voorziet, de wending, ἐξ ὁσίων is weer te geven met „van eerlijk gedreven zaken”.

Zedenbedervers hun laag bedrijf laten uitoefenen zonder dat men anderen hiertegen waarschuwt door de betrokken persoon te signaleeren is οὐχ ὅσιον.

³⁾ Οὐχ ὅσιον κρύπτειν τὸν ἀτάσθαλον ἄνδρα ἄδεικον

*) Ed. Arth. Darby Nock.

¹⁾ De Dis et mund. 18.

**) Ed. Diehl.

²⁾ Poem. Admon. 2. 3.

³⁾ Poem. Admon. 124. 125. 126.

ἀλλὰ χρὴ κακοεργὸν ἀποτροπάσθαι ἀνάγκη.

Πολλάκι συνθνήσκουσι κακοῖς οἱ συμπαρέοντες.

„Een boosdoener verbergen zoodat hij onopgemerkt blijft is onverantwoordelijk; een boosdoener moet men verafschuwen, want dikwijls komen zij, die omgang hebben met slechten, tegelijk met hen om”.

Ook heeft ὄσιος betrekking op de verhouding van familieleden onderling. ¹⁾ Συγγενέσιν φιλότητα νέμοις, ὄσιγν θ' ὁμόνοιαν.

„Moge men steeds liefde bezitten voor zijn bloedverwanten en in goede harmonie leven”.

Aratus, Theocritus, Apollonius Rhodius.

Deze dichters leveren niets opmerkelijks op.

Callimachus. *)

Deze dichter gebruikt εὐσέβεια in den zin van eerbied voor den naam der goden door hem niet ijdel te gebruiken.

²⁾ ναὶ μὰ τὸν

Suid. s.v. ναὶ μὰ τό . . . καὶ Ἐκάλῃ εἶπε „ναὶ μὰ τὸν” καὶ οὐκέτι ἐπάγει τὸν θεὸν, ῥυθμίζει δὲ ὁ λόγος πρὸς εὐσέβειαν: „Suid.: Hecale zei: ja waarachtig bij . . . zonder den naam van den god er aan toe te voegen, een vorm van spreken die van eerbied jegens de goden getuigt”.

De mysteriën van religieuze feesten bekend maken is ³⁾ οὐχ ὄσιγ.

Lycophron. **)

Met betrekking tot Aeneas wordt εὐσεβής in een praegnanten zin toegepast en dient dan als praedicaat bij Aeneas die zoowel zijn plichten tegenover de goden als tegenover de menschen vervult. Hij redde de goden en zijn vader uit Troje; ⁴⁾ τῷ καὶ παρ' ἔχθροῖς εὐσεβέστατος κριθείς: „daarom werd hij zelfs bij zijn vijanden als een zeer hoogstaand mensch beschouwd”.

¹⁾ Poem. Admon. 206.

*) Ed. Wilamowitz.

²⁾ Hecale 25 (66d).

³⁾ Aitia. I. 5.

**) Ed. A. W. Mir. Loeb class. libr.

⁴⁾ Alexandra. 1270.

Herondas. Bion. Moschus. Nicander. Appianus uit Corycus. Quintus Smyrnaeus.

Al deze dichters leveren niets bijzonders op.

Philippus Thessalonicus. *)

1) Ἡ γρῆϋς Νικῶ Μελίτης τάφον ἔστεφάνωσε
παρθενικῆς. Ἀΐδη, τοῦθ' ὀσίως κέρικας;

„De oude Nicon belegde het graf van de jeugdige Melite met kransen. Hades, was uw oordeel wel rechtvaardig?” Wellicht heeft men Ἀΐδη, τοῦθ' ὀσίως κέρικας op te nemen als woorden die de oude vrouw voor zich spreekt, terwijl zij het graf versiert. Zij vraagt zich af of Hades wel ὀσίως besluit als hij, niet oude uitgeleefde menschen, doch jeugdige krachtige menschen voor zich opeischt.

“Ὄσιος slaat ook op het baren van kinderen, die later een bron van levensvreugde voor de ouders zijn.

2) Ἀντιόπης ὀσίη, χαλεπή δ' ὠδὶς Ἰοκάστης
ἦν Ἴνω φιλόπαις, ἀλλ' ἀσεβῆς Ἀθάμας.

: „Het baren van Antiope was gezegend, dat van Jocaste rampzalig. Ino beminde haar kinderen, Athamas was een kinder-moordenaar”.

Antiope was de moeder der Muzen, vandaar heet haar baren ὀσιος.

Athamas vermoordde zijn zoon Learchus en heet ἀσεβῆς.

Babrius. **)

In de oudheid genoot de ooievaar de reputatie zeer liefdevol te zijn voor zijn ouders, vooral als zij ziek of in nood waren, daarom heet hij 3) εὐσεβέστατος.

Verder komt 4) εὐσεβῆς voor in den zin van vroom en 5) εὐσέβεια in de beteekenis van eeredienst van Hermes.

*) Ed. Anth. Pal.

1) Anth. Pal. VII. 187.

2) Anth. Pal. IX. 253.

**) Ed. C. Lachmann.

3) XIII. 7.

4) LXIII. 1.

5) CXIX. 10.

Appianus uit Apamea. *)

Verdraaiing van de feitelijke waarheid van een religieuze aanlegenschap geschiedt οὐχ ὁσίως. Pentheus verzette zich tegen den Bacchusdienst, vrouwen zouden hem verscheurd hebben. In werkelijkheid veranderde Bacchus Pentheus in een stier en de vrouwen in luipaarden. Dat deze vrouwen als menschen Pentheus zouden verscheurd hebben is een verhaal dat¹⁾ οὐχ ὁσίως ψευδηγορέουσιν ἀοιδαί zangers ten onrechte verspreid hebben.

Scriptores Varii.

Athenaeus. **)

Bij dezen auteur komen de termen van het onderzoek vaak voor in citaten van comici. Deze plaatsen worden bij dit onderzoek niet behandeld omdat zij uitingen zijn van verschillende blijspel-dichters en niet van Athenaeus zelf; bovendien is de wijze van citeeren in de oudheid zeer onbetrouwbaar.

²⁾ Εὐσεβής beteekent vroom en ³⁾ εὐσεβεία vroomheid. Goud, dat een godheid is toegewijd, stelen is ἀσεβεία. ⁴⁾

Wierook wordt εὐσεβής wanneer hij geofferd wordt. ⁵⁾ Plengoffers brengen, terwijl men met menschenbloed bekleet is, is ἀσεβές. Hecuba spoorde Hector aan om een plengoffer te brengen en te drinken. ⁶⁾ Καὶ ἡ μὲν ἀξιῶ σπείσαντα πίνειν, ὁ δὲ καθημαχμένος ἀσεβές ἤγειται: „Zij verlangde dat hij zou plengen en drinken, hij echter meende hiertoe niet in conditie te zijn, omdat hij bezoedeld was met het bloed van den strijd”.

Bij de Egyptenaren golden de hond en de ibis als goden, bijgevolg werd een vergrijp tegen deze dieren als ἀσεβείν beschouwd. ⁷⁾

Archias had tijdens de Haloa een offer gebracht hoewel het bij de wet verboden was op dien dag een offer te brengen, bovendien was niet hij doch de priesteres met het offeren belast. Hij werd

*) Ed. A. W. Mair. Loeb class. libr.

¹⁾ IV. 319.

**) Ed. C. Burton Gulich. Loeb. class. libr.

²⁾ II. 12.

³⁾ VI. 107.

⁴⁾ VI. 25.

⁵⁾ IV. 27.

⁶⁾ I. 17.

⁷⁾ VII. 55.

voor de rechtbank veroordeeld ¹⁾ ὡς ἀσεβοῦντα καὶ θύοντα παρὰ τὰ πάτρια τὰς θυσίας omdat hij geofferd had zonder daartoe gerechtigd te zijn en in strijd met de traditie. Dat hij op een verboden tijdstip geofferd had wordt uitgedrukt met παρὰ τὰ πάτρια en ἀσεβεῖν beteekent dan een offer brengen hoewel men daartoe niet de bevoegdheid heeft.

Pompilos is een soort visch die voor heilig gehouden wordt en bij Poseidon en de goden van Samothracië hoog geëerd is. Toch had een visscher deze visch gevangen en opgegeten, dientengevolge werd hij op grond van ²⁾ δυσσέβεια gestraft. Bij dezen schrijver zagen wij, dat het mishandelen van den hond en den ibis als ἀσεβεῖν gequalificeerd werd; tusschen ἀσεβής en δυσσεβής bestaat dus geen verschil.

Zedelijk wangedrag, bestaande in sexueele losbandigheid, beteekent een krenking van de godin Aphrodite. De spreker heeft het steenigen van iemand in tragische kleuren geschilderd en laat er dan waarschuwend op volgen: ³⁾ ὄρᾳτε οὖν καὶ ὑμεῖς, ὦ φιλόσοφοι, οἱ παρὰ φύσιν τῇ Αφροδίτῃ χρώμενοι καὶ ἀσεβοῦντες εἰς τὴν θεόν, μὴ τὸν αὐτὸν διαφθαρῆτε τρόπον: „past op, gij wijsgeeren, die u aan onnatuurlijke liefde overgeeft en zoo de godin beleedigt, dat gij niet op dezelfde wijze ten gronde gaat”.

Ὅσιος komt voor als praedicaat bij offers in den zin van aange-naam aan de goden. Toen Nestor offers bracht aan Poseidon spoorde hij zijn zonen aan: ⁴⁾ ἀλλ' ἄγ', ὁ μὲν πεδίονδ' ἐπὶ βοῦν ἴτω, καὶ τὰ ἐξῆς ὅσιωτέρα γὰρ ἢ θυσία θεοῖς καὶ προσφιλεστέρα ἢ διὰ τῶν οἰκείων καὶ εὐνουστάτων ἀνδρῶν: „Laat iemand een rund halen op het veld. Vervolgens: dit soort offers, gebracht door goedgezinde en edele mannen, is welgevalliger en aangenamer bij de goden”.

Uitvoerig stilstaan bij zaken, die alleen de goden betreffen, is οὐχ ὅσιον. Bij een opsomming van gevallen, dat de goden bij elkaar of bij vorstelijke personen gedineerd hebben, wordt opgemerkt: ⁵⁾ ἐν δὲ ταῖς τῶν θεῶν ἐρταῖς οὐδ' ὅσιον εἶναι δοκεῖ πλείω χρόνον παραμένειν: „het lijkt mij niet wenschelijk toe langer bij de feesten der goden te blijven stilstaan”.

¹⁾ XIII. 65.

²⁾ VII. 18.

³⁾ XIII. 84.

⁴⁾ I. 15.

⁵⁾ V. 18.

Ook kan een tempel het praedicaat *άνόσιος* krijgen omdat er een moord in bedreven is. Laïs, een schoone vrouw, was uit jaloerschheid in den tempel van Aphrodite met stokslagen gedood: ¹⁾ διὸ καὶ τὸ τέμενος κληθῆναι άνοσίας Ἀφροδίτης: „daarom werd het heiligdom genoemd „dat van de bloedige Aphrodite”.

Ook dient *άνόσιος* als epitheton van tafelschuimers in den zin van schaamteloos. Alexis vertelt dat de Atheners bij een symposium steeds dansen. Voor jonge mannen nu beteekent dit een vreugde en een aantrekkelijkheid, ²⁾ ἀλλ' ἐν δὴ τὸν γόητα Θεόδοτον ἢ τὸν παραμασύντην ἴδω τὸν άνοσίον βαυκαζόμενον τὰ λευκά τ' ἀναβάλλον θ' ἕμα ἥδιστ' ἂν ἀναπήξαιμι' ἐπὶ τοῦ ξύλου λαβών maar als ik den charlatan Theodotus, of den schaamtelozen parasiet uitgelaten zie, terwijl zij het wit van hun oogen laten zien, dan zou ik ze wel aan de galg kunnen ophangen.

Zoo komt het ook voor als praedicaat van vischhandelaars, die sluw en met trucs te werk gaan. Naar aanleiding hiervan heet het: ³⁾

τῶν δ' ἰχθυοπωλῶν φιλοσοφώτερον γένος
οὐκ ἔστιν οὐδὲν οὔδε μᾶλλον άνοσίον.

„Geen slag menschen is zoo listig als de vischverkoopers”.

Aristides. *)

Deze schrijver deelt de zienswijze van Dio Chrysostomus ⁴⁾ dat Homerus *πράγματα άσεβῆ* verkondigde door het voor te stellen als zouden de goden in den strijd gewond kunnen worden. Ik hui- ver ervoor te beweren dat de goden aan rampen en smarten onderhevig zijn, dat Ares geboeid werd, Apollo voor loon diende, Hephaestus in zee gestort werd, Ino smarten en dwaaltochten beleefde: ⁵⁾ ἢ τοῦτο μὲν οὔτε ὅσιον οὔτε εὐσεβές εἶπεῖν: „veeleer is het onbehoorlijk en oneerbiedig zulke verhalen omtrent de goden te vertellen”.

Reeds hebben wij vastgesteld dat *εὐσέβεια* het vertrouwen op de goden aanduidt, dat zij bij belangrijke expedities hun

¹⁾ XIII. 15.

²⁾ IV. 12.

³⁾ VI. 6.

*) Ed. G. Dindorf.

⁴⁾ p. 71.

⁵⁾ Ist. in Nept. Orat. 25.

hulp zullen verleenen. ¹⁾ In tijd van nood een stad toe te ver-
trouwen aan de zorg der goden is eveneens een bewijs van
εὐσεβεία, vertrouwen dat de goden in nood uitkomst zullen brengen.
De Grieken vertrouwden hun stad, toen gevaar haar dreigde, toe
aan de godin Athene. Dit wordt aangemerkt als een blijk van ²⁾
εὐσεβείας . . . εὐσεβείας μὲν διὰ τὴν πίστιν ἣν ἐν τοῖς θεοῖς εἶχον ver-
trouwen en wel van godsvertrouwen op grond van hun hoop op
de goden.

Evenzeer vertegenwoordigt εὐσεβεία de dankbaarheid van een
volk jegens de goden wegens het herkrijgen van zijn vrijheid
en onafhankelijkheid. Toen de Grieken hun vrijheid terug her-
wonnen hadden hielden zij plechtige dankfeesten, richtten
altaren op en brachten talrijke wijgeschenken en dankoffers. ³⁾
Τὰ γὰρ σύμβολα τῆς εὐσεβείας αὐτῆς ταῦτα τοῦ κάλλους καὶ μεγέθους
ἐστὶ τεκμήρια: „Deze teekenen van dankbaarheid jegens de goden
waren tevens bewijzen van schoonheid en grootheid”. Zoo treft
men het meer aan. ⁴⁾

Het is ook een ⁵⁾ εὐσεβείας δεῖγμα toonbeeld van godsdienstzin om
de feestelijke optocht van Athena naar Eleusis te doen plaats heb-
ben, niettegenstaande de groote moeilijkheden hieraan verbonden.

Dat bij het vereeren der goden de offers essentieel waren en
niet de vorm waarin zij gebracht werden, wordt in de volgende
passage uitgesproken. ⁶⁾ Θύειν μὲν ἂ μὴ χρὴ δυσσεβὲς ἠγούμεθα,
τιμᾶν δὲ οἷς οὐ χρὴ τοὺς θεοὺς εὐσεβείας μέρει προστίθεμεν: „Offers
te brengen die niet passen beschouwen wij als goddeloos, doch de
goden te eeren op een niet passende wijze rekenen wij nog als
vroomheid aan.” Met een wijze die niet past wordt bedoeld, het
εὐφρημεῖν niet in acht nemen.

Onder ἀσεβεία wordt ook verstaan het tegenspreken van orakels.
Zou Plato het gewaagd hebben de orakels, aan Themistocles ge-
geven, tegen te spreken, dan zou dit een bewijs geweest zijn ⁷⁾
ἀσεβείας εἰς τὸν θεὸν van oneerbiedigheid jegens de godheid.

¹⁾ p. 77.

²⁾ Panath. Orat. 139.

³⁾ Panath. Orat. 149.

⁴⁾ Orat. de non agen. Comoed. 505.

⁵⁾ Panath. Orat. 191.

⁶⁾ Orat. de non agen. Comoed. 508.

⁷⁾ Orat. Platon. secund. pro quatuorvir. 212.

Ook bij Aristides treft men ¹⁾ εὐσεβῆς aan in den zin van vroom en ²⁾ εὐσεβεία in den zin van vroomheid.

De woordgroep εὐσεβῆς c.s. komt ook voor in gevallen waarbij de goden niet direct betrokken zijn. We zagen de wending οὗτε ὄσιον οὗτε εὐσεβές in een religieus verband toegepast, ³⁾ dezelfde wending komt ook voor in een zuiver zedelijk geval. Marcus Aurelius was op rechtmatige wijze aan het bewind gekomen en betoonde zich een voortreffelijken vorst. Blijkbaar waren zelfs de goden bezorgd ⁴⁾ ὅπως ὁσίως καὶ εὐσεβῶς ἐπιστήσεται τοῖς πράγμασιν dat hij zachtzinnig en zonder bloedvergieten zou heerschen. De humaniteit van dezen vorst wordt met εὐσεβεία aangeduid. De goden ⁵⁾ ἀ δὲ τῆς δικαιοσύνης καὶ φιλανθρωπίας καὶ τῆς ἄλλης εὐσεβείας, τούτω διεφύλαξαν hadden hem rechtvaardigheid, humaniteit en zachtheid geschonken.

Aristides wijst op de schoonheid van het Grieksch, op de talrijke uitblinkende redevoeringen in deze taal uitgesproken en hoe deze taal overal in de beschaafde wereld bewonderd wordt en groote aantrekkelijkheid heeft. Dit beteekent een overwinning die belangrijker is dan die bij Tanagra en Marathon: ⁶⁾ ἀλλ' ὡς ἀληθῶς τὴν πρόβουσαν ἀνθρώπων καὶ διηνεκῆ καὶ ἦν Διὸς παῖδα προσεῖπειν εὐσεβές: „het is een overwinning die in waarheid een mensch past, die eeuwig is en die we terecht een dochter van Zeus zouden kunnen noemen”. Hier is m.i. εὐσεβές verbleekt tot een bekrachtigende formulè: waarachtig, naar waarheid, inderdaad.

Op deze wijze, zoo gaat Aristides verder, bezit gij Grieken, daar gij de leiders zijt van beschaving en wetenschap, buiten uw eigen vaderland, het vaderland van alle volkeren. Evenals wij nu gewoon zijn de goden te eeren boven onze eigen ouders ⁷⁾ οὕτω τὴν κοινὴν πατρίδα τοῦ γένους πρὸ τῆς ἰδίας εὐσεβές τιμᾶν zoo is het ook plichtmatig het vaderland van geheel het geslacht te stellen boven ons eigen vaderland. Hier teekent dus εὐσεβῆς de zedelijke verplichtingen van een volk, voortvloeiend uit zijn invloed op gebied van wetenschap en beschaving.

¹⁾ Orat. Platon. secund. pro quatuorvir. 223.

²⁾ Orat. Platon. secund. pro quatuorvir. 290.

³⁾ p. 126.

⁴⁾ In Reg. Orat. 58.

⁵⁾ In Reg. Orat. 58.

⁶⁾ Panath. Orat. 180.

⁷⁾ Panath. Orat. 182.

Een doodvonnis binnen de stadsmuren voltrekken geschiedt οὐκ εὐσεβῶς ¹⁾).

Rhadamanthus werd na zijn dood rechter in de onderwereld omdat hij ²⁾ ὃ τοσοῦτον περιῆν εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης zeer eerlijk en onpartijdig was. Hier teekent εὐσέβεια nog eens de zoo hoog geschatte eigenschap van den rechter „onpartijdigheid”, welk begrip hier nog gesteund wordt door δικαιοσύνη wat in dit geval zeker als synoniem van εὐσέβεια optreedt.

Τὸ εὐσεβές kan het onderwerp voor een suasoria zijn ³⁾).

Polybius heeft ons definitie overgeleverd van ἀσέβημα; Aristides geeft ons een definitie van τὸ εὐσεβές en τὸ ὅσιον.

⁴⁾ Τὸ δὲ εὐσεβές συνίσταται ἐκ τῆς φυσικῆς παρατηρήσεως τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς δικαίων καὶ νομίμων.

Τὸ δὲ ὅσιον συνίσταται ἐκ τῆς τηρήσεως τῶν δικαίων, τῶν πρὸς τὴν πατρίδα, καὶ τὴν ταύτης πρόνοιαν, καὶ τοὺς γονεῖς καὶ εὐεργέτας καὶ παιδευτὰς καὶ τοὺς κατὰ γῆς.

Τὸ εὐσεβές bestaat uit de natuurlijke naleving van de billijke en wettelijke plichten jegens de goden.

Τὸ ὅσιον bestaat in het vervullen van onze plichten jegens het vaderland, de bescherming ervan, jegens ouders, weldoeners, opvoeders en hen die in het graf rusten.

Volgens deze definities zou τὸ εὐσεβές in betrekking tot de goden gebruikt worden.

Τὸ ὅσιον heeft betrekking op het vaderland, ouders, weldoeners en gestorvenen, zuiver zedelijk dus.

Moge deze scheidingslijn tusschen beide woorden in theorie gegolden hebben, het praktisch gebruik ervan echter, zooals dit onderzoek herhaaldelijk heeft aangetoond, loochent deze scheidung volkomen.

De woordgroep ὅσιος c.s. komt bij Aristides slechts zeer schaars voor in betrekking tot de goden. Sprekend over de waterput van Aesculapius, zegt Aristides, dat dit water evenzeer al het andere water overtreft als de godheid van dit water alle andere goden overtreft. ⁵⁾ Λοιπὸν ἐν εἰπεῖν, ὅτι καὶ ὅσια ἂν ποιοῦμεν οὕτω κρίνον-

¹⁾ Orat. Rhod. 546.

²⁾ Orat. Plat. secund. pro quatuorvir. 147.

³⁾ Art. Orat. I. 12. 5. 1.

⁴⁾ Art. Orat. I. 5. 8.

⁵⁾ In put. Aescul. orat. 256.

τες· ὁ γὰρ θεὸς πρῶτος περὶ αὐτοῦ ταύτην τὴν ψῆρον ἤνεγκεν, ὡς φασιν: „Verder blijft er nog aan toe te voegen dat wij vroom zullen handelen door zoo er over te oordeelen, aangezien de godheid het eerst, naar men zegt, daarover deze meening heeft uitgebracht”. Over heilige zaken oordeelen volgens het oorspronkelijk oordeel der godheid is ὅσια ποιεῖν.

Wie tyrannen uit den weg ruimt bezit een ὅσιος τρόπος nobel karakter. Laten wij, zoo heet het, Dionysius tot vorst benoemen ¹⁾ χάριν τῆς τε δὴ νῦν βοηθείας καὶ ὀσίου τρόπου· ὃς γενόμενος τυράννου πατρὸς ἐκὼν τὴν πόλιν ἐλευθεροῦ: „Omwille van zijn hulp en van zijn edel karakter, daar hij, hoewel geboren van een vader die tyran was, uit eigen beweging de stad in vrijheid hersteld heeft”.

Wat in een vorstelijk bestuur de ontevredenheid van zijn onderdanen gaande maakt is οὐχ ὅσιον. Marcus Aurelius veranderde dan ook veel in het bestuur: ²⁾ ὄρων πολλὰ τῆς βασιλείας οὐ καλῶς οὐδὲ ὀσίως διοικούμενα: „omdat hij zag dat vele dingen op schandelijke en verbitteringwekkende wijze geregeld werden”.

Zoo kan men ὅσιος, persoonlijk gebruikt van een vorst, weergeven met bekwaam. Marcus Aurelius wist woelige elementen tot rust te brengen, zorgde voor alles wat den Staat ten goede kon komen, zoodat men terecht kon zeggen dat de goddelijke voorzienigheid ³⁾ ἐκάθισεν εἰς τὸν βασιλείον θρόνον τὸν δικαιοτάτον καὶ ὀσιώτατον βασιλέων dezen zeer rechtvaardigen en bekwamen vorst op den troon geplaatst had.

Het compositum ἀφοσιῶσθαι komt voor in de beteekenis van een gelofte jegens de godheid gestand doen. Aristides had beloofd ter eere van Zeus een hymne te schrijven. Tot nog toe had hij geen gelegenheid gehad, doch ⁴⁾ πειραθῶμεν ἀμωσγέπως ἀφοσιώσασθαι πρὸς τὸν θεὸν laten wij nu echter trachten deze belofte, aan de godheid gedaan, gestand te doen. Ook beteekent het de door de goden gegeven opdrachten vervullen. De goden hadden Aristides opgedragen droomgezichten te beschrijven. Wegens ziekte nu, zoo zegt hij, heb ik dit werk niet volledig kunnen volbrengen: ⁵⁾ ἀλλ’

¹⁾ Orat. Plat. II. 47.

²⁾ In Reg. Orat. 59.

³⁾ In Reg. Orat. 60.

⁴⁾ Hym in Jov. 2.

⁵⁾ Sacr. Serm. II. 291.

ἤρκει μοι ὡσπερ ἀφοσιοῦσθαι πρὸς τὸν θεόν, ἀμὰ μὲν διὰ τὴν ἀδυναμίαν, ὡσπερ ἔφην, τοῦ σώματος: „doch zooveel leek mij voldoende om de godheid te voldoen, wegens, zooals ik reeds gezegd heb, mijn lichamelijke zwakte”.

Ook beteekent het aan het verzoek van een godheid voldoen ¹⁾, doch ook het verzoek van menschen inwilligen ²⁾.

Toegezegde hulp verleenēn wordt met ἀφοσιοῦσθαι uitgedrukt. De Lacedaemoniērs hadden Athene hun hulp toegezegd, doch toen zij de zware nederlaag bij de Thermopylae vernamen zonden zij slechts weinig manschappen ³⁾ ἀφοσιούμενοι πρὸς τοὺς Ἑλληνας om zoo hun verplichting ten opzichte van de Grieken na te komen.

Het compositum καθοσιοῦσθαι beteekent toewijden aan een godheid. ⁴⁾ Τὸ τελευταῖον τμήμα τῆς πόλεως, ὃ τῷ σωτῆρι καθοσιώται κατὰ τὴν κοινὴν ἀπάντων ἀνθρώπων ἀγαθὴν τύχην: „De uiterste sector van de stad is toegewijd aan Servator, op grond van het algemeen goede fortuin van allen”.

Ook beteekent het zich geheel en al geven aan zijn ambt. Van Marcus Aurelius wordt gezegd dat hij zich ⁵⁾ οὕτω καθοσίωτο τῇ βασιλείᾳ zóó aan zijn bestuursambt wijdde, dat hij tot tevredenheid van allen zijn functie bekleedde.

ANONYMUS. HERODES ATTICUS.

Deze twee auteurs leveren niets op.

ALCIPHON*).

Bij dezen auteur treffen we de betrokken termen aan, hoofdzakelijk overdrachtelijk toegepast op de verhoudingen der liefde. Wanneer een hetaere zich uitsluitend tegen geld prijs geeft, wordt zij van ἀσέβεια beticht. Wij meretrices ⁶⁾ εἰ γὰρ αἰτοῦσαι παρὰ τῶν ἐραστῶν ἀργύριον οὐ τυγχάνομεν ἢ τοῖς διδοῦσιν τυγχάνουσαι ἀσεβείας κριθησόμεθα, wanneer wij onze minnaars om geld vragen, krijgen wij het niet, ofwel als wij ons geven aan hen die geld geven, worden

¹⁾ Sacr. Serm. IV. 324.

²⁾ In Smyrn. Orat. 229.

³⁾ Orat. Plat. secund. pro quatuorvir. 190.

⁴⁾ Orat. de conc. ad civitat. Asiat. 520.

⁵⁾ In Reg. Orat. 59.

⁶⁾ Ed. Schepers.

^{*)} IV. 3.

wij van ἀσέβεια beschuldigd (wij kunnen dus beter ons ambt opgeven).

Zoo wordt ook een trouwe minnaar εὐσεβής genoemd. Glycera te Athene schrijft aan haar geliefden Menander in Egypte. Ik ben er zeker van, schrijft zij, dat gij alleen, terwijl gij uw Glycera te Athene achterlaat, niet in Egypte zoudt blijven, zelfs niet al werd u daar het koningschap aangeboden. Wat zou Menander zijn zonder Glycera? ¹⁾ Κὰν οἱ βασιλεῖς ἐπιστεῖλωσι πάντες, ἐγὼ πάντων εἰμὶ παρὰ σοὶ βασιλικωτέρα καὶ εὐσεβεῖ σοι κέχρημαι ἐραστῇ καὶ ὄρκων ἱερῶν μνήμωνι: „Al zouden alle koningen tot u schrijven dan ben ik toch nog koninklijker en ik beschouw je als een trouwen minnaar en als iemand die zich aan heilige eeden houdt”.

Ook gebruikt Alciphron εὐσεβής in een beteekenis waarin zoowel het godsdienstige als het zedelijke opgesloten ligt. Wij, hetaeren, zijn beter dan de sophisten, wij loochenen het bestaan der goden niet, wij gelooven onze minnaars als zij zeggen ons lief te hebben, wij wenschen niet dat de mannen verhoudingen hebben met hun zusters en moeders: ²⁾ πῶσω δὲ ἀμείνους ἡμεῖς καὶ εὐσεβέστεραι hoeveel voortreffelijker en degelijker zijn we dus niet.

De uitgelatenheid en brooddronkenheid van weelderige maaltijden wordt met ἀνοσιότης aangeduid. Een stadsbewoner, Limopyctes, is bevriend geworden met een plattelandbewoner. De stadsmann prijst zich gelukkig dikwijls op het platteland te mogen vertoeven en, zoo zegt hij, ³⁾ καὶ μέγα ἀποκερδαίνειν ὥρμη, ὕβρεων καὶ ῥαπισμάτων καὶ τῆς περὶ τὰ ἐδώδιμα τῶν πλουσίων ἀνοσιότητος ἀπηλλαγμένος ik beschouw het als een groot voordeel vrij te zijn van de smaad, klappen en de ruwe handelwijze der rijken bij hun maaltijden.

Julianus.*)

De makkers van Odysseus verslonden de runderen van Helios; dit beteekende ἀσέβεια. Helios verklaarde dan ook ⁴⁾ ἔτι ἄρα διὰ τὴν ἀσέβειαν τῶν Ὀδυσσεῶς ἐταίρων ἀπολείψει τὸν Ὀλυμπον dat

¹⁾ IV. 19.

²⁾ IV. 7.

³⁾ III. 34.

*) Ed. W. C. Wright. Loeb class. libr.

⁴⁾ Hym. in Reg. Sol. 136. Cf. Ilias. VIII. 24.

hij den Olympus zou verlaten naar aanleiding van het goddeloos misdrijf van de makkers van Odysseus.

1) *Εὐσέβεια* komt voor in den zin van vroomheid ²⁾, *εὐσεβής* van vroom en ³⁾ *ἀσεβής* in den algemeenen zin van misdadig.

Δουσεβεῖς heeten zij die voedselvoorschriften, door godsdienstige secten ingesteld, bespotten. De *ἱερός νόμος* staat toe dat men vleesch eet, doch bepaalde spijsen verbiedt zij; bepaalde planten, wortels en kruiden mag men niet eten. ⁴⁾ *Ἐκεῖνα δὲ ἕδη κομφοδοῦσι καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ δουσεβέστατοι*: „de in merg en been goddeloozen drijven den spot met zulke voorschriften”.

⁵⁾ *Ἀσέβημα* is goddeloosheid en synoniem met *εὐσεβής* in den zin van vroom is *θεοσεβής* ⁶⁾.

Over de goden vroom denken *περὶ τῶν θεῶν εὐσεβές διανοεῖσθαι* wordt gerekend tot *τὰ τῆς εὐσεβείας ἔργα* ⁷⁾.

De godheid zal ons uit de duisternis en onzekerheid helpen indien wij ⁸⁾ *μετ' εὐσεβείας αὐτῶ προσιόντων* tot haar naderen „with pious awe”. Dit begrip „awe” wordt ook met *εὐλάβεια* uitgedrukt. Uitgerust met de werken van vroomheid ⁹⁾ *προσιόντας μὲν τοῖς θεοῖς μετ' εὐλαβείας* moeten wij tot de godheid naderen met diep vrome eerbied.

Julianus bestrijdt de in de oudheid zoo algemeen verspreide opvatting dat de goden jaloersch en afgunstig zijn ¹⁰⁾. Wijsgeeren, die leeraren dat de goden verheven en goed, zonder afgunst en jaloerschheid zijn, geven blijk van *εὐσέβεια* ¹¹⁾.

De vroomheid als innerlijke gesteldheid, met mate en beperking in uitwendige demonstraties, wordt met *εὐσέβεια* geteekend. Te Batnae, zegt Julianus, zag ik overal talrijke wierookaltaren en tallooze offerdieren. ¹²⁾ *Τοῦτο μὲν οὖν εἰ καὶ λίαν ἡύφραινέ με, θερ-*

1) Hym. in matr. Deor. 169. Frag. Epist. ad Sacerd. 299.

2) Frag. Epist. ad Sacerd. 300.

3) Hym. in Const. 33.

4) Hym. in matr. Deor. 174.

5) Ad Heracl. 205.

6) Ad Heracl. 212.

7) Frag. Epist. ad Sacerd. 293.

8) Frag. Epist. ad Sacerd. 300.

9) Frag. Epist. ad Sacerd. 300.

10) Cf. p. 108. 109.

11) Frag. Epist. ad Sacerd. 301.

12) Epist. ad Liban. 400.

μότερον ὅμως ἐδόκει καὶ τῆς εἰς τοὺς θεοὺς εὐσεβείας ἀλλότριον: „Hoe-
wel dit mij genoeg deed scheen het mij toch te overdreven toe
en wars van de ware vroomheid jegens de goden”.

De Christenen begroeven hun dooden op den dag zonder zich
te bekommeren om de vrees der heidenen dat er van een doode
besmetting uitgaat ¹⁾. Deze begrafenissen op den dag bestrijdt
Julianus en hij verlangt dat dit 's avonds of 's nachts moet gebeu-
ren want het begraven op den dag bij vol zonlicht ²⁾ οὐκ ἐκφεύγει
τὸ μὴ εἰς ἅπαντας τοὺς θεοὺς εἶναι δυσσέβειαν is ongetwijfeld een
afschuw in de oogen der goden.

Ook komen de termen voor in gevallen van meer zedelijken
aard. Een overwinnaar bedrijft tallooze ³⁾ ἀσέβηματα. De wetten
van het vaderland overtreden, beschouwde Constantius als een
ἀσέβημα ⁴⁾.

Εὐσεβία is de eigennaam van een Romeinsche keizerin ⁵⁾.

Evenals εὐσεβεία beteekent ook ὁσιότης vroomheid in de wen-
ding ⁶⁾ ὁσιότης πρὸς τοὺς θεοὺς. Ὀσιότης is ook de eerbied waarmee
men tot heiligdommen en godenbeelden opziet ⁷⁾.

Een priester heeft zijn religieuze plichten tegenover de goden te
vervullen; deze plichten worden genoemd ⁸⁾ τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς
ὅσια.

Tempels dienen tot handhaving van het godsdienstig leven,
dit wordt met τὸ ὄσιον aangeduid. Toen een tempel verwoest werd
kwam onmiddellijk de afkondiging den tempel te herstellen. Men
moest hiervoor kostbaar materiaal gebruiken, doch was dit niet
in voldoende hoeveelheid te krijgen dan moest men zich van
goedkoop materiaal bedienen; zoo luidde de opdracht aan den
uitvoerder van dit werk: ⁹⁾ τὸ δὲ ὄσιον ὅτι πολυτελείας ἐστὶ κρεῖτ-
τον αὐτὸς οἶδας: „want dat de handhaving van het godsdienstig
leven moet gesteld worden boven pracht en praal weet gij zelf”.

¹⁾ Cf. p. 63.

²⁾ Epist. LVI.

³⁾ Hym. in Const. 42.

⁴⁾ Hym. in Const. 89.

⁵⁾ Hym. in Euseb. 102. 106.

⁶⁾ Ad Heracl. 213.

⁷⁾ Frag. Epist. ad Sacerd. 293.

⁸⁾ Frag. Epist. ad Sacerd. 297.

⁹⁾ Epist. XXIX ad Julian.

Vaak hebben wij kunnen vaststellen, dat in de verbinding ὅσιος καὶ ἱερός het eerste profaan beteekent ¹⁾); toch komen zij ook voor als elkaars synoniemen. Offerdieren, wierook etc. worden genoemd τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς ἱερὰ καὶ ὅσια heilig en gewijd aan de godheid ²⁾).

Ὅσιος wordt ook toegepast op deugden in den zin dat deze den goden aangenaam zijn. Ik wil, zoo heet het in een aanhaling van Crates, de goden verzoenen: ³⁾ οὐ δαπάναις τρυφεραῖς, ἀλλ' ἀρεταῖς ὁσίαις niet met kostbare lekkernijen doch met vrome, d.i. godewelgevallige deugden.

Constantius verkreeg ὁσίως καὶ δικαίως de macht. Wat men onder de wending ὁσίως καὶ εὐσεβῶς, om de wijze aan te geven waarop men de koninklijke macht krijgt, te verstaan heeft, blijkt uit het volgende. Van den vader van Constantius heet het: ⁴⁾ ὁ πατήρ δὲ τὴν μὲν προσήκουσαν αὐτῷ μοῖραν μάλα εὐσεβῶς καὶ ὁσίως ἐκτήσατο, περιμείνας τὴν εἰμαρμένην τελευτὴν τοῦ γεγεννηκότος: „uw vader verkreeg de hem toekomende macht op een eerlijke en piëteitsvolle wijze door te wachten totdat zijn vader den natuurlijke dood gestorven was”.

Hoewel εὐσεβής en ὅσιος dikwijls door elkaar, zonder onderscheid, gebruikt worden, kunnen zij toch voorkomen met duidelijke onderscheiding. Een nobel mensch ⁵⁾ ἔστι δὲ πρῶτον μὲν εὐσεβής καὶ οὐκ ὀλίγῳ φρονήσεως θεῶν, εἶτα ἐς τοὺς τακέας ζῶντας τε οἶμαι καὶ τελευτήσαντας ὅσιος καὶ ἐπιμελής is op de eerste plaats vroom en devoot jegens de goden en is zijn ouders, zoowel tijdens hun leven als na hun dood, toegewijd en aanhankelijk. Hier slaat εὐσεβής dus op de goden en ὅσιος op de menschen.

Ook treft men ὄσιον aan in den zin van menschlievend, weldadig. Wij moeten ons geld en goed meedeelen aan allen, vooral aan de goeden, hulpeloozen en armen. ⁶⁾ Φαίην δ' ἂν εἰ καὶ παράδοξον εἰπεῖν, ὅτι καὶ τοῖς πονηροῖς ἐσθῆτος καὶ τροφῆς ὄσιον ἂν εἴη μεταδιδόναι: „Ik durf zelfs beweren, hoe paradoxaal het ook klinkt, dat het juist een bewijs van menschlievendheid is, ook aan de slechten kleeren en voedsel te geven”.

¹⁾ p. 57.

²⁾ Epist. ad Liban. 400.

³⁾ De Cyn. non educ. 200.

⁴⁾ Hym. in Const. 52.

⁵⁾ Hym. in Const. 86.

⁶⁾ Frag. Epist. ad Sacerd. 290.

Wij zagen reeds vaak dat εὐσεβής gelukzalig in het hiernamaals beteekent, vooral in de uitdrukking ¹⁾ εὐσεβῶν χῶρος. Geheel synoniem met εὐσεβής in dezen zin is ὅσιος. Toen iemand Diogenes aanspoorde zich te laten inwijden, merkte deze spottend op: ²⁾ γελοῖον, εἶπεν, ὃ νεανίσκα, εἰ τοὺς μὲν τελῶνας οἶε ταύτης ἕνεκα τῆς τελετῆς κοινωνήσῃν τοῖς ὄσιοις τῶν ἐν ἄδου καλῶν: „het is belachelijk, jongeling, als je denkt dat de belastinggaarders, alleen om het feit dat zij ingewijd zijn, deel zullen hebben met de gelukzaligen in de belooningen in de onderwereld”.

Duidelijk is reeds gebleken dat ³⁾ ὀσιότης en ⁴⁾ ὅσιος op de dooden betrekking hebben. Ook ἀφοσιῶσθαι slaat op de dooden. Met betrekking tot het leven en den dood zijn er verschillende plechtigheden ingesteld, omdat er tusschen leven en dood een zeer groot verschil bestaat. ⁵⁾ “Ὁ δὲ δικαιογθέντες ἔταξαν ἰδίᾳ μὲν ἀφοσιῶσθαι τὰ πρὸς τοὺς κατοχομένους, ἰδίᾳ δὲ τὰ πρὸς τὸν καθ’ ἡμέραν οἰκονομεῖσθαι βίον: „Hiervan overtuigd, stelden zij aparte instellingen in met betrekking tot de gestorvenen en aparte instellingen met betrekking tot het dagelijksch leven”.

Het zich volledig innerlijk wijden aan de godheid wordt met καθοσιῶσθαι uitgedrukt. Diogenes bezocht geen tempels, bracht den goden noch wierook noch plengoffers, hij vereerde hen echter met geheel zijn ziel. ⁶⁾ Διδούς οἶμαι τὰ τιμιώτατα τῶν ἑαυτοῦ, τὸ καθοσιῶσαι τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν διὰ τῶν ἐννοῶν: „Naar ik meen, gaf hij op deze wijze het kostbaarste wat hij bezat n.l. de toewijding van zijn ziel door beschouwingen”. Verder beteekent ἀφοσιῶσθαι de goden verzoenen ⁷⁾ en καθοσιῶσθαι iemand priester wijden ⁸⁾.

Xenophon Ephesius*).

Van dezen auteur bezitten wij een roman, waarin de echtelijke liefde en trouw geschilderd wordt. Anthia was gehuwd met Habrocomes, beiden echter leefden gescheiden in slavernij, toch bleven

¹⁾ p. 15.

²⁾ Ad Heracl. 238.

³⁾ p. 119.

⁴⁾ p. 119.

⁵⁾ Epist. LVI.

⁶⁾ De Cyn. non educat. 199.

⁷⁾ Hym. in Constant. 75.

⁸⁾ Frag. Epist. ad Sacerd. 297.

*) Ed. Geo. Dalmeida.

zij, rein van hart en ziel, elkaar volkomen trouw, hoewel op ieder afzonderlijk een sterke invloed werd uitgeoefend om elkaar ontrouw te worden. De wreede Manto, de echtgenoot van Moeris, heeft de adellijke Anthia als vrouw gegeven aan een simplen boerenherder. De diepe eerbied, dien deze eenvoudige herder gevoelt voor deze adellijke gehuwde vrouw, wordt uitgedrukt met εὔσεβεῖν en εὐσέβεια. Toen de herder haar meedeelde, dat Moeris verliefd was geworden op haar, riep zij uit: ¹⁾ ἀλλὰ δέομαι σοῦ, Λάμπων αἰπόλε, ὡς μέχρι νῦν εὐσέβησας, ἀν ἀποκτείνης, κἀν ὀλίγον θάψον με τῇ παρακειμένῃ γῆ: „ik smeek u herder Lampon, die mij tot op heden toe gerespecteerd hebt, mij te dooden en mij kort in uw omgeving te begraven”.

Habrocomes gaat op zoek naar zijn vrouw en ontmoet den herder Lampon en vraagt hem of hij Anthia kent. ²⁾ Ὁ δὲ αἰπόλος καὶ τὸ ὄνομα εἶπεν ὅτι Ἀνθία καὶ τὸν γάμον καὶ τὴν εὐσέβειαν τὴν περὶ αὐτὴν καὶ τὸν Μοίριδος ἔρωτα καὶ τὸ πρόσταγμα τὸ κατ’ αὐτῆς καὶ τὴν εἰς Κιλικίαν ὁδόν: „De herder antwoordt hem, dat hij haar kent en dat zij Anthia heet, hij vertelt hem van zijn huwelijk en hoe hij haar weet te eerbiedigen, van de hartstochtelijke liefde van Moeris, van de order die hij ontvangen had haar te dooden en van haar vertrek naar Cilicië”.

Een onschuldig iemand te dooden is een ἀνόσιον ἔργον. Hoewel de herder opdracht gekregen had haar te dooden, kon hij dit niet over zich verkrijgen ³⁾ ἐνοῶν ὡς ἀνόσιον ἔργον ἐργάσεται κέρην οὐδὲν ἀδικουσαν ἀποκτείνας οὕτω καλὴν bedenkend dat hij een afschuwelijke daad zou begaan als hij haar, onschuldig en schoon als zij was, zou dooden.

Heliodoros. *)

Hier ontmoeten wij slechts het werkwoord καθοσιοῦσθαι in de beteekenis van een bijzondere devotie hebben voor een bepaalde godheid. Een groep menschen begaf zich op weg om den goden offers te brengen. Zoodra zij bij den tempel van Hermes gekomen waren bracht Nausicles hem het offer ⁴⁾ ὡς ἀγοραῖω τε καὶ ἔμπο-

¹⁾ II. 11. 5.

²⁾ II. 12. 3.

³⁾ II. 11.6.

*) Ed. Rattenburg et T. W. Lumb.

⁴⁾ V. 13. 2.

ρικῶ διαφερόντως τῶν ἄλλων θεῶν αὐτὸν καθοσιούμενος want hij had een speciale devotie tot dezen god van handel en kooplieden.

Apollonius.

Bij dezen schrijver komen de termen niet voor.

Artemidorus*).

Wie wierook, waarmede men de goden vereert, tot minderwaardige doeleinden gebruikt, maakt zich aan ἀσέβεια schuldig. Iemand gebruikte deze bij wijze van closetpapier en werd daarom wegens ¹⁾ ἀσέβεια veroordeeld.

Hij gebruikt ²⁾ ἀσεβής in den zin van goddeloos.

Bij Artemidorus ontmoeten wij de wending τὰ Εὐσέβεια: de spelen ter eere van een gestorven keizer. ³⁾ Οἶδα δέ τινα σταδιέα, ὅς μέλλων ἀγωνίζεσθαι Εὐσέβεια τὰ ἐν Ἰταλίᾳ ἀχθέντα πρῶτον ὑπὸ βασιλέως Ἀντωνίνου ἐπὶ τῷ πατρὶ Ἀδριανῶ: „Ik ken een stadionlooper die wilde deelnemen aan de ludi Eusebii in Italië, die voor het eerst gehouden werden door koning Antonius ter eere van zijn vader Hadrianus”.

Betreffende het vereeren der goden wordt opgemerkt: ⁴⁾ στεφανοῦν δὲ θεοὺς ἀνθεσι καὶ κλάδοις τοῖς προσήκουσι καὶ νενομισμένοις ὅσοις εἶναι ἀγαθὸν πᾶσιν: „de goden bekransen met passende bloemen en takken, nadat ze volgens gebruikelijke wijze gewijd zijn, beteekent een zegen voor allen”. Niet alle bloemen komen dus blijkbaar in aanmerking doch slechts bepaalde soorten en deze worden dan aan hun profaan gebruik onttrokken door νενομισμένοις ὅσοις ritueele wijding.

Τὰ ἀνόσια ἱερεῖα zijn Kainsoffers, offers waarin de goden geen welbehagen vinden. ⁵⁾ Τὰ δὲ ἀνόσια ἢ μὴ νενομισμένα ἱερεῖα θύειν θεοῖς μῆνιν τῶν θεῶν οἷς ἔθυσέ τις προαγορεύει: „Brengt men den goden offers die krenkend zijn of niet gebruikelijk, dan kondigt men den toorn aan van die goden tot wie men offert”.

Het wreedaardige en monsterachtige van een handeling wordt

*) Ed. Ru. Hercher.

¹⁾ V. 5. 4.

²⁾ II. 46.

³⁾ I. 26.

⁴⁾ II. 33.

⁵⁾ II. 33.

met *ὠμός τε καὶ ἀνόσιος* geteekend. Zoo heet het van iemand ¹⁾ *τὴν ἀπὸ αἵματος ἀνθρωπέλου ὠμὴν τε καὶ ἀνόσιον ἐσήμεαινον αὐτοῦ τροφήν* dat hij van menschenbloed een wreed en afschuwelijk voedsel voor zich bereidde.

‘*Οσιότης, όσία* en *εὐσεβεῖν* worden bij dezen auteur niet aangetroffen.

Het substantivum “*Οσία*.”

Dit schaars voorkomende substantivum is in hoofdzaak gehandhaafd in de wending *όσίας ἕνεκα*, en beteekent dan meestal: uit traditie.

Wanneer de Romeinen vergaderden om besluiten te nemen werd een vlag opgesteld. De geschiedenis van deze vlag is als volgt. Oudtijds waren er eens veel vijanden vlak bij Rome. De Romeinen vreesden dat, terwijl zij vergadering hielden, de vijanden den Janiculus zouden bezetten en de stad bestormen. Daarom besloten zij dat afwisselend een deel gewapend de wacht zou houden, een deel zou vergaderen. Zoo nu bewaakten zij den berg zoolang de vergadering duurde; toen deze uiteenging werd de vlag neergestrekken en kon er geen wettig besluit genomen worden. ²⁾ *Καὶ ἔτι καὶ νῦν όσίας ἕνεκα ποιεῖται*: „Ook nu nog geschiedt dit op grond van de traditie”.

Eenmaal wordt aan *όσία* het woord *ἀρχαία* toegevoegd. Tiberius benoemde de consuls en wees ook de kandidaten voor de overige ambten aan. Deze kandidaten verwees hij dan naar den senaat, die ze dan natuurlijk eenstemmig koos, daar zijn rol slechts formeel was. ³⁾ *Καὶ μετὰ τοῦτο ἕς τε τὸν δῆμον καὶ ἕς τὸ πλῆθος οἱ προσήκοντες ἑκατέρω, τῆς ἀρχαίας όσίας ἕνεκα, καθάπερ καὶ νῦν, ὥστε ἐν εἰκόني δοκεῖν γίνεσθαι ἐσιόντες ἀπεδείκνυντο*: „Daarna gingen de kandidaten naar de *comitia centuriata* en de *comitia tributa*, naar gelang zij tot de een of ander behoorden, en werden dan gekozen; dit geschiedde overeenkomstig het oude precedent, zooals het ook nu nog gebeurt, zoodat het slechts een bloote formaliteit is”. In dezen zin komt *όσία* meer voor ⁴⁾.

¹⁾ V. 58.

²⁾ Dio Cass. XXXVII. 28.

³⁾ Dio Cass. LVIII. 20.

⁴⁾ Dion. van Halicar. II. 6.

Wanneer een traditie zinloos geworden is, wordt het handhaven daarvan een bloote formaliteit. Drusilla, een concubine van Gaius, genoot na haar dood goddelijke eer. Gaius liet op haar verjaardag groote zoogenaamde religieuze feesten houden, hoewel er op dien dag andere godsdienstige plechtigheden moesten plaats hebben. Omwille van de feesten van Drusilla echter werden deze opgeheven, want ¹⁾ τούτοις τε οὖν αὐτὴν ὁ Γάιος ἐτίμησε, καὶ τῷ τὰς πανηγύρεις τὰς τότε ὀφειλούσας γενέσθαι μῆτε ἐν τῷ νενομισμένῳ χρόνῳ, πλὴν τῆς ὁσίας ἕνεκα, μὴτ' αὐθις ποτε ποιηθῆναι behalve haar op deze wijze te eeren wilde Gaius niet dat de feestelijkheden, die toen moesten plaats hebben, zouden gehouden worden op den vastgestelden tijd, behalve als bloote formaliteiten, noch op een lateren datum.

Echter komt ὁσία ook nog buiten deze verbinding voor in de beteekenis van eerbetoon jegens de dooden. Toen Alexander gestorven was, wilde ieder hem als een schat in zijn land begraven weten. Ptolemaeus nu voerde het lijk naar Alexandrië. De Macedoniërs hielden zich rustig doch Perdiccas begon hem te achtervolgen, ²⁾ οὐ τοσοῦτον δὲ ἔμελε τοῦτω τῆς ἐς Ἀλέξανδρον πολυωρίας καὶ τῆς ἐς τὸν νέκρον ὁσίας terwijl hij zich niet het minst bekommerde om het eerbetoon jegens Alexander en den eerbied aan zijn lijk betoond.

Pherecydes vertrok uit Italië naar Delos om zijn meester in diens ziekte bij te staan. Hij deed dit tot aan diens dood toe en toen zijn meester gestorven was ³⁾ καὶ τὴν ὁσίαν ἀπεπλήρωσε περὶ τὸν αὐτοῦ καθηγεμόνα bewees hij hem ook de laatste eer.

Verder wordt het ook aangetroffen in den zin van argument, bewijsgrond om een eed te verbreken. Apollonius spoorde Vespasianus aan zich keizer te maken, doch bracht hem daarbij het volgende onder zijn aandacht. Wanneer een consul van plan is een tyran te verdrijven, dan moet hij zijn plannen zeer goed voorbereiden en zorgen een passend voorwendsel te hebben om zijn eed te verbreken. ⁴⁾ Εἰ γὰρ ἐπ' αὐτόν, ὃς ἀπέφηνεν αὐτὸν στρατηγὸν καὶ ᾧ τὰ βέλτιστα βουλευόμενοι τε καὶ πράξιν ὤμοσε, μέλλοι χρήσεσθαι τοῖς ὕπλοις, ἀπολογεῖσθαι δὴπου τοῖς θεοῖς δεῖ πρότερον,

¹⁾ Dio Cass. LIX. 11.

²⁾ Aelian. Var. Hist. XII. 64.

³⁾ Jambl. Vit. Pythag. 30. 184.

⁴⁾ Flav. Philostr. Vit. Apoll. V. 35.

ὡς ζῶν ὁσία ἐπιποροῦντα: „Indien hij van plan is de wapenen op te nemen tegen hem, die hem tot generaal benoemde en wiens welvaart hij gezworen heeft te beschermen in den senaat en op het slagveld, dan moet hij zich tegenover de goden kunnen verdedigen, dat hij zijn eed om grondige redenen verbreekt”.

Zelfs in den zin van eeredienst wordt ὁσία aangetroffen. Apollonius reisde naar Cyprus, waar hij een standbeeld aantrof van Aphrodite. 1) “Ο ξυμβολικῶς ἰδρυμένον θαυμάσαι τὸν Ἀπολλώνιον, καὶ πολλὰ τοὺς ἱερέας ἐς τὴν ὁσίαν τοῦ ἱεροῦ διδαζάμενον: „Apollonius stond verbaasd over de symbolische constructie van het beeld en hij gaf den priesters verschillende instructies aangaande den cultus van den tempel”.

Hieraan grenst ὁσία in de beteekenis van vroomheid. Pythagoras gaf op velerlei wijze blijk van vroomheid, zeer veel daden stelde hij die getuigden 2) τῆς πρὸς θεοῦς ὁσίας van zijn godsvrucht tot de goden.

De innerlijk vrome gesteldheid, waarmee men moet offeren en die aan elk offer een verheven waarde verleent, wordt door ὁσία vertegenwoordigd.

Weet je dan niet, zoo heet het, 3) ὅτι πάντα, καὶ τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρά, μετὰ τῆς ὁσίας τοῖς θεοῖς προσαγόμενα τὴν ἴσιν ἔχει δύναμιν, ἐσπερημένη δὲ τῆς ὁσίας οὐχ ἑκατόμβη, μὰ θεοῦς, ἢ τῆς Ὀλυμπιάδος χιλιόμβη ἀνάλωμα μόνον ἐστίν, ἄλλο δὲ οὐδὲν; dat alle offers, groote of kleine, aan de goden met vroomheid gebracht, dezelfde waarde bezitten, terwijl zonder die vrome gezindheid niet alleen hecatomben doch zelfs offers van duizend runderen slechts ijdele uitgaven zijn en niets anders?

Een zeer opmerkelijke beteekenis heeft ὁσία in een uitlating van Julianus. Hij wijst de bewoners van Antiochus er op hoe hij eenvoudig, ja zelfs streng leeft en zich tegen alles hardt. Hij is eenvoudig en degelijk, terwijl de bewoners van Antiochus verwijfd en weelderig leven. 4) Καλοὶ δὲ πάντες καὶ μεγάλοι καὶ λεῖτοι καὶ ἀγένειοι, νέοι τε ὁμοίως καὶ πρεσβύτεροι ζηλωταὶ τῆς εὐδαιμονίας τῶν Φαιάκων.

1) Flav. Philostr. Vit. Apoll. III. 58.

2) Jamb. Vit. Pythag. 30.

3) Julian. ad Heracl. 213.

4) Julian. Misopog. 342.

Εἶματα τ' ἐξημοιβὰ λοετρὰ τε θερμὰ καὶ εὐνάς ¹⁾

ἀντὶ τῆς ὀσίας ἀποδεχόμενοι·

: „Gij allen zijt schoon, slank, glad en zonder baard, want, zoowel jong als oud, zijt gij naijverig op het geluk der Phaeaken; gij geeft aan afwisseling van kleeding, warme baden en bedden de voorkeur boven eenvoud en degelijkheid”.

¹⁾ Odys. VIII. 249.

SUMMARY

After the approximately chronological enumeration of the places where the terms of our investigation occur, we will now try to arrange the different meanings from certain points of view.

Our chief object being to contribute to the solution of the question concerning the connection between religious and moral thought among the Greeks, it will be pointed out where the words are used in relation to the deities, where in relation to the deities and men alike, and finally where in relation to men only. In the last case special mention will be made of different kinds of acts and groups of people. Naturally it will appear that it is not always possible to draw a hard and fast line.

As philosophers and moralists are likely to express themselves differently, their use of the words investigated will be discussed separately.

With both groups of authors attention will be drawn to any deviation from classic usage.

Next it will be pointed out what resemblance and what difference is noticeable in the use of the wordgroups εὐσεβής and ὅσιος in connection with one another.

I. Εὐσεβής c.s.

1) Historici, rhetores, scriptores varii¹⁾.

A. In relation to deities.

The whole of religious matters is once denoted by τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβῆ²⁾. The personified Ἀσέβεια comprises all offences against deities and religion, as contrasted with Παρανομία which sums up all offences against men³⁾.

¹⁾ The words are so seldom used by the poets of the post-classical period, that their use may be neglected.

²⁾ Dion. Halicarn. p. 19.

³⁾ Polyb. p. 5.

The words are specially used with reference to:

1) Acts towards the gods in myths.

The Titans joined battle with Zeus whereby they committed *ἀσεβεια* ¹⁾. Pirithoüs wanted to take Persephone to wife, which is characterized as *ἀσεβεια* ²⁾. Minos, too, is charged with *ἀσεβεια*, because he wanted to abduct Dictymna ³⁾.

Pentheus opposed Bacchus-worshipping, therefore he is called *ἀσεβῆς Διονύσου* ⁴⁾; the use of the genitive in the case of *ἀσεβῆς Διονύσου* is unique. Odysseus' companions ate the cattle of Helios; this was *ἀσεβεια* ⁵⁾. The Giants are *ἔθνος ἀσεβέες καὶ ἄνομον* ⁶⁾.

2) The property of the gods.

The plundering of temples as well as the breaking of images in a temple is *ἀσεβεια* ⁷⁾. To sell images of gods is *ἀσεβεῖν περὶ τούτων θεούων* ⁸⁾ and to violate sanctuaries is *ἀσεβεῖν εἰς τὰ ἱερά* ⁹⁾. *Ἀσεβεια* is applied to an expedition against the temple at Delphi ¹⁰⁾ and to the plundering of temples ¹¹⁾. To remove the images of gods is *ἀσεβεῖν εἰς τοὺς θεούων* ¹²⁾. To steal gold belonging to a deity is *ἀσεβεια* ¹³⁾.

Ἀσεβεῖν expresses the violation of animals looked upon as deities ¹⁴⁾. To punish temple-robbers is called *εὐσεβεια* ¹⁵⁾.

3) Ministers to the gods.

To murder priests is *ἀσεβέες* ¹⁶⁾. To wed a Vestal virgin is done *ἀσεβέστατα* ¹⁷⁾; such a wedding is also called *ἀσεβημα* ¹⁸⁾.

4) Worship of the gods.

To murder an Ephor who is in the act of offering is *πρᾶγμα ἀσεβέες* ¹⁹⁾. He who prevents others from offering *ἀσεβεῖ εἰς τὸ θεῖον* ²⁰⁾.

1) Diod. Sicul. p. 12.

2) Diod. Sicul. p. 12.

3) Diod. Sicul. p. 12.

4) Pausan. p. 46.

5) Julian. p. 132.

6) Strab. p. 38.

7) Polyb. p. 3.

8) Diod. Sicul. p. 12.

9) Diod. Sicul. p. 13.

10) Appian. p. 41.

11) Pausan. p. 46.

12) Pausan. p. 46.

13) Athen. p. 124.

14) Athen. p. 124.

15) Diod. Sicul. p. 13.

16) Diod. Sicul. p. 13.

17) Cass. Dio. p. 48.

18) Herodian. p. 62.

19) Polyb. p. 4.

20) Diod. Sicul. p. 12.

Through being offered, incense is εὐσεβές¹⁾. Those who sacrifice men ἀσεβοῦσι and commit ἀσέβεια²⁾. Unqualified offering to a deity, at a time prohibited by law, is ἀσεβεῖν³⁾.

The duty of offering a tithe of the booty to the gods is denoted by εὐσέβεια⁴⁾. To offer libations, though one is stained with human blood, is ἀσεβές⁵⁾.

5) Disposition towards the gods.

Ἀσέβεια is applied to a campaign which is undertaken contrary to the Sibylline books⁶⁾. To commit cities, in times of danger, to the care of the gods is εὐσέβεια⁷⁾. To make it possible that the religious procession from Athens to Eleusis takes place, in spite of attendant dangers is εὐσέβεια⁸⁾.

Εὐσέβεια is frequently found in the sense of piety⁹⁾; εὐσεβής in the sense of pious¹⁰⁾.

Εὐσεβεῖν often means to be pious¹¹⁾. Εὐσεβῶς διαχειρισθαι as well as εὐσεβεῖν mean the same¹²⁾.

Εὐσέβεια denotes the awe felt by the common people before gods and divine powers¹³⁾; it is also the equivalent of the Latin „religio”, religious awe for that which is taboo¹⁴⁾. Gratitude towards the gods for deliverance and independence is denoted by εὐσέβεια¹⁵⁾.

From his successful career Marcius concludes that he is εὐσεβής pious and blessed by the gods¹⁶⁾. Τὸ εὐσεβές is the subject of a suatoria¹⁷⁾.

6) Conceptions about the gods.

To impart religious knowledge to anyone is οὐκ εὐσεβές¹⁸⁾. In representing the gods as joining in the battle and being wounded

1) Athen. p. 124.

2) Diod. Sicul. p. 15.

3) Athen. p. 124.

4) Appian. p. 40.

5) Polyb. p. 4. Diod. Sicul. p. 12. Dion. Halicarn. p. 19. Pausan. p. 46.

Aristid. p. 128. Athen. p. 124.

10) Dion. Halicarn. p. 19. Pausan. p. 46. Aristid. p. 128. Athen. p. 124.

11) Pausan. p. 46.

12) Diod. Sicul. p. 12.

13) Strab. p. 38.

14) Appian. p. 41.

5) Athen. p. 124.

6) Appian. p. 41.

7) Aristid. p. 127.

8) Aristid. p. 127.

15) Aristid. p. 127.

16) Dion. Halicarn. p. 24.

17) Aristid. p. 129.

18) Eunap. p. 63.

in it, Homer tells πράγματα ἀσεβῆ¹⁾. That the gods can feel pain is οὔτε ὄσιον οὔτε εὐσεβές εἰπεῖν²⁾. To contradict oracles is ἀσέβεια³⁾; to comply with them is εὐσέβεια⁴⁾. To scoff at mysteries is ἀσεβεῖν περὶ τὰ μυστήρια⁵⁾.

From the time when monarchs came to be worshipped as gods, the words have also been used with reference to them. A „blasphemous” treatment of the deified emperor Tiberius, is denoted by ἀσέβεια⁶⁾. In this sense ἀσέβεια is often used by Cassius Dio⁷⁾.

Ἀσεβεῖν is to treat the emperor „blasphemously”⁸⁾; he who dares to treat the emperor blasphemously is ἀσεβής⁹⁾.

Just as ἀσέβεια is applied here to the emperors, ἀσέβεια is likewise applied to them in inscriptions. Thus an inscription dating from about A.D. 37 and recording a resolution, ends with the words: τὸ δὲ ψήφισμα εἶναι περὶ τ' εὐσεβείας τῆς εἰς τὸν Σεβαστὸν καὶ τῆς εἰς τοὺς βασιλέας τιμῆς: „this resolution concerns the divine reverence felt for the emperor Augustus and the homage paid to the emperors”¹⁰⁾.

Another inscription dating from about A.D. 60 deals with several ceremonies which were to take place: ἵνα τούτων οὕτως τελεσθέντων καὶ ἡ ἡμετέρα πόλις φαίνεται πᾶσαν τιμὴν καὶ εὐσέβειαν ἐκπεπληρωκυῖα εἰς τὸν τοῦ κυρίου Σεβαστοῦ Νέρωνος οἶκον: „in order that our city by these means should also show respect and divine reverence to the house of our Lord Augustus Nero”¹¹⁾.

B. In relation to gods and men alike.

There are a number of acts with respect to men, in which the gods are invoked or called upon for help and thus directly involved in them. This is the case:

1) In swearing an oath.

To break an oath is a case τῆς εἰς τὸ θεῖον καὶ τοὺς πιστεύσαντας ἀσεβείας¹²⁾. Perjury is ἀσεβεῖν εἰς τοὺς θεοὺς¹³⁾.

1) Dio. Chrysost. p. 71.

2) Aristid. p. 126.

3) Aristid. p. 127.

4) Diod. Sicul. p. 13.

5) Diod. Sicul. p. 12.

6) Cass. Dio. p. 49.

7) Cass. Dio. p. 49.

8) Cass. Dio. p. 49.

9) Cass. Dio. p. 50.

10) Ditt. Syll.³ 798.

11) Ditt. Syll.³ 814.

12) Polyb. p. 5.

13) Herodian. p. 62.

2) In concluding a treaty.

The unwarranted breaking of a political treaty is to commit εἰς τοὺς θεοὺς ἀσεβήματα ¹⁾. The breach is also called ἀσέβεια ²⁾. The close observance of treaties and agreements is εὐσέβεια ³⁾. He who demands the close observance of treaties is εὐσεβής ⁴⁾.

3) With supplicants.

Ἰκέται i.e. people who, for the sake of preserving their lives have placed themselves under the protection of the deity. The Syracusans thought that they should spare supplicants because σώζειν δ' ἅμα τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβειαν καὶ τὸν ἰκετὴν ἄξιον ἔστι τῆς τοῦ δήμου μεγαλοψυχίας ⁵⁾. Not to spare supplicants is ἀσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς ⁶⁾. Supplicants are spared in order not to ἀσεβεῖν εἰς τὸ δαιμόνιον ⁷⁾.

C) In relation to men, in which case the gods are not directly involved. That the ideas εὐσεβής c.s. are not felt as exclusively related to acts and dispositions towards gods, can be negatively concluded from the fact that the words are often made clearer by one of the additions πρὸς, εἰς, περὶ τοὺς θεοὺς or τὸ θεῖον. Thus the plundering of temples is called εἰς τὸ θεῖον ἀσέβεια ⁸⁾. The breaking of images in a temple is εἰς τὸ θεῖον ἀσεβεῖν ⁹⁾. The Arcadian people were highly respected for their εὐσέβεια εἰς τὸ θεῖον ¹⁰⁾. To preserve the temples when a city is destroyed proves πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβεια ¹¹⁾.

The violation of an oath sworn before the gods is εἰς τοὺς θεοὺς ἀσέβεια ¹²⁾; the misappropriation of another person's estate is πρὸς τοὺς θεοὺς ἀσέβεια ¹³⁾; to sell images of gods is ἀσεβεῖν περὶ τοὺς θεοὺς ¹⁴⁾; to scoff at mysteries is ἀσεβεῖν περὶ τοὺς θεοὺς ¹⁵⁾.

To prevent others from offering is ἀσεβεῖν εἰς τὸ θεῖον ¹⁶⁾. Want

¹⁾ Dion. Halicarn. p. 20.

²⁾ Polyb. p. 10. Appian. p. 42.

³⁾ Appian. p. 42.

⁴⁾ Appian. p. 43.

⁵⁾ Diod. Sicul. p. 14.

⁶⁾ Diod. Sicul. p. 13.

⁷⁾ Diod. Sicul. p. 14.

⁸⁾ Polyb. p. 3.

⁹⁾ Polyb. p. 3.

¹⁰⁾ Polyb. p. 4.

¹¹⁾ Polyb. p. 4.

¹²⁾ Polyb. p. 5.

¹³⁾ Polyb. p. 6.

¹⁴⁾ Diod. Sicul. p. 12.

¹⁵⁾ Diod. Sicul. p. 12.

¹⁶⁾ Diod. Sicul. p. 12.

of appreciation of the gods of another nation is characterized by εἰς τοὺς ἑγχωρίους θεοὺς ἀσέβεια ¹⁾. Religious matters are denoted by τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβῆ ²⁾. To commit perjury is ἐς τοὺς θεοὺς ἀσεβεῖν ³⁾. By opposing oracles, one manifests ἀσέβεια εἰς τὸν θεὸν ⁴⁾. The king of Egypt was pious: πρὸς τε τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς διαίκεται ⁵⁾.

However, people must have felt unconsciously and therefore vaguely, that acts which are dishonest in the intercourse with others, are also offences against the deity. This is in general proved by the fact that the terms of the wordgroups which have been examined are mentioned in close connection with purely moral terms.

We come across the following combinations: Ἀσέβεια and ὠμότης ⁶⁾. Εὐσεβῆς and δίκαιος ⁷⁾. Εὐσέβεια, εὐδοξία and τιμή ⁸⁾. Εὐσέβεια and ἀρετή ⁹⁾. Εὐσεβῆς, ἀγαθός and φιλόανθρωπος ¹⁰⁾. Ἀσεβῆς and ἄνομος ¹¹⁾. Ἀσέβεια and παρανομία ¹²⁾. Εὐσεβῆς and δικαιοπραγία ¹³⁾.

A few times a distinction is made, so e.g. between Ἀσέβεια and Παρανομία in the example quoted on page 5. Sometimes the idea of the connection is expressed *ipsis verbis*, as is the case when the procedure of Philippus and Antiochus is instanced as a proof τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς ἀσεβείας καὶ τῆς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ὠμότητος ¹⁴⁾.

An immoral act is in a few places characterized as an offence against a definite deity; thus sexual dissipations are referred to as ἀσεβεῖν εἰς τὴν θεὸν viz. Aphrodite ¹⁵⁾.

Ἀσεβῆς c.s. is a few times used in general to denote moral depravity. However in a large majority of cases no mention is made of any connection with gods. It is worth while considering what acts are denoted by the words, and especially what groups of people are concerned.

¹⁾ Diod. Sicul. p. 13.

²⁾ Dion. Halicarn. p. 19.

³⁾ Herodian. p. 62.

⁴⁾ Aristid. p. 127.

⁵⁾ Diod. Sicul. p. 12.

⁶⁾ Polyb. p. 6.

⁷⁾ Dion. Halicarn. p. 22.

⁸⁾ Dion. Halicarn. p. 24.

⁹⁾ Cass. Dio. p. 50.

¹⁰⁾ Appian. p. 43.

¹¹⁾ Strab. p. 38.

¹²⁾ Polyb. p. 4. p. 7.

¹³⁾ Diod. Sicul. p. 13.

¹⁴⁾ Polyb. p. 6.

¹⁵⁾ Athen. p. 125.

Acts

Breach of trust is ἀσέβεια ¹⁾. Cruelties committed in times of war are called ἀσεβήματα ²⁾; racking a person to death is ἀσέβεια ³⁾; treacherousness is ἀσέβεια ⁴⁾. Criminal plans in general are called ἀσεβεῖς ⁵⁾. Unreasonable proposals to the senate are δυσσεβήματα ⁶⁾. A Judastrick is characterized as ἀσεβής ⁷⁾. To hate a person out of jealousy and to suppress the deeds of great men is ἀσεβεῖν ⁸⁾.

The honesty shown in the surrender of an ill-gotten position to the lawful owner is called εὐσεβής καὶ δίκαιος ⁹⁾. An expedition based on cunning is ἀσέβημα ¹⁰⁾, which also denotes the murder of soldiers of a garrison without reason ¹¹⁾. The unreasonable prosecution of a war is ἀσέβεια ¹²⁾.

Εὐσέβεια means a soldier's loyalty ¹³⁾ and also occurs as a military password ¹⁴⁾. The procreation of no or few children is ἀσεβεῖν towards the gods ¹⁵⁾. An impartial verdict of an arbiter is called εὐσεβής ¹⁶⁾ and impartiality in passing judgment is εὐσέβεια ¹⁷⁾. The just grounds of a war are expressed by εὐσεβής καὶ δίκαιος ¹⁸⁾.

Groups of people

1) The dead.

In this connection it might be pointed out that the dead were generally looked upon as a kind of gods. The remembrance of Alexander bears the epithet εὐσεβής ¹⁹⁾. The pious memory of the dead is denoted by εὐσέβεια ²⁰⁾.

2) Parents and children, brothers and sisters, relatives in general.

Oedipus-marriages are ἀσεβήματα ²¹⁾. Εὐσέβεια as well as προὔγμα

1) Polyb. p. 6.

2) Polyb. p. 9.

3) Polyb. p. 9.

4) Polyb. p. 10.

5) Diod. Sicul. p. 16.

6) Dion. Halicarn. p. 21.

7) Cass. Dio. p. 52.

8) Eunap. p. 63, p. 64.

9) Dion. Halicarn. p. 22.

10) Polyb. p. 10.

11) Polyb. p. 8.

12) Polyb. p. 11.

13) Dion. Halicarn. p. 21.

14) Appian. p. 45.

15) Cass. Dio. p. 59.

16) Dion. Halicarn. p. 20.

17) Aristid. p. 129.

18) Dion. Halicarn. p. 23.

19) Strab. p. 39.

20) Cass. Dio. p. 51.

21) Diod. Sicul. p. 16.

εὐσεβές expresses the good understanding between parents and children ¹⁾. Τὸ εὐσεβές ²⁾ just as the rendering εὐσέβεια ³⁾ represents filial piety. Children who show love of their parents, are εὐσεβεῖς ⁴⁾. A son may get the by-name εὐσεβής because of his reverent conduct towards his father, which title by hereditary transmission may become a cognomen ⁵⁾. Parental love, too, is called εὐσέβεια ⁶⁾.

In this group of authors no examples are found — accidentally no doubt — in connection with brothers and sisters, to whom εὐσεβής c.s. are applied.

3) Fellow-citizens and native country.

To fight one's fellow-citizens is ἀσεβές ⁷⁾. Those who know their obligations towards their country and fellow-citizens are called εὐσεβεῖς ⁸⁾. The mutual rights and duties between the mother-city and the colonists are summed up as τὸ εὐσεβές ⁹⁾. To act in defiance of the senate and the majority of the people is ἀσεβὲς καὶ παράνομον ¹⁰⁾. Contempt of the country's laws is ἀσέβημα ¹¹⁾.

4) International relations.

Drastic measures against subdued people who rebel are ἀσεβεῖς. Kindness towards a defeated enemy is denoted by εὐσέβεια ¹²⁾; to show him mercy is εὐσεβὲς καὶ φιλόανθρωπον ¹³⁾.

5) Married people.

A loving husband is called εὐσεβής ¹⁴⁾. A man's love for his wife and children is expressed by εὐσέβεια ¹⁵⁾. The respect felt by a plain shepherd for his wife of noble birth is denoted by εὐσέβεια and εὐσεβεῖν ¹⁷⁾.

¹⁾ Dion. Halicarn. p. 20.

²⁾ Dion. Halicarn. p. 20.

³⁾ Cass. Dio. p. 50.

⁴⁾ Pausan. p. 46.

⁵⁾ Appian. p. 44. Cass. Dio. p. 53.

⁶⁾ Cass. Dio. p. 50.

⁷⁾ Dion. Halicarn. p. 26.

⁸⁾ Dion. Halicarn. p. 21.

⁹⁾ Dion. Halicarn. p. 21.

¹⁰⁾ Appian. p. 42.

¹¹⁾ Julian. p. 134.

¹²⁾ Appian. p. 44.

¹³⁾ Appian. p. 43.

¹⁴⁾ Appian. p. 43.

¹⁵⁾ Dion. Halicarn. p. 25.

¹⁶⁾ Dion. Halicarn. p. 26.

¹⁷⁾ Xenoph. Ephes. p. 137.

6) Men towards women.

Brutality to women is ἀσεβειν¹⁾; dealing gently with them is εὐσεβεια²⁾.

7. Benefactors.

Treating one's benefactors well is called εὐσεβεια³⁾. Breach of promise with respect to political benefactors is ἀσεβέες⁴⁾.

8. Monarchs and tyrants.

Εὐσεβής is the title of Antiochus Pius⁵⁾. The gentle monarch Antonius received the title of εὐσεβής⁶⁾. A monarch's benevolence is denoted by εὐσεβεια⁷⁾. A monarch is expected to reign over his people ὁσίως καὶ εὐσεβῶς⁸⁾.

Tyranny is characterized by ἀσεβής and παρανομία⁹⁾; its cruelty is indicated by ἀσέβεια¹⁰⁾. Phalaris burned men in a blazing bull, which is called ἀσέβεια¹¹⁾.

9. Soldiers and captains.

A legion loyal to the emperor is honoured with the title εὐσεβής¹²⁾.

10. Masters and slaves.

Slaves, devoted to their masters, enjoy εὐσεβής δόξα¹³⁾, a good reputation of faith. Their attachment is εὐσεβεια¹⁴⁾.

Miscellanea

The terms are occasionally used metaphorically. So e.g. ἀσέβεια is used for a prostitute who offers her body exclusively for hire¹⁵⁾. A faithful lover is called εὐσεβής¹⁶⁾.

Εὐσεβεια is the name of a city¹⁷⁾. As a proper name Εὐσεβής is the name of a month¹⁸⁾. Εὐσεβία is the name of an empress¹⁹⁾. Εὐσεβέες is found as an emphatic formula²⁰⁾.

1) Dion. Halicarn. p. 25.

2) Dion. Halicarn. p. 26.

3) Dion. Halicarn. p. 24.

4) Dion. Halicarn. p. 26.

5) Appian. p. 44.

6) Cass. Dio. p. 53.

7) Aristid. p. 128.

8) Aristid. p. 128.

9) Polyb. p. 7.

10) Polyb. p. 8.

11) Diod. Sicul. p. 15.

12) Cass. Dio. p. 52.

13) Appian. p. 45.

14) Cass. Dio. p. 50.

15) Alciph. p. 131.

16) Alciph. p. 132.

17) Strab. p. 40.

18) Cass. Dio. p. 53.

19) Julian. p. 134.

20) Aristid. p. 128.

2. Philosophers and Moralists

A. In relation to the deities.

In contrast with the authors discussed, no example has been found here of a very general use.

In particular with reference to:

1. Acts towards the gods in myths.

Of this no example has been found.

2. Property of the gods.

The plundering of temples is ἀσεβεῖν and ἀσέβημα¹⁾; to live in friendship with temple-robbers is ἀσέβημα²⁾. The defilement of images of heroes is ἀσεβεῖν³⁾.

3. Ministers to the gods.

To maltreat priests is ἀσεβεῖν⁴⁾.

4. The worship of the gods.

Priests who neglect their duties, ἀσεβοῦσι τοὺς θεοὺς⁵⁾. The concrete offer is called εὐσέβεια⁶⁾. He who sacrifices an offering obtained by murder or theft commits ἔργον ἀσεβέστατον⁷⁾. The rites taken collectively are embodied in εὐσέβεια⁸⁾. The violation of religious festivals is ἀσέβεια⁹⁾. The ceremony with which the offering is attended is rendered by εὐσεβής¹⁰⁾.

5. Disposition towards the gods.

The right disposition towards the gods is denoted by εὐσέβεια and τὸ εὐσεβές¹¹⁾. Ἀσέβεια, ἀσέβημα is impiety and ἀσεβεῖν impious conduct¹²⁾. Εὐσεβής is he who believes in the gods¹³⁾, the really pious man¹⁴⁾, he who has a right conception of the gods¹⁵⁾, and pious in general¹⁶⁾. He who sacrifices what has been obtained by murder and theft commits ἔργον ἀσεβέστατον¹⁷⁾.

1) Plutarch. p. 79.

2) Lucian. p. 110.

3) Dio Chrysost. p. 71.

4) Philod. p. 70.

5) Plutarch. p. 77.

6) Plutarch. p. 81. Max. Tyr. p. 115.

7) Plutarch. p. 83.

8) Jamblich. p. 118.

9) Plutarch. p. 80.

10) Plutarch. p. 82.

11) Epict. p. 67.

12) Dio. Chrysost. p. 71.

13) Lucian. p. 107.

14) Max. Tyr. p. 115.

15) Plutarch. p. 78.

16) Plutarch. p. 79.

17) Plutarch. p. 83.

To endow a temple with gifts is εὐσεβεῖν¹⁾; the donor is called εὐσεβής²⁾. Το εὐσεβές is shown by endowing a temple with gifts³⁾. Objects devoted to the gods are denoted by εὐσέβεια⁴⁾.

The rites together⁵⁾ and the cult itself⁶⁾ are rendered by εὐσέβεια; the ceremony of the sacrifice is expressed by εὐσεβής⁷⁾. He who purposely excludes a definite god from his sacrifices is ἀσεβής⁸⁾. Εὐσέβεια is piety⁹⁾, faith in gods¹⁰⁾, heartfelt piety¹¹⁾, exaggerated piety¹²⁾ and interest in religious life¹³⁾.

Εὐσεβεῖν¹⁴⁾ just as εὐσεβῶς ζῆν¹⁵⁾ is to be pious. Ἀσεβής is impious¹⁶⁾. He who adorns the temples of the gods for love of display only is οὐκ εὐσεβής¹⁷⁾. Falsification of oracles is ἀσέβημα¹⁸⁾.

Εὐσέβεια is religious sphere¹⁹⁾, reverence shown to the gods²⁰⁾, divine inspiration²¹⁾. To revile heroes is ἀσέβημα²²⁾; faith in oracles is εὐσεβής²³⁾. Charity should tend πρὸς εὐσέβειαν to the furtherance of religious life²⁴⁾. To draw a parallel between men and gods is ἀσέβημα²⁵⁾ and to praise men too exuberantly is ἀσεβεῖν²⁶⁾.

6. Conceptions about the gods.

Ignorance of the worship of the gods is ἀσέβεια²⁷⁾. Εὐσέβεια is knowledge of the worship of the gods²⁸⁾, religion²⁹⁾, true religion³⁰⁾ and theology³¹⁾. To divulge mysteries³²⁾ or hold them up to scorn³³⁾ is ἀσεβεῖν; to assert that never anything fades into nothingness³⁴⁾ and deny that the deity pervades the universe

1) Lucian. p. 106.

2) Lucian. p. 106.

3) Lucian. p. 105.

4) Lucian. p. 107.

5) Jamblich. p. 118.

6) Jamblich. p. 118.

7) Plutarch. p. 82.

8) Plutarch. p. 77.

9) Plutarch. p. 79. Dio. Chrysost.
p. 71. Sext. Empir. p. 115.

10) Plutarch. p. 77, p. 78.

11) Plutarch. p. 79.

12) Plutarch. p. 80.

13) Plutarch. p. 81.

14) Diog. Laert. p. 117.

15) Diog. Laert. p. 118.

16) Diog. Laert. p. 117.

17) Plutarch. p. 79.

18) Plutarch. p. 83.

19) Plutarch. p. 83.

20) Plutarch. p. 83.

21) Jamblich. p. 118.

22) Dio. Chrysost. p. 71.

23) Plutarch. p. 82.

24) Plutarch. p. 88.

25) Lucian. p. 109.

26) Lucian. p. 109.

27) Stoa p. 65.

28) Stoa p. 65.

29) Dio Chrysost. p. 71.

30) Plutarch. p. 77.

31) Plutarch. p. 79, p. 80.

32) Diog. Laert. p. 117.

33) Plutarch. p. 78.

34) Apoll. Tyan. p. 114.

is likewise ἀσεβεῖν¹⁾. To disavow providence is οὔτε ἕσιον οὔτε εἰσεβέες²⁾. To hold the same opinions about the gods as the common people is ἀσεβέες³⁾. To reveal the mysteries of the gods to the people is ἀσέβεια⁴⁾; to draw a parallel between men and gods is ἀσέβεια or ἀσέβημα⁵⁾.

Socrates was ἀσεβής because he did not accept the official gods⁶⁾. He who is ignorant of the worship of the gods is ἀσεβής⁷⁾. To relate that gods are wounded in battle is πράγματᾱ ἀσεβῆ⁸⁾. He who doubts mythological stories is said to be ἀσεβής⁹⁾. He who has a correct idea of the gods is εἰσεβής¹⁰⁾. Faith in divine providence is called εἰσέβεια¹¹⁾. Not to appreciate the goodness of the gods¹²⁾ or to assume divine honour is ἀσέβεια¹³⁾.

New discoveries in the domain of physics are probably taken in the sense of stripping nature of its divine elements, and consequently called ἀσέβεια¹⁴⁾.

B. In relation to gods and men alike.

1. In swearing an oath.

Of this no example has been found.

2. In concluding a treaty.

To act contrary to a treaty is ἀσεβέες¹⁵⁾. He who attacks after the conclusion of a peace-treaty is ἀσεβής καὶ ἐπιόρκος¹⁶⁾.

3. In the case of supplicants.

To maltreat supplicants is ἀσεβεῖν¹⁷⁾.

C. In relation to men.

From the authors mentioned above numerous expressions could be quoted which point to a vague notion of the connection between

¹⁾ Plotin. p. 116.

²⁾ Plotin. p. 116.

³⁾ Diog. Laert. p. 117.

⁴⁾ Lucian. p. 108.

⁵⁾ Lucian. p. 109.

⁶⁾ Lucian. p. 109.

⁷⁾ Stoa p. 65.

⁸⁾ Dio Chrysost. p. 71.

⁹⁾ Lucian. p. 108.

¹⁰⁾ Plutarch. p. 78.

¹¹⁾ Lucian. p. 84.

¹²⁾ Lucian. p. 107.

¹³⁾ Plutarch. p. 78.

¹⁴⁾ Plutarch. p. 88. Diog. Laert. p. 118.

¹⁵⁾ Plutarch. p. 84.

¹⁶⁾ Plutarch. p. 85.

¹⁷⁾ Philodem. p. 70.

Plutarch

religion and morality. Here, too, ἀσεβής can in general denote crimes. (Plutarch. p. 85).

Here ἀσεβεῖν and ἀδικεῖν¹⁾, ἀσεβής and μιαιρός²⁾, ἀσεβής, παράνομος and ἄδικος³⁾, ἀσεβής and ἐπιπόροκος⁴⁾, ἀσεβής and δεινός⁵⁾, ἀσεβής and μυσώδης⁶⁾ are also connected.

Special proceedings characterized by ἀσεβής are: defamation ἀσέβημα⁷⁾, to defame ἀσεβεῖν⁸⁾. To demolish a statue out of envy is ἀσεβέες⁹⁾ and the total of all criminality is ἀσέβεια¹⁰⁾. Indulgence in culinary or sexual pleasures is οὐκ εὐσεβέες¹¹⁾.

Amiability in the intercourse with people, sprung from a highly-moral life is εὐσέβεια¹²⁾. The fight against evil and the furtherance of what is right is εὐσέβεια¹³⁾; strict discharge of one's duties is also εὐσέβεια¹⁴⁾. A traitor is called ἀσεβής καὶ μιαιρός¹⁵⁾; a slanderer ἄδικος, παράνομος and ἀσεβής¹⁶⁾; slanderous language ἀσέβημα¹⁷⁾.

To organize meetings in order to commit prostitution is ἀσέβεια¹⁸⁾. The epithet used of paederasty is ἀσεβής¹⁹⁾.

Not to affirm the truth as such in a law-court is ἀσεβέες²⁰⁾; a false verdict is called ἀσεβής καὶ ἀνόσιος²¹⁾; theft in case of shipwreck and stranding ἀσέβεια²²⁾.

Furthermore we find the words in connection with the following groups of people:

1. The dead.

Injustice done to the dead is ἀσέβημα²³⁾, ἀσέβημα also means: no to bury a deserving man according to his merits²⁴⁾. To bury the dead is ἔργον εὐσεβέες²⁵⁾. Ἀσεβεῖν is a stronger term than ἀδικεῖν to denote the wrong inflicted on the deceased²⁶⁾.

1) Philodem. p. 78.

2) Philodem. p. 87.

3) Lucian. p. 111.

4) Plutarch. p. 86.

5) Plutarch. p. 85.

6) Plutarch. p. 87.

7) Dio. Chrysost. p. 72.

8) Dio. Chrysost. p. 72.

9) Dio. Chrysost. p. 72.

10) Dio. Chrysost. p. 73.

11) Dio. Chrysost. p. 73.

12) Plutarch. p. 84.

13) Plutarch. p. 85.

14) Plutarch. p. 86.

15) Plutarch. p. 87.

16) Lucian. p. 111.

17) Plutarch. p. 86.

18) Plutarch. p. 86.

19) Lucian. p. 111.

20) Dio. Chrysost. p. 73.

21) Lucian. p. 111.

22) Dio. Chrysost. p. 73.

23) Dio. Chrysost. p. 72.

24) Plutarch. p. 87.

25) Plutarch. p. 87.

26) Apoll. Tyan. p. 114.

2. Parents and children, brothers and sisters.

Those who wrong their parents ἀσεβοῦσι ¹⁾. Parricide is committed ἀσεβῶς ²⁾. Fratricide is either ἀσεβές καὶ μυσῶδες ἔργον or ἀσέβημα ³⁾. Εὐσεβῶς ζῆν signifies that brothers and sisters are on good terms ⁴⁾.

3. Fellow-citizens and native country.

To murder fellow-citizens is ἔργον δεινὸν καὶ ἀσεβές ⁵⁾. To surrender one's native city to the enemy is ἀσεβές ἔργον ⁶⁾.

4. International relations.

To imprison ambassadors is ἔργον δεινὸν καὶ ἀσεβές ⁷⁾.

5. Married people.

The devoted love of a woman for her husband is εὐσέβεια ⁸⁾.

6. Benefactors.

Criminal behaviour towards benefactors is ἔργον δεινὸν καὶ ἀσεβές ⁹⁾.

7. Allies.

To murder allies is ἔργον δεινὸν καὶ ἀσεβές ¹⁰⁾.

Moreover we see ἀσεβεῖν used metaphorically in renderings as εἰς τάλαντον ἀσεβεῖν to steal a talent ¹¹⁾. To criticize great men as Homer is ἀσεβεῖν ¹²⁾; this rendering suggests our metaphorical use of „sacrilege“.

In all this no remarkable deviations from the usages pointed out before, have been found; slight deviations may be attributed to chance in tradition.

Quite new, however, is the conception specially taught in the Stoa that every crime against man is a sin against the deity.

¹⁾ Dio. Chrysost. p. 72.

²⁾ Lucian. p. 111.

³⁾ Plutarch. p. 86.

⁴⁾ Diog. Laert. p. 118.

⁵⁾ Plutarch. p. 85.

⁶⁾ Plutarch. p. 86.

⁷⁾ Plutarch. p. 85.

⁸⁾ Palaeph. p. 70.

⁹⁾ Plutarch. p. 85.

¹⁰⁾ Plutarch. p. 85.

¹¹⁾ Plutarch. p. 88.

¹²⁾ Dio. Chrysost. p. 72.

There it says: τὸ γὰρ παρὰ τὴν βούλησιν τι πράττεσθαι τοῦ θεοῦ ἀσεβείας εἶναι τεκμήριον¹⁾: „every act which is contrary to the will of the deity is evidence of impiety”.

A definition from the Stoa of εὐσέβεια and ἀσέβεια runs as follows: τὴν γὰρ ἀσέβειαν κακίαν οὐσαν, ἀγνοίαν εἶναι θεῶν θεραπείας, τὴν δ' εὐσέβειαν, ὡς εἶπομεν, ἐπιστήμην θεῶν θεραπείας²⁾: „'Asébeia consists in wickedness and in ignorance concerning the worship of the gods; εὐσέβεια, however, as was stated above, consists in knowledge concerning this worship”.

This teaching is probably connected with the Stoic identification of god and nature; once the opinion is expressed that ἀσεβεῖν³⁾ is: to sin against nature.

II. Ὀσίοσ c.s.

1. Historici, rhetores, scriptores varii

A. In relation to the gods.

Τὰ ὄσια generally denote all religious matters⁴⁾, especially, the religious rites⁵⁾. It also signifies: the reverence due to the gods⁶⁾, and the religious (ritual) duties of the Vestal Virgins⁷⁾.

In particular the words are used with reference to:

1. Acts towards the gods in myths.

Acts which violate a goddess are called ἔργα οὐχ ὄσια⁸⁾. Οὐτε ὄσιον οὔτε εὐσεβὲς εἶπεῖν denotes that Apollo was a wage-earner, that Hephaestus was thrown into the sea and that Ino felt sorrow and had to wander about⁹⁾.

2. Property of the gods.

To steal gold out of temples is πόρος ἀνόσιος¹⁰⁾. To stain objects of reverence with blood is οὐχ ὄσιον¹¹⁾.

¹⁾ Stoa. p. 66.

²⁾ Stoa p. 65.

³⁾ Stoa p. 68.

⁴⁾ Diod. Sicul. p. 17.

⁵⁾ Diod. Sicul. p. 17.

⁶⁾ Dion. Halicarn. p. 28, p. 30.

⁷⁾ Dion. Halicarn. p. 28.

⁸⁾ Pausan. p. 47.

⁹⁾ Aristid. p. 126.

¹⁰⁾ Dion. Halicarn. p. 30.

¹¹⁾ Dion. Halicarn. p. 31.

3. Ministers to the gods.

The violation of a Vestal virgin is ἀνοσιώτατα ἔργων ἐς θεοῦς ¹⁾. ἀνοσίον τι is what violates the chastity of a priestess ²⁾.

4. The worship of the gods.

Vestal virgins perform their religious functions οὐχ ὀσίως if they have violated their virginity ³⁾; in chaste condition they perform them ὀσίως ⁴⁾.

Acts which hamper offering are called οὐχ ὄσια ⁵⁾. For a priest in mourning it is οὐχ ὄσιον to consecrate a temple ⁶⁾. Οὐχ ὄσιον denotes prohibition of worship ⁷⁾ and ὄσιον permission to tread sacred ground ⁸⁾. A sacrifice pleasing to the gods is ὄσιος ⁹⁾. He who is ritually pure is ὄσιος ¹⁰⁾. Religious festivals which do not conform to tradition and regulations are observed οὐχ ὀσίως ¹¹⁾. Interment in consecrated earth likewise takes place οὐχ ὀσίως ¹²⁾. Ὀσιώσις ¹³⁾ and ἀφοσιώσις ¹⁴⁾ are ritual purifications. The consecration of a hero's temple is ὀσιώσις ¹⁵⁾.

5. Disposition towards the gods.

Ὀσιότης is the attitude towards life of the uncultivated masses, which results from religious awe ¹⁶⁾. It also means piety ¹⁷⁾.

6. Conceptions about the gods.

To introduce a foreign and barbaric religion is signified by ἀνοσιουργεῖν ¹⁸⁾. Τὸ ὄσιον is the maintenance of religious life ¹⁹⁾. To express one's opinion on sacred matters as the gods do is ὄσια ποιεῖν ²⁰⁾. To dwell at length on matters which only concern the gods is οὐχ ὄσιον ²¹⁾.

1) Pausan. p. 46.

2) Dion. Halicarn. p. 29.

3) Dion. Halicarn. p. 29.

4) Dion. Halicarn. p. 29.

5) Pausan. p. 46.

6) Cass. Dio. p. 53.

7) Dion. Halicarn. p. 31.

8) Dion. Halicarn. p. 31.

9) Athen. p. 125.

10) Flav. Philostr. p. 61.

11) Cass. Dio. p. 54.

12) Cass. Dio. p. 54.

13) Dion. Halicarn. p. 29.

14) Dion. Halicarn. p. 30.

15) Cass. Dio. p. 56.

16) Strab. p. 38.

17) Julian. p. 134.

18) Cass. Dio. p. 60.

19) Julian. p. 134.

20) Aristid. p. 129.

21) Athen. p. 125.

B. In relation to gods and men like.

Of oaths and supplicants no example has been found. That which corresponds with natural right is πρὸς τοὺς θεοὺς ὀσιώτατα¹⁾. To fulfil the conditions of a treaty is ὄσιον²⁾. To wage war contrary to a pact of friendship is οὐχ ὄσιον³⁾.

C. In relation to men.

It is frequently stated *ipsis verbis* that wicked acts in the intercourse with people are at the same time offences against the gods.

To wage οὐχ ὄσιον πόλεμον against one's native country cannot fail to exasperate the gods⁴⁾. A moral offence must be expiated if one wants to preserve τὰ πρὸς θεοὺς ὄσια inviolate⁵⁾.

"Ὄσιος is often mentioned by the side of purely moral terms: ὄσιος and θεμιτός⁶⁾. "Ὄσιος, δίκαιος, καθαρὸς and ἄγνός⁷⁾. "Ὄσιον and θέμις⁸⁾. "Ὄσιος and προσῆκον⁹⁾. 'Ανόσιος and ὠμός¹⁰⁾. "Ὄσιος and εὐσχήμων¹¹⁾. 'Ανόσιος and οἰκτρός¹²⁾.

'Ανόσιος generally denotes mean acts or persons. Accordingly wicked deeds in general are expressed by ἔργα ἀνόσια¹³⁾. More in particular this denotes:

A dishonest and bloody way to get money¹⁴⁾; an unreasonable request¹⁵⁾; murder out of greed¹⁶⁾ and usury¹⁷⁾. Breach of promise is οὔτε ὄσιον οὔτε εὐσχήμων¹⁸⁾.

Murder and theft¹⁹⁾ as well as a Judastrick²⁰⁾ are signified by ἀνόσιος. 'Ανόσιος is applied to civil wars²¹⁾ and spongers²²⁾; also to incest²³⁾. Not to procreate any children is οὐχ ὄσιον²⁴⁾; espionage is ἀνόσιος²⁵⁾. He who disposes of tyrants possesses ὄσιος τρόπος²⁶⁾. Dishonesty in the administration of justice is called

1) Dion. Halicar. p. 25.

2) Polyb. p. 11.

3) Dion. Halicarn. p. 32.

4) Dion. Halicarn. p. 23.

5) Dion. Halicarn. p. 28.

6) Dion. Halicarn. p. 27, p. 34.

7) Dion. Halicarn. p. 29.

8) Dion. Halicarn. p. 31.

9) Doin. Halicarn. p. 34.

10) Dion. Halicarn. p. 35.

11) Dion. Halicarn. p. 36.

12) Cass. Dio. p. 55.

13) Cass. Dio. p. 54.

14) Diod. Sicul. p. 17.

15) Dion. Halicarn. p. 26.

16) Dion. Halicarn. p. 36.

17) Flav. Philostr. p. 61.

18) Dion. Halicarn. p. 35.

19) Pausan. p. 47.

20) Cass. Dio. 55.

21) Cass. Dio. p. 55.

22) Athen. p. 126.

23) Cass. Dio. p. 56.

24) Cass. Dio. p. 56.

25) Cass. Dio. p. 56.

26) Aristid. p. 130.

ἀνόσιος ¹⁾); to put a person to death without trial is ἔργον ἀνόσιον ²⁾ and this process is carried on ἀνοσίως ³⁾. A false accusation is ἔργον ἀνόσιον ⁴⁾.

Elation at copious meals is expressed by ἀνοσιότης ⁵⁾.

We can distinguish the following groups of people with reference to whom acts are thus denoted:

1. The dead.

To be anxious about the fate of the dead is οὐχ ὄσιον ⁶⁾. To be lacking in reverence towards the dead is ἀνόσιον ⁷⁾. To hold thanksgiving services, though a great statesman died only a short time before is οὐχ ὄσιον ⁸⁾.

2. Parents and children, brothers and sisters, relatives.

Patricide bears the epithet ἀνόσιος ⁹⁾. Matricide is μαιφονία ἀνόσιος and ἀνοσιουργία ¹⁰⁾. He who causes his grandmother to be murdered is ἀνόσιος ¹¹⁾. Not to procreate any children is ἀνοσιοργεῖν towards one's ancestors ¹²⁾. Obligations among relatives are called τὰ ὄσια ¹³⁾. To set relations against one another is οὐχ ὄσιον ¹⁴⁾. Fratricide is παῖξις ἀνόσιος ¹⁵⁾. He who violates his sisters and sends them into banishment is ἀνόσιος ¹⁶⁾.

3. Fellow-citizens and native country.

Ὀσιος καὶ δίκαιος πόλεμος is waged against one's native country after a peace-treaty has been violated ¹⁷⁾; if this is not the case it is οὐχ ὄσιος πόλεμος ¹⁸⁾. The rights and duties of citizens in respect of their native country are signified by τὰ ὄσια ¹⁹⁾. That which is detrimental to mutual solidarity is ἀνόσιον ²⁰⁾. To decline a request of good citizens is οὐχ ὄσιον ²¹⁾. To take rigorous measures

¹⁾ Dion. Halicarn. p. 27.

²⁾ Dion. Halicarn. p. 27.

³⁾ Cass. Dio. p. 55.

⁴⁾ Dion. Halicarn. p. 27.

⁵⁾ Alciph. p. 132.

⁶⁾ Strab. p. 40.

⁷⁾ Pausan. p. 47.

⁸⁾ Cass. Dio. p. 56.

⁹⁾ Dion. Halicarn. p. 33.

¹⁰⁾ Cass. Dio. p. 56.

¹¹⁾ Cass. Dio. p. 57.

¹²⁾ Cass. Dio. p. 59.

¹³⁾ Diod. Sicul. p. 17.

¹⁴⁾ Dion. Halicarn. p. 33.

¹⁵⁾ Diod. Sicul. p. 18.

¹⁶⁾ Cass. Dio. p. 57.

¹⁷⁾ Dion. Halicarn. p. 23.

¹⁸⁾ Dion. Halicarn. p. 23.

¹⁹⁾ Dion. Halicarn. p. 25.

²⁰⁾ Dion. Halicarn. p. 35.

²¹⁾ Dion. Halicarn. p. 33.

against an otherwise deserving citizen is οὔτε δίκαια οὐδ' ἔσια ¹⁾. The murder of a deserving citizen is ὠμὸς καὶ ἀνόσιος ²⁾. To betray one's fellow-citizens and extradite them to the enemy is ἔργον ἀνόσιον ³⁾; to rob them is ἀνόσιον ⁴⁾.

It is οὔτε δίκαια οὐδ' ἔσια if citizens are not grateful for the benefits resulting from their public institutions ⁵⁾; this phrase also signifies the destruction of the power of the senate ⁶⁾.

A lawful government is called ἔσιος ⁷⁾. Corruptible statesmen are ἀνόσιοι ⁸⁾. On festivedays the government cannot ὁσίως take decisions ⁹⁾.

4. International relations.

To murder ambassadors is ἔργον ἀνόσιον ¹⁰⁾.

5. Married people. She who causes her husband to be killed is ἀνόσιος ¹¹⁾.

6. Friends.

The mutual obligations among them are designated by τὰ ἔσια ¹²⁾.

7. Benefactors. To oppose one's benefactors is ἀνόσιον ¹³⁾; to revile them is ἔργον ἀνόσιον ¹⁴⁾. Acts incompatible with the reverence due to benefactors are ἀνόσιοι ¹⁵⁾; he who misbehaves towards them is ἀνόσιος ¹⁶⁾.

8. Tyrants, monarchs and subjects, (usurpers and subdued).

Οὐχ ἔσιον denotes the elements in the reign of a monarch that rouse his people's discontent ¹⁷⁾. A gentle and able monarch is

¹⁾ Dion. Halicarn. p. 34.

²⁾ Dion. Halicarn. p. 35.

³⁾ Pausan. p. 47.

⁴⁾ Pausan. p. 48.

⁵⁾ Dion. Halicarn. p. 33.

⁶⁾ Dion. Halicarn. p. 34.

⁷⁾ Dion. Halicarn. p. 34.

⁸⁾ Pausan. p. 48.

⁹⁾ Cass. Dio. p. 57.

¹⁰⁾ Pausan. p. 47.

¹¹⁾ Dion. Halicarn. p. 33.

¹²⁾ Diod. Sicul. p. 17.

¹³⁾ Polyb. p. 11.

¹⁴⁾ Dion. Halicarn. p. 24.

¹⁵⁾ Dion. Halicarn. p. 26.

¹⁶⁾ Cass. Dio. p. 54.

¹⁷⁾ Aristid. p. 130.

ἔσιος¹⁾. Ἄνόσιος denotes the rebellion of a subdued people against the Romans²⁾. Conspirators against the Roman Empire are called ἀνόσιοι³⁾ and a conspiracy is denoted by πρᾶγμα τι ἀνόσιον⁴⁾. Drastic action of a conqueror is expressed by ὠμὸς καὶ ἀνόσιος⁵⁾.

9. Soldiers and captains.

What is contrary to discipline and a military oath is οὐχ ἔσιον⁶⁾. For a bodyguard who have murdered their king it is οὐτε ἔσιον οὐτε δίκαιον to protect a king any longer⁷⁾.

10. Masters and slaves.

A slave who murders his master is ἀνόσιος⁸⁾.

11. Patricii et clientes.

The mutual rights and duties between these two groups are denoted by ἔσιος and θέμις⁹⁾. If these rights and duties are violated it is ἔσιον to anybody to punish the offender¹⁰⁾.

Varia.

Wild animals are called ἀνόσια θηρία¹¹⁾.

2. Philosophers and Moralists.

A. In relation to the gods.

1) Acts towards the gods in myths.

With regard to these no example has been found.

2. Property of the gods: no example.

3. Ministers to the gods: no example.

4. Worship of the gods.

To execute a death-sentence on the festivals of the gods is ἀνόσιον¹²⁾; likewise it is ἀνόσιον to hold dancing in contempt, as it

¹⁾ Aristid. p. 130.

²⁾ Dion. Halicarn. p. 32.

³⁾ Dion. Halicarn. p. 32.

⁴⁾ Dion. Halicarn. p. 32.

⁵⁾ Dion. Halicarn. p. 35.

⁶⁾ Dion. Halicarn. p. 35.

⁷⁾ Herodian. p. 62.

⁸⁾ Dion. Halicarn. p. 35.

⁹⁾ Dion. Halicarn. p. 31.

¹⁰⁾ Dion. Halicarn. p. 31.

¹¹⁾ Cass. Dio. p. 57.

¹²⁾ Plutarch. p. 92.

plays a prominent part in religion ¹⁾). Human sacrifices are οὐχ ὄσια ²⁾; to sacrifice human beings to the gods is ἀνόσιον ³⁾. Τὸ ὄσιον denotes inner and outer purity ⁴⁾.

A vestal virgin attends οὐχ ὄσιως to the sacred fire after the violation of her chastity ⁵⁾. It is ὄσιον or ἀνόσιον to eat pork ⁶⁾? He who enters the temple within a week after contact with a dead body commits οὐχ ὄσια ⁷⁾. After special ceremonies it is ὄσιον for the relatives of the defunct to enter the temple ⁸⁾. To bury the dead in consecrated earth is οὐχ ὄσιον ⁹⁾. To give birth to a child in a temple is οὐχ ὄσιον ¹⁰⁾. After sexual connection with her husband it is ὄσιον for a woman to enter the temple on the same day ¹¹⁾.

5. Disposition towards the gods.

Ἔργα ὄσια are pious deeds, pleasing to the gods ¹²⁾. Τὸ ὄσιον is both inner and outer purity ¹³⁾. Ὁσίος is pious ¹⁴⁾, ἀνόσιος is impious ¹⁵⁾ and atheistic ¹⁶⁾. To submit to all that god sends us is ὄσιον ¹⁷⁾. To speak irreverently about the gods is ἀνόσιον ¹⁸⁾. To guard oneself against emotions is a distant approach to the perfection of the gods, i.e. to become ὄσιος ¹⁹⁾.

6. Conceptions about the gods.

It is οὐχ ὄσιον to disavow divine providence ²⁰⁾; to assert of τὸ ὄν, which is an attribute of the gods, that it was or will be ²¹⁾; to identify Apollo with the sun ²²⁾; not to free a slave who acts the part of Bacchus excellently ²³⁾ and to depict the deity ²⁴⁾. It is ἀνόσιον to speak disdainfully about dancing, as it plays a great part in religion ²⁵⁾.

1) Lucian. p. 112.

2) Plutarch. p. 89.

3) Plutarch. p. 89.

4) Plutarch. p. 91.

5) Plutarch. p. 89.

6) Epict. p. 67.

7) Lucian. p. 111.

8) Lucian. p. 111.

9) Lucian. p. 112.

10) Jamblich. p. 119.

11) Jamblich. p. 119.

12) Marc. Aurel. p. 69.

13) Plutarch. p. 91.

14) Dio. Chrysost. p. 74.

15) Dio. Chrysost. p. 74.

16) Plutarch. p. 89.

17) Apoll. Tyan. p. 114.

18) Plutarch. p. 89.

19) Plotin. p. 117.

20) Marc. Aurel. p. 69.

21) Plutarch. p. 91.

22) Plutarch. p. 92.

23) Plutarch. p. 93.

24) Plutarch. p. 93.

25) Lucian. p. 112.

Myths should be explained *ὀσίως καὶ φιλοσόφως* „with devotion and understanding” ¹⁾. How is it *ἕσιον* to believe in all those myths)? To have a wrong idea about the gods is *ἀνόσιον* ²⁾ and assertions that the gods do not care about the world are *οὐ θεμιτὰ οὐδ’ ἕσια* ³⁾. *Ὀσιότης* is the reverence felt for the gods ⁴⁾; the honour rendered to the gods ⁵⁾; obedience to the divine laws ⁶⁾ and resignation to all things, which the deity ordains ⁷⁾. To impart knowledge to anyone is *οὐχ ἕσιον* ⁸⁾.

B. In relation to gods and men alike.

No examples have been found.

C. In relation to men.

Occasionally it is directly stated that good acts also concern the gods. *Ὀσιος* and *εὐσεβής* are used of a sober life by which one pleases the gods ⁹⁾. To show gratitude to parents and instructors is pleasing to the gods; not to do so is *ἀνόσιον καὶ ἄθεσμον* ¹¹⁾. *Ἄνοσιότης* is to offend the gods by moral crimes ¹²⁾. It is *ὀσιος νόμος* to build temples out of gratitude towards the gods ¹³⁾.

Εὐσεβής c.s. as well as *ὀσιος* c.s., when exclusively used with reference to the gods, are supplemented by *πρὸς τοὺς θεοὺς* or *πρὸς τὸ θεῖον*. Socrates was pious: *ὀσιος τὰ πρὸς θεοὺς* ¹⁴⁾. Piety is called: *ἡ πρὸς τὸ θεῖον ὀσιότης* ¹⁵⁾; homage to the gods is *θεῶν ὀσιότης* ¹⁶⁾. Devotion to the gods is *πρὸς τὸ θεῖον ὀσιότης* ¹⁷⁾. Religious ceremonies are named *τὰ περὶ τοὺς θεοὺς ἕσια* ¹⁸⁾.

That which is in accordance with natural right is *πρὸς τοὺς θεοὺς ὀσιώτατα* ¹⁹⁾. The religious functions of the Vestal virgins are denoted by *τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς ἕσια* ²⁰⁾. The violation of a priestess is *ἀνοσιώτατα ἔργων ἐς θεοὺς* ²¹⁾. Acts that violate a goddess are

1) Plutarch. p. 91.

2) Lucian. p. 112.

3) Plutarch. p. 89.

4) Epict. p. 67.

5) Plutarch. p. 89.

6) Plutarch. p. 92.

7) Epict. p. 67.

8) Marc. Aurel. p. 69.

9) Jamblich. p. 120.

10) Dio. Chrysost. p. 74.

11) Plutarch. p. 98.

12) Plutarch. p. 93.

13) Plutarch. p. 90.

14) Marc. Aurel. p. 70.

15) Plutarch. p. 89.

16) Plutarch. p. 92.

17) Jamblich. p. 119.

18) Diod. Sicul. p. 17.

19) Dion. Halicarn. p. 25.

20) Dion. Halicarn. p. 28.

21) Pausan. p. 47.

ἔργα οὐχ ὅσια ἐς τὴν θεὸν ¹⁾). The offerings are πρὸς τοὺς θεοὺς ἱερά καὶ ὅσια ²⁾. (Ἄν)όσιος often express the same ideas as adjectives with a moral sense: thieves and burglars are called ἀνόσιοι καὶ ἄδικοι ³⁾; murderers ἀνόσιοι καὶ μικροὶ ⁴⁾. An irreproachable life is ἀνεπίληπτος βίος καὶ ὅσιος ⁵⁾. Human acts ought to be δίκαιον καὶ ὅσιον ⁶⁾).

Zeus hears τὰς δικαίας τῶν εὐχῶν: prayers which are morally good ⁷⁾, and rejects τὰς ἀνοσίους τῶν εὐχῶν: evil prayers ⁸⁾. Yet τὰ ὅσια καὶ δίκαια are sometimes used to distinguish between duties towards the gods and those towards men, although they may express, more or less, the same ideas.

Many times particular proceedings or persons are defined by (ἀν)όσιος. A profligate is called ἀνόσιος ⁹⁾; sexual indulgence is expressed by ἀνόσιος ¹⁰⁾. Theft in case of shipwreck and stranding is πρᾶγμα ἀνόσιον ¹¹⁾. The phrase ὁ μηδὲ εἰπεῖν ὅσιον may be rendered by „venia sit verbo” ¹²⁾.

To suffer an injustice is πολλῶ μᾶλλον ὅσιον than to kill a person ¹³⁾. The words are specially found with reference to the following groups of people:

1. The dead.

To slander the dead is οὐχ ὅσιον ¹⁴⁾; duties towards the dead are denoted by ὅσιον ¹⁵⁾. Funeral ceremonies are called ὁσιότης ¹⁶⁾.

2. Parents and children.

He who is animated by pious sentiments towards his parents is ὅσιος ¹⁷⁾; this feeling is also designated by δίκαιος καὶ ὅσιος ¹⁸⁾. Deference towards one's parents is ὁσιότης ¹⁹⁾.

¹⁾ Pausan. p. 47.

²⁾ Julian. p. 135.

³⁾ Plutarch. p. 94.

⁴⁾ Plutarch. p. 96.

⁵⁾ Lucian. p. 113.

⁶⁾ Marc. Aurel. p. 69.

⁷⁾ Lucian. p. 113.

⁸⁾ Lucian. p. 113.

⁹⁾ Plutarch. p. 94.

¹⁰⁾ Plutarch. p. 97.

¹¹⁾ Dio. Chrysost. p. 73.

¹²⁾ Dio. Chrysost. p. 75.

¹³⁾ Jamblich. p. 120.

¹⁴⁾ Plutarch. p. 94.

¹⁵⁾ Jamblich. p. 119.

¹⁶⁾ Jamblich. p. 119 Sext. Empir. p. 116.

¹⁷⁾ Dio. Chrysost. p. 75. Plutarch p. 95.

¹⁸⁾ Lucian. p. 113.

¹⁹⁾ Sext. Empir. p. 116.

3. Citizens and native country.

"Ὅσιος indicates the relations between native city and citizens ¹⁾.

4. Monarchs.

Tarquinius came into power ἀνοσίως καὶ παρανόμως ²⁾.

5. Colleagues.

The mutual relations among colleagues are expressed by ὄσιος ³⁾.

6. Guests.

Honesty towards guests is δσιότης ⁴⁾.

Varia.

Ὁ ὄσιος means conscience ⁵⁾. That which is contrary to the Epicuran teaching about virtues is οὐχ ὄσιον ⁶⁾. At Delphi there are five ὄσιοι „holy men" ⁷⁾. In the school of Pythagoras stupidity was looked upon as ἀνόσιος ⁸⁾.

Ἱερὸς καὶ ὄσιος.

In this combination ὄσιος generally means profane. Public money is τὰ ὄσια ⁹⁾; the money belonging to a temple is τὰ ἱερὰ ¹⁰⁾. Public affairs are τὰ ὄσια ¹¹⁾ and τὰ ἱερὰ are religious matters ¹²⁾. Τὰ ὄσια also denote civil rights ¹³⁾ and τὰ ἱερὰ religious rights ¹⁴⁾.

In connection with θεῖος, too, ὄσιος means profane. Τὰ ὄσια are public buildings and public money; τὰ θεῖα are the temple-buildings and the money belonging to them ¹⁵⁾.

Ὅσιος by itself also means profane ¹⁶⁾, and the negative expression οὐχ ὄσιος gets the meaning of ἱερὸς „consecrated" ¹⁷⁾. Τὰ ἱερὰ are the temples and χωρία οὐχ ὄσια consecrated places ¹⁸⁾.

Yet a few times ἱερὸς and ὄσιος occur in quite the same sense ¹⁹⁾.

¹⁾ Plutarch. p. 95.

²⁾ Plutarch. p. 94.

³⁾ Plutarch. p. 96.

⁴⁾ Plutarch. p. 97.

⁵⁾ Epictet. p. 67.

⁶⁾ Philod. p. 71.

⁷⁾ Plutarch. p. 90.

⁸⁾ Jamblich. p. 120.

⁹⁾ Cass. Dio. p. 58, p. 59.

¹⁰⁾ Cass. Dio. p. 58, p. 59.

¹¹⁾ Plutarch. p. 97.

¹²⁾ Plutarch. p. 97.

¹³⁾ Max. Tyr. p. 115.

¹⁴⁾ Max. Tyr. p. 115.

¹⁵⁾ Cass. Dio. p. 58.

¹⁶⁾ Cass. Dio. p. 57.

¹⁷⁾ Cass. Dio. p. 58.

¹⁸⁾ Cass. Dio. p. 58.

¹⁹⁾ Julian. p. 135.

Summary of ὁσιοῦν and compounds.

The verb ὁσιοῦν is of rare occurrence. It denotes the purification of the souls in the process of migration ¹⁾; the consecration of temples in honour of emperors ²⁾ and the solemn unveiling of statues of emperors ³⁾.

To strew a body with a handful of sand is ὁσιοῦν ⁴⁾.

Ὅσιώτηρ is the name of a sacrificial animal ⁵⁾ and of peace ⁶⁾.

Of καθοσιοῦσθαι the following meanings have been found: to be consecrated to a deity ⁷⁾, when applied to Vestal virgins; the consecration of Vestal virgins ⁸⁾; the consecration of Themis and Dike ⁹⁾; to entrust a city to the protection of the gods ¹⁰⁾; to live in accordance with the divine laws ¹¹⁾; to consecrate trees and plants to a deity ¹²⁾; to initiate people into the mysteries ¹³⁾ and to put a nation under divine guidance ¹⁴⁾.

To devote oneself to a monarch ¹⁵⁾; to devote oneself entirely to an office is expressed by καθοσιοῦσθαι ¹⁶⁾. By τῷ δῆμῳ καθοσιοῦσθαι is indicated that state-officers look after the interests of the people ¹⁷⁾.

Ἄφοσιοῦσθαι may denote: to keep a vow made to a deity ¹⁸⁾; to acquit oneself of a task imposed by a deity ¹⁹⁾; to exclude from worship ²⁰⁾; to regard a day on which a god died as a day of mourning ²¹⁾; to divulge religious secrets ought to be ἀφοσιοῦσθαι ²²⁾; to propitiate the gods ²³⁾; to protect a person from the wrath of the gods ²⁴⁾, to revoke imprecations ²⁵⁾; to set aside fear caused by omens ²⁶⁾; to abstain from something because it is taboo ²⁷⁾; to suppress slander offensive to the gods ²⁸⁾.

1) Plutarch. p. 99.

2) Cass. Dio. p. 60.

3) Cass. Dio. p. 60.

4) Philostr. Jun. p. 61.

5) Plutarch. p. 89.

6) Plutarch. p. 90.

7) Dion. Halicar. p. 36.

8) Plutarch. p. 104.

9) Dion. Halicar. p. 36.

10) Aristid. p. 127.

11) Epictet. p. 68.

12) Plutarch. p. 104.

13) Plutarch. p. 104.

14) Plutarch. p. 104.

15) Cass. Dio. p. 60.

16) Aristid. p. 131.

17) Plutarch. p. 105.

18) Aristid. p. 130.

19) Aristid. p. 131.

20) Plutarch. p. 99.

21) Plutarch. p. 100.

22) Plutarch. p. 100.

23) Plutarch. p. 100.

24) Plutarch. p. 100.

25) Plutarch. p. 100.

26) Plutarch. p. 100.

27) Plutarch. p. 99, p. 101.

28) Plutarch. p. 101.

The cautious and anxious way of punishing Vestal virgins is designated by ἀφοσιοῦσθαι ¹⁾; also the veneration of particular objects because of taboo ²⁾; to honour the gods ³⁾; to regard certain omens as inauspicious ⁴⁾ and to wish that they may have no evil consequences ⁵⁾; ritual cleaning ⁶⁾; to look upon as impure ⁷⁾ and to abstain from certain food ⁸⁾.

Besides ἀφοσιοῦσθαι is used to express: the immunity of the tribuni ⁹⁾; to free oneself from blame ¹⁰⁾; to swear an oath of allegiance to the emperor is ἀφοσιοῦσθαι ὄρκον ¹¹⁾; ἀφοσιοῦσθαι πρὸς τινα is to grant the aid promised to others ¹²⁾. Ἀφοσιοῦσθαι is to refuse something ¹³⁾; to ask to be excused ¹⁴⁾; to abhor the title of king ¹⁵⁾; to abstain from something for fear of imprecation ¹⁶⁾; to discharge one's duties ¹⁷⁾; to make one atone for a crime ¹⁸⁾; to take measures to prevent an apparition from the nether world is ἀφοσιοῦσθαι τὸ φάσμα ¹⁹⁾. As the principles of life, hearts and brains were held sacred by Pythagoras: ἀφοσιοῦσθαι ²⁰⁾.

To make concessions to the weak nature of man is ἀφοσιοῦσθαι πρὸς τὴν ἀσθένειαν τῆς φύσεως ²¹⁾. To render the funeral honours is ἀφοσιοῦσθαι πρὸς τινα ²²⁾, and to reconcile a fratricide is ἀφοσιοῦσθαι ²³⁾.

Ὅσια.

In the phrase ὀσίαις ἕνεκα, ὀσίαι generally means tradition, so that ὀσίαις ἕνεκα can often be rendered by traditional ²⁴⁾; hence ὀσίαι means mere formality ²⁵⁾. Other meanings are: honours to the dead ²⁶⁾; the funeral honours ²⁷⁾;

1) Plutarch. p. 101.

2) Plutarch. p. 101.

3) Plutarch. p. 101.

4) Plutarch. p. 102.

5) Plutarch. p. 102.

6) Dion. Halicarn. p. 36.

7) Plutarch. p. 99.

8) Plutarch. p. 104.

9) Dion. Halicarn. p. 37.

10) Dion. Halicarn. p. 37.

11) Herodian. p. 62.

12) Aristid. p. 131.

13) Plutarch. p. 103.

14) Plutarch. p. 102.

15) Plutarch. p. 103.

16) Plutarch. p. 103.

17) Plutarch. p. 103.

18) Plutarch. p. 103.

19) Phleg. p. 116.

20) Jamblich. p. 120.

21) Sallust. p. 121.

22) Herodian. p. 62.

23) Plutarch. p. 102.

24) Dio. Cass. p. 139.

25) Dio. Cass. p. 139, p. 140.

26) Aelian. p. 140.

27) Jamblich. p. 140.

worship¹⁾, piety²⁾, pious disposition³⁾, frugal habits⁴⁾ and reason to break one's oath⁵⁾.

III. Agreement and difference in the use of Εὐσεβήης and ὅσιος.

1. Instances have been found where they are used all but synonymously or which prove that they have the same meaning. Προῖξίς ἀνόσιος⁶⁾ is fratricide, which is also ἀσέβημα⁷⁾. To steal gold belonging to temples is denoted by ἀνόσιος⁸⁾ as well as by ἀσέβεια⁹⁾. The violation of a Vestal virgin is expressed by ἀσεβής, ἀσέβημα¹⁰⁾ and ἀνόσιος¹¹⁾. Οὔτε ὅσιον οὔτε εὐσεβές εἶπεν means that Apollo was a wage-earner and that Ino suffered pain as he wandered about¹²⁾.

Immoral acts in general are called ἀνόσιος¹³⁾ and ἀσεβής¹⁴⁾. Not to procreate any children is ἀσεβεῖν¹⁵⁾; likewise it is οὐκ ὅσιον¹⁶⁾.

The memory of the dead is εὐσεβής¹⁷⁾ or ὅσιος¹⁸⁾; a gentle monarch is εὐσεβής¹⁹⁾ or ὅσιος²⁰⁾. A monarch is expected to reign εὐσεβῶς καὶ ὁσίως²¹⁾. A sober life is ὅσιος καὶ εὐσεβής²²⁾.

Both ἀνόσιος²³⁾ and ἀσεβής²⁴⁾ mean impious; ὅσιος²⁵⁾ as well as εὐσεβής mean pious²⁶⁾. Εὐσέβεια²⁷⁾, ὁσία²⁸⁾ and ὁσιότης²⁹⁾ mean piety. Dishonest administration of justice is ἀσεβής καὶ ἀνόσιος³⁰⁾. To impart knowledge to anyone is οὐκ εὐσεβές³¹⁾ and also οὐκ ὅσιον³²⁾. He who reveres his parents is εὐσεβής³³⁾ or ὅσιος³⁴⁾.

1) Flav. Philostr. p. 141.

2) Jamblich. p. 141.

3) Julian. p. 147.

4) Julian. p. 141.

5) Flav. Philostr. p. 140.

6) Diod. Sicul. p. 18.

7) Diod. Sicul. p. 16.

8) Dion. Halicarn. p. 30.

9) Athen. p. 124.

10) Herodian. p. 62.

11) Pausan. p. 46.

12) Aristid. p. 126.

13) Cass. Dio. p. 54.

14) Diod. Sicul. p. 16.

15) Cass. Dio. p. 59.

16) Cass. Dio. p. 56.

17) Cass. Dio. p. 51. Strab. p. 39.

18) Plutarch. p. 94.

19) Cass. Dio. p. 53.

20) Aristid. p. 130.

21) Aristid. p. 128.

22) Dio. Chrysost. p. 74.

23) Plutarch. p. 91.

24) Diog. Laert. p. 117.

25) Diog. Laert. p. 118.

26) Plutarch. p. 69.

27) Plutarch. p. 79.

28) Jamblich. p. 141.

29) Julian. p. 134.

30) Lucian. p. 111.

31) Eunap. p. 63.

32) Jamblich. p. 120.

33) Appian. p. 44. Dio. Chrysost. p. 75.

34) Julian. p. 115.

2. Instances where a distinction is made or which prove that their meanings differ. *Εὐσεβής* sometimes refers to gods and *ἕσιος* to men. A noble-minded man should be *εὐσεβής* και οὐκ ὀλίγωρος *θεραπειας* *θεῶν* εἶτα ἐς τοὺς τοκέας ζῶντας τε οἶμαι και τελευτήσαντας ἕσιος και ἐπιμελής ¹⁾).

3. Meanings of *εὐσεβής* which have not be found of *ἕσιος*. A loyal legion is called *εὐσεβής* ²⁾. The concrete sacrifice is *εὐσέβεια* ³⁾. *Εὐσέβεια* is divine inspiration ⁴⁾ and religious sphere ⁵⁾; to entrust cities to the care of the gods in times of danger ⁶⁾ and faith in gods ⁷⁾.

New discoveries in the domain of physics are *ἀσέβεια* ⁸⁾. He who is ignorant of the cult of the gods is *ἀσεβής* ⁹⁾; *ἀσέβεια* ¹⁰⁾ is ignorance and *εὐσέβεια* ¹¹⁾ knowledge of the worship of the gods.

Εὐσεβής is he who is amiable in the intercourse with others ¹²⁾; it is also the name of a month of the year ¹³⁾. Our attitude towards deified emperors in *ἀσέβεια* ¹⁴⁾ or *εὐσέβεια* ¹⁵⁾. Love between husband and wife is called *εὐσεβής* ¹⁶⁾ and *εὐσέβεια* ¹⁷⁾.

4. Meanings of *ἕσιος* which have not been found of *εὐσεβής*. "*Ἄσιος* is ritually pure ¹⁸⁾. '*Ἄσιως* is the consecration of a temple ¹⁹⁾. *Τὸ ἕσιον* is inner and outer purity when offering ²⁰⁾. After contact with a dead body it is οὐχ ἕσιον to enter a temple ²¹⁾. Is it ἕσιον or ἀνόσιον to eat pork ²²⁾?

Chaste Vestal virgins perform their duties *ἄσιως* ²³⁾; when unchaste they perform them οὐχ ἄσιως ²⁴⁾. Prohibition or permission in the cult are expressed respectively by οὐχ ἕσιον ²⁵⁾ and

1) Julian. p. 135.

2) Cass. Dio. p. 52.

3) Max. Tyr. p. 115.

4) Jamblich. p. 118.

5) Plutarch. p. 83.

6) Aristid. p. 127.

7) Plutarch. p. 77.

8) Diog. Laert. p. 117.

9) Stoa p. 65.

10) Stoa p. 65.

11) Stoa p. 65.

12) Plutarch. p. 84.

13) Cass. Dio. p. 53.

14) Cass. Dio. p. 49.

15) Ditt. Syll.³ 798. 814. p. 146.

16) Dion. Halicarn. p. 25.

17) Dion. Halicarn. p. 26. Palaeph. p. 70.

18) Flav. Philostr. p. 61.

19) Cass. Dio. p. 56.

20) Plutarch. p. 91.

21) Lucian. p. 111.

22) Epictet. p. 67.

23) Dion. Halicarn. p. 29.

24) Dion. Halicarn. p. 29.

25) Dion. Halicarn. p. 31.

ἕσιον¹⁾. Religious festivals which are not observed according to tradition and regulations take place οὐχ ὁσίως²⁾. Ὀσιώσεις³⁾ and ἀφοσιώσεις⁴⁾ are ritual purifications. A lawful government is called ὅσιος⁵⁾.

Conclusion.

It may be stated that ὅσιος often refers to ritual life; various regulations concerning the rites are denoted by ὅσιος. He who is ritually pure is ὅσιος, never εὐσεβής. Through various rites one may become ὅσιος e.g. καθοσιῶν in the sense of consecration of the Vestal virgins, initiation into mysteries etc.

So through this καθοσιῶν a person becomes ritually pure, and through the rites one becomes ὅσιος, though not εὐσεβής.

Heinrich Dörrie⁶⁾, in his criticism on a thesis published some years ago⁷⁾, makes among others the following remark: „Vielmehr ist εὐσέβεια Pflicht eines jeden, ὁσιότης Eigenschaft bestimmter Menschen“. From what precedes it appears that this opinion does not correspond with the facts, as, in my opinion, both ὁσιότης and εὐσέβεια have a general character. Thus ὁσιότης is the religious attitude of the masses towards life⁸⁾. Piety is ἡ πρὸς τὸ θεῖον ὁσιότης⁹⁾; homage to the gods is θεῶν ὁσιότης¹⁰⁾; devotion to the gods is πρὸς τὸ θεῖον ὁσιότης¹¹⁾. Funeral rites are called ὁσιότης¹²⁾. Reverence towards parents¹³⁾ and honesty towards a guest are ὁσιότης¹⁴⁾. Why should ὁσιότης in the sense of ceremonies in connection with the dead, reverence towards parents and honesty towards a guest only be an individual and not a general quality?

1) Dion. Halicar. p. 31.

2) Cass. Dio. p. 54.

3) Dion. Halicarn. p. 29.

4) Dion. Halicarn. p. 30.

5) Dion. Halicarn. p. 34.

6) Theol. Literaturzeit. 1937. Nr. 18.

7) J. C. Bolkestein. Diss. Utrecht. 1936.

8) Strab. p. 38.

9) Plutarch. p. 89.

10) Plutarch. p. 92.

11) Jamblich. p. 119.

12) Jamblich. p. 119.

13) Sext. Empir. 116.

14) Plutarch. p. 97.

The definitions of the ancient authors.

In conclusion, the definitions which have come down to us from the school of Aristoteles, in Polybius and in Aristides, will now be compared with one another and examined from the point of view of actual usage.

The definition of εὐσέβεια in Aristoteles runs as follows¹⁾: Ἔστι δὲ πρώτη τῶν δικαιοσυνῶν πρὸς τοὺς θεοὺς, εἶτα πρὸς δαίμονας, εἶτα πρὸς πατρίδα καὶ γονεῖς, εἶτα πρὸς τοὺς κατοικοῦμένους· ἐν οἷς ἐστὶν ἡ εὐσέβεια ἤτοι μέρος οὐσα δικαιοσύνης ἢ παρακολουθοῦσα: „The first kind δικαιοσύνη concerns the gods, next the demons, the country, the parents and the dead. Εὐσέβεια consists in this or is the immediate result of it.”

The definition of Polybius runs²⁾: Ἀσέβημα μὲν γὰρ εἶναι τὸ εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς τεθνεῶτας ἀμαρτάνειν: „Ἀσέβημα is an offence against the gods, the parents and the dead”.

Aristides distinguishes τὸ εὐσεβές and τὸ ὄσιον thus³⁾:

Τὸ δὲ εὐσεβές συνίσταται ἐκ τῆς φυσικῆς παρατηρήσεως τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς δικαίων καὶ νομίμων·

Τὸ δὲ ὄσιον συνίσταται ἐκ τῆς τηρήσεως τῶν δικαίων, τῶν πρὸς τὴν πατρίδα, καὶ τὴν ταύτης πρόνοιαν, καὶ τοὺς γονεῖς καὶ εὐεργέτας καὶ παιδευτάς καὶ τοὺς κατὰ γῆς.

Τὸ εὐσεβές consists in the natural performance of the reasonable and lawful duties towards the gods.

Τὸ ὄσιον consists in the performance of one's duties with respect to one's native country and the protection of it, to parents, benefactors, teachers and those who rest in their graves.

The definition of Aristoteles proves that εὐσέβεια is looked upon as part of δικαιοσύνη and that it refers both to gods and people, so that εὐσέβεια comprises the religious as well as the moral obligations. On the other hand the definition of τὸ εὐσεβές given by Aristides would prove that τὸ εὐσεβές is, indeed, also considered δικαιοσύνη but exclusively with reference to the gods.

It may, moreover, be remarked that τὸ ὄσιον, according to Aristides' definition fully agrees with the moral part of Aristoteles' definition of εὐσέβεια. In both definitions mention is made of the native country, parents and the dead; τὸ ὄσιον, on the other hand,

1) p. 2, n. 3.

2) p. 2.

3) p. 129.

also includes the obligations towards benefactors and teachers.

Because of its larger scope Aristoteles' definition of εὐσεβεία corresponds more fully with the common usage than that of Aristides. Moreover this usage completely ignores the line of demarcation between τὸ ὄσιον and τὸ εὐσεβές.

According to Polybius ἀσεβήματα can only be committed against gods, parents and the dead. This investigations, however, prove that this is in contradiction with the practical usage of this term; numerous other offences and crimes are also denoted by it.

Also the definitions of Polybius and Aristoteles are too much limited, which was already pointed out before with respect to Plato ¹⁾. From this we may conclude that no great value should be attached to definitions given by ancient writers themselves.

¹⁾ J. C. Bolkestein: ὄσιος and εὐσεβής. p. 150 sq.

REGISTER DER BESPROKEN PLAATSEN

<p>Aelianus.
 Var. Hist.
 XII 64. p. 140. n. 2.</p> <p>Apollonius van Tyana.
 Epist. LIIX p. 114. n. 3.
 p. 114. n. 4.</p> <p>Appianus.
 De Reb. Ital. II
 frag. 8. p. 40. n. 5.</p> <p>De Reb. Gall. IV
 frag. 6. p. 41. n. 1.</p> <p>De Reb. Samnit. III
 frag. 12. p. 41. n. 2.</p> <p>De Reb. Illyr. 5 p. 41. n. 3.</p> <p>De Reb. Pun. VIII
 60. p. 42. n. 3.
 62. p. 42. n. 4.
 78. p. 43. n. 2.
 78. p. 43. n. 5.
 85. p. 43. n. 4.</p> <p>De Bell. Syriac. 69. p. 44. n. 3.</p> <p>De Bell. Mithrid. 58. p. 44. n. 1.
 62. p. 44. n. 2.</p> <p>De Bell. civ. I 33. p. 44. n. 5.
 II 24. p. 41. n. 4.
 104. p. 45. n. 1.
 130. p. 43. n. 1.
 132. p. 42. n. 2.</p> <p>Appianus uit Apamea.
 IV 319. p. 124. n. 1.</p> <p>Alciphron.
 III 34. p. 132. n. 3.
 IV 3. p. 131. n. 6.
 7. p. 132. n. 2.
 19. p. 132. n. 1.</p> <p>Aristides.
 Orat. art. I 5. 8. p. 129. n. 4.
 12. 5. p. 129. n. 3.</p> <p>Orat. Ist. in Nept. 25. p. 126. n. 5.</p> | <p>Orat. Panath. 139. p. 127. n. 2.
 149. p. 127. n. 3.
 180. p. 128. n. 6.
 182. p. 128. n. 7.
 191. p. 127. n. 5.</p> <p>Orat. Plat. sec. pro quat.
 147. p. 129. n. 2.
 190. p. 131. n. 3.
 212. p. 127. n. 7.
 223. p. 128. n. 1.
 290. p. 128. n. 2.</p> <p>Orat. de non agen. comoed.
 505. p. 127. n. 4.
 508. p. 127. n. 6.</p> <p>Orat. in Reg. 58. p. 128. n. 4.
 58. p. 128. n. 5.
 59. p. 130. n. 2.
 59. p. 131. n. 5.
 60. p. 130. n. 3.</p> <p>Orat. Rhod. 546. p. 129. n. 1.</p> <p>Orat. Plat. II 47. p. 130. n. 1.</p> <p>Orat. in put. Aescul.
 256. p. 129. n. 5.</p> <p>Orat. in Smyrn. 229. p. 131. n. 2.</p> <p>Orat. de conc. ad. civ. Asiat.
 520. p. 131. n. 4.</p> <p>Sacr. Serm. II 291. p. 130. n. 5.
 IV 324. p. 131. n. 1.</p> <p>Aristoteles.
 1250 b. 22 p. 2. n. 3.</p> <p>Artemidorus.
 I 26. p. 138. n. 3.
 II 33. p. 138. n. 4.
 33. p. 138. n. 5.
 46. p. 138. n. 2.
 V 5. p. 138. n. 1.
 13. p. 137. n. 4.
 58. p. 139. n. 1.</p> |
|--|--|

- Empiricus Sextus.
 Pyrrh. Institut. XXIV
 198. p. 116. n. 1.
 XXV 246. p. 116. n. 2.
- Epictetus.
 I 6. p. 66. n. 5.
 22. p. 67. n. 3.
 22. p. 67. n. 5.
 27. p. 66. n. 6.
 27. p. 66. n. 7.
 II 4. p. 67. n. 7.
 16. p. 68. n. 1.
 17. p. 67. n. 4.
 III 24. p. 67. n. 6.
 26. p. 67. n. 8.
 IX 1. p. 68. n. 3.
 E 31. p. 67. n. 1.
 31. p. 67. n. 2.
- Eunapius (Ed. W. C. Wright. Loeb).
 Exordium p. 64. n. 2.
 p. 158. p. 63. n. 5.
 p. 368. p. 63. n. 4.
 p. 380. p. 64. n. 3.
 p. 492. p. 64. n. 1.
- Herodianus.
 II 9. p. 62. n. 5.
 13. p. 62. n. 4.
 III 6. p. 62. n. 3.
 IV 14. p. 62. n. 6.
 V 6. p. 62. n. 2.
 VII 6. p. 63. n. 2.
 9. p. 63. n. 1.
- Heliodorus.
 V 13. p. 137. n. 4.
- Inscripties (Dittenberger Sylloge³).
 798. p. 146 n. 10
 814. p. 146 n. 11
- Jamblichus.
 Vit. Pyth. 6. p. 119. n. 9.
 11. p. 119. n. 8.
 11. p. 118. n. 7.
 16. p. 120. n. 3.
 17. p. 120. n. 4.
 17. p. 119. n. 2.
 24. p. 120. n. 6.
 28. p. 120. n. 5.
 28. p. 120. n. 1.
28. p. 119. n. 7.
 28. p. 119. n. 7.
 28. p. 119. n. 6.
 28. p. 119. n. 4.
 28. p. 119. n. 1.
 28. p. 118. n. 8.
 30. p. 119. n. 5.
 30. p. 141. n. 2.
 30. p. 140. n. 3.
 33. p. 118. n. 7.
 232. p. 120. n. 2.
- Julianus.
 Epist. ad Liban. 400. p. 133. n. 12.
 400. p. 135. n. 2.
 Epist. XXIX ad Julian.
 p. 134. n. 9.
 Epist. LVI p. 134. n. 2.
 p. 136. n. 5.
 Frag. Epist. ad Sacerd.
 290. p. 135. n. 6.
 293. p. 134. n. 7.
 293. p. 133. n. 7.
 297. p. 134. n. 8.
 297. p. 136. n. 8.
 299. p. 133. n. 1.
 300. p. 133. n. 2.
 300. p. 133. n. 8.
 300. p. 133. n. 9.
 301. p. 133. n. 11
 Ad Heracl. 205. p. 133. n. 5.
 212. p. 133. n. 6.
 213. p. 134. n. 6.
 213. p. 141. n. 3.
 238. p. 136. n. 2.
- Julian. Misopag. 342. p. 141. n. 4.
 De Cyn. non educ.
 199. p. 136. n. 6.
 200. p. 135. n. 3.
- Hym. in Const. 33. p. 133. n. 3.
 42. p. 134. n. 3.
 52. p. 135. n. 4.
 75. p. 136. n. 7.
 86. p. 135. n. 5.
 89. p. 134. n. 4.
- Hym. in Reg. Sol.
 136. p. 132. n. 4.

- Hym. in matr. deor.
 169. p. 133. n. 1.
 174. p. 133. n. 4.
- Hym. in Euseb.
 102. 106. p. 134. n. 5.
- Lyciphron.
 Alexandra 1270. p. 122. n. 4.
- Lucianus.
 Alex. Pseud. 41. p. 111. n. 4.
 56. p. 113. n. 2.
 De Amic. 2. p. 109. n. 6.
 9. p. 113. n. 4.
 28. p. 110. n. 2.
- De Astrolog. 20. p. 112. n. 5.
 Bis Accus. 20. p. 107. n. 5.
- Calum. non tem. cred.
 8. p. 111. n. 1.
 8. p. 111. n. 3.
 14. p. 107. n. 3.
 29. p. 110. n. 1.
- De Dea Syr. 52. p. 111. n. 6.
 53. p. 112. n. 1.
 55. p. 112. n. 2.
- Icaromenip. 25. p. 113. n. 1.
- Jup. trag. 41. p. 107. n. 4.
- Jup. confut. 16. p. 113. n. 3.
 18. p. 112. n. 6.
- Lexiph. 10. p. 114. n. 1.
- Menip. 2. p. 108. n. 3.
- De Mort. Peregr.
 15. p. 111. n. 5.
 22. p. 112. n. 3.
- Phal. Alt. 1. p. 106. n. 1.
 1. p. 106. n. 2.
 3. p. 106. n. 3.
 5. p. 107. n. 2.
 8. p. 106. n. 4.
 9. p. 107. n. 1.
- Philosoph. 3. p. 108. n. 2.
- Pro imag. 8. p. 108. n. 4.
 8. p. 109. n. 1.
 13. p. 109. n. 2.
 19. p. 109. n. 4.
 19. p. 109. n. 5.
 170. p. 19. n. 3.
- Reviviscentes 14. p. 110. n. 3.
 33. p. 110. n. 4.
- De Sacrif. 1. p. 108. n. 1.
- De Saltat. 23. p. 112. n. 4.
- Maximus int Tyrus.
 XIV 1. p. 115. n. 4.
 XX 6. p. 115. n. 1.
 XXII 1. p. 115. n. 5.
 XXX 5. p. 115. n. 3.
- Maximus Valerius.
 II 6.11 p. 60. n. 2.
- Palaephatus.
 XXXXI 1. p. 70. n. 6.
- Pausanias.
 I 8. p. 47. n. 4.
 11. p. 47. n. 6.
 12. p. 47. n. 7.
 16. p. 46. n. 2.
 17. p. 46. n. 3.
 17. p. 46. n. 4.
 32. p. 61. n. 10.
 36. p. 48. n. 1.
 42. p. 46. n. 11.
- IV 4. p. 48. n. 2.
 5. p. 48. n. 3.
 23. p. 48. n. 4.
- V 21.23. p. 46. n. 3.
- VII 10. p. 47. n. 5.
 12. p. 48. n. 5.
- VIII 2. p. 46. n. 3.
 5. p. 47. n. 1.
 27. p. 47. n. 2.
- IX 5. p. 46. n. 5.
 27. p. 46. n. 6.
 30. p. 47. n. 3.
- X 3. p. 46. n. 7.
 11. p. 46. n. 3.
 28. p. 46. n. 10.
 32. p. 46. n. 8.
 36. p. 46. n. 9.
- Philostratus.
 Vit. Apoll. III 58. p. 141. n. 1.
 IV 32. p. 61. n. 8.
 V 35. p. 140. n. 4.
 VIII 7. p. 61. n. 7.
- Philostratus Jun.
 Heroica 10. p. 61. n. 10.
- Philodemus.
 De Ira col. 14. p. 70. n. 8.

Cons. ad Apoll.	1. p. 94. n. 1.		
	27. p. 94. n. 2.		32. p. 100. n. 1.
	34. p. 84. n. 5.		35. p. 104. n. 7.
	35. p. 84. n. 4.		42. p. 100. n. 2.
De defect. oracul.	14. p. 100. n. 4.		78. p. 100. n. 3.
	40. p. 91. n. 2.		78. p. 91. n. 6.
	51. p. 90. n. 4.	Quaest. Conv. I	1. p. 80. n. 2.
De E apud Delph.	19. p. 92. n. 1.	II	1. p. 80. n. 3.
	21. p. 92. n. 2.	III	3. p. 101. n. 2.
Adv. Coloten.	3. p. 98. n. 4.	IV	1. p. 83. n. 1.
	8. p. 84. n. 1.		2. p. 102. n. 4.
	31. p. 105. n. 1.	V	5. p. 104. n. 3.
De Cohib. ira.	14. p. 86. n. 1.	VII	3. p. 104. n. 6.
De Herod. Malig.	18. p. 83. n. 4.	VIII	4. p. 98. n. 3.
	23. p. 83. n. 3.		7. p. 99. n. 3.
Quaest. Graec.	2. p. 99. n. 4.	De Pyth. Oracul.	18. p. 82. n. 4.
	9. p. 90. n. 1.	De Solert. Animal.	22. p. 84. n. 3.
	9. p. 90. n. 3.	Mul. Virt.	18. p. 85. n. 3.
	46. p. 90. n. 2.		20. p. 94. n. 4.
	52. p. 103. n. 5.		51. p. 94. n. 5.
De Fort. Rom.	5. p. 90. n. 5.	Praec. ger. Reipub.	30. p. 88. n. 4.
De Gen. Socrat.	17. p. 104. n. 5.		30. p. 88. n. 5.
	77. p. 105. n. 4.	De Sup.	3. p. 76. n. 6.
De frat. amor.	4. p. 98. n. 2.		10. p. 76. n. 8.
De Stoic. Repug.	36. p. 93. n. 2.		10. p. 89. n. 1.
De fac. in orb. Lun.			11. p. 89. n. 2.
	21. p. 101. n. 5.		14. p. 77. n. 1.
De Musica	6. p. 101. n. 6.	Plotinus.	
Quaest. Rom.	13. p. 77. n. 2.	Contra Gnost.	16. p. 116. n. 5.
	20. p. 99. n. 2.		16. p. 116. n. 6.
	25. p. 103. n. 4.	De Prov. I	7. p. 117. n. 1.
	55. p. 89. n. 3.	De Virt. I	1. p. 117. n. 2.
	83. p. 89. n. 4.	Polybius.	
	83. p. 89. n. 5.	I	70. p. 8. n. 1.
	95. p. 104. n. 2.		85. p. 8. n. 3.
	96. p. 104. n. 4.		85. p. 9. n. 3.
	96. p. 89. n. 6.	II	1. p. 9. n. 2.
	96. p. 89. n. 7.		7. p. 10. n. 3.
Parall. Graec et Rom.			58. p. 8. n. 2.
	19. p. 77. n. 3.		59. p. 7. n. 1.
De Isis. et Osir.	2. p. 91. n. 1.		59. p. 9. n. 4.
	8. p. 99. n. 5.	IV	17. p. 5. n. 2.
	11. p. 91. n. 4.		17. p. 6. n. 2.
	18. p. 99. n. 6.		18. p. 3. n. 2.
	24. p. 78. n. 3.		20. p. 3. n. 5.
	27. p. 85. n. 5.		35. p. 4. n. 2.
	31. p. 91. n. 5.		62. p. 10. n. 2.

V	10. p.	4. n. 1.					
VI	47. p.	11. n. 3.					
VII	7. p.	9. n. 5.					
	13. p.	8. n. 4.					
VIII	10. p.	6. n. 3.					
IX	23. p.	10. n. 1.					
	26. p.	10. n. 4.					
	30. p.	3. n. 3.					
	33. p.	4. n. 3.					
	36. p.	11. n. 4.					
XI	7. p.	3. n. 4.					
XIII	6. p.	8. n. 5.					
XV	20. p.	6. n. 1.					
XVIII	37. p.	4. n. 5.					
XXIII	10. p.	4. n. 4.					
XXXI	37. p.	11. n. 1.					
XXXV	1.c. p.	2. n. 2.					
XXXVIII	5. p.	6. n. 4.					
XXXIX	2. p.	9. n. 1.					
XXXX	5. p.	11. n. 2.					
Pseudophocylidea.							
Poem. Admon.	2. 3. p.	121. n. 2.					
	124, 125,	126, p. 121. n. 3.					
	206. p.	122. n. 1.					
Sallustius.							
De Dis et mund.	18. p.	121. n. 1.					
Stoa (Arnim)							
	I	127. p. 66. n. 3.					
	II	304. p. 65. n. 3.					
	III	40. p. 65. n. 3.					
		64. p. 65. n. 3.					
		67. p. 65. n. 3. n. 7.					
		153. p. 65. n. 6.					
		157. p. 65. n. 4.					
		157. p. 65. n. 2.					
		165. p. 65. n. 5.					
		165. p. 65. n. 8.					
		166. p. 66. n. 1.					
Stobaeus.							
	II	p. 68. W. p. 2. n. 3.					
		p. 105. W. p. 7. n. 2.					
Strabo.							
	I	8. p. 39. n. 1.					
	III	2. p. 38. n. 15.					
	VI	2. p. 39. n. 6.					
	VII	25. p. 38. n. 14.					
	IX	2. p. 38. n. 13.					
	XI	4. p. 40. n. 3.					
	XII	1. p. 40. n. 1.					
	XIII	1. p. 38. n. 13.					
	XV	1. p. 39. n. 2.					
	XVI	2. p. 39. n. 3.					
Xenophon Ephesius.							
	II	11. p. 137. n. 1.					
		12. p. 137. n. 2.					

STELLINGEN

I

Εὐσεβής en ἀσεβής hebben vaak betrekking op handelingen en personen, waar de vertaling respectievelijk vroom en goddeloos geen zin heeft.

II

Ὅσιος kan ritueel-rein beteekenen, welke beteekenis εὐσεβής nooit heeft; door wijding (καθουσιῶν) kunnen menschen en dingen ὄσιοι worden, nooit kunnen zij εὐσεβεῖς worden.

III

Voor een juiste interpretatie van ἀφοσιῦσθαι moet men zeer vaak rekening houden met het taboe-begrip.

IV

De mededeeling over Dicaearchus — Polybius XVIII. 37 — dat hij altaren oprichtte voor Ἀσέβεια en Παρανομία, moet in overdrachtelijken zin worden opgevat.

V

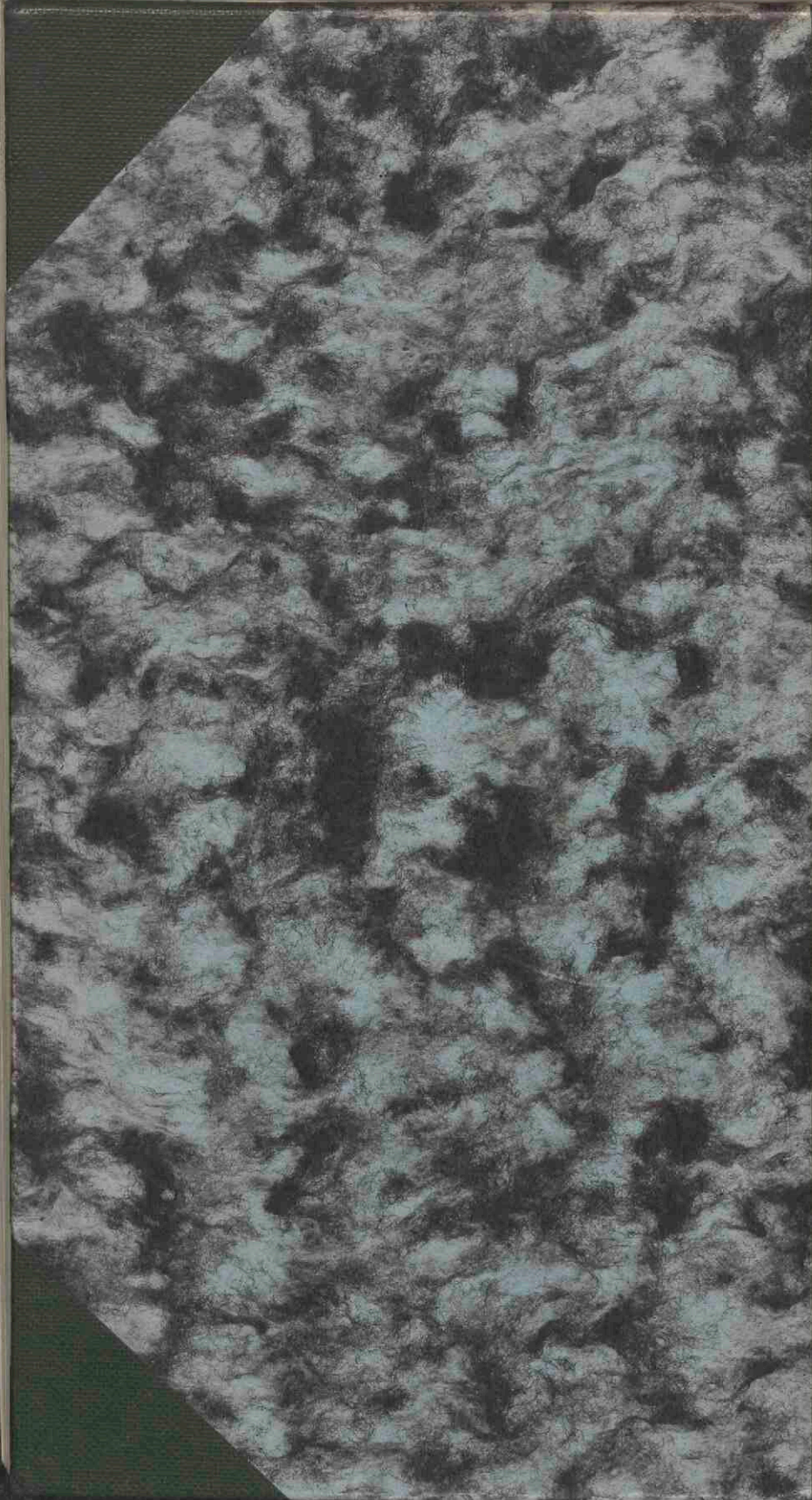
De definitie van εὐσέβεια bij Aristoteles (1250 b. 22) en die van ἀσέβημα bij Polybius (XXXVII. 1. c), alsook de definities van τὸ εὐσεβές en τὸ ὄσιον bij Aristides (Art. Orat. I. 5. 8) stemmen niet overeen met het feitelijk spraakgebruik.

VI

Hom. Il. I. 8.

Τίς τ' ἄρ' σφωε θεῶν ἔριδι ζυνέηκε μάχεσθαι;

Dr. W. G. van der Weerd (Homerus' Ilias in proza vertaald) vertaalt ten onrechte: „Wie dan der goden bracht hen beiden

A